

**«МӘДЕНИ МҰРА»
МЕМЛЕКЕТТІК БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ
КІТАП СЕРИЯЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ
НҰРСҰЛТАН НАЗАРБАЕВТЫҢ БАСТАМАСЫ
БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

Б. Глаудинов

ҚАЗАҚСТАН
Архитектурасы

8 том

Б. Глаудинов

Архитектура
КАЗАХСТАНА

том 8

УДК 72
ББК 85.11
Қ 18

*Қазақстан Республикасының
Мәдениет және ақпарат министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Құрастырушылар: А.Қ. Қапанов, А.И. Рүстембеков

Жауапты редактор: Б. Глаудинов

Қ 18 Қазақстан архитектурасы – Архитектура Казахстана. – Алматы: «Өнер» баспасы, 2012.

т. 8. – 192 б. – қазақша, орысша.

ISBN 978-601-209-193-9

Бұл кітапта Б.А. Глаудинов ежелгі дәуірден бастап, XX ғасырдың басына дейін салынған Қазақстан аумағындағы тұрғын үй, қоғамдық және мемориалды-діни ғимараттардың архитектуралық құрылымын сипаттайды. Еліміздегі бой көтерген беймәлім ғимараттарға кеңірек ғылыми зерттеу жұмысын жүргізеді. Аймақтағы сәулет өнерінің өзіндік ерекшелігі мен өзгешелігі анықталады.

Кітап сәулет және құрылыс саласының мамандары мен ізденушілеріне арналады.

Исходя из этого, автором выявлен процесс формирования архитектуры жилых, общественных и мемориально-культовых зданий на территории современного Казахстана с древнейших времен до начала XX века. Предпринята попытка проследить путь преемственного развития архитектуры Казахстана в целом, творчески ее осмыслить, дополнительно ввести в архитектурную науку исследования малоизвестных зданий и сооружений, выявить своеобразие и самобытность зодчества края. Книга предназначена для архитекторов и строителей, а также всем интересующимся архитектурой.

УДК 72
ББК 85.11

© Глаудинов Б., 1999
© Глаудинов Б., 2012
© Рүстембеков А.И., 2012
© «Өнер», 2012
© Көпіш Ә., (безендіру) 2012

ISBN 978-601-209-193-9 (т. 8)
ISBN 978-601-209-139-7 (общ.)

АЛҒЫ СӨЗ

Қазіргі кездің ерекшеліктерінің бірі тарихи-мәдени тамырымызды білуге жоғары қызығушылық таныту болып табылады. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың сөзімен айтсақ: «Тарих сабақтары бізге өткенімізді бағалау үшін ғана емес, болашаққа нық қадам басуда сенімді бағдар жасау үшін де қажет». Сонымен осы негізімізді дамыту бүгінгіміздің ерекшелігін анықтады және отандық мәдениетіміздің болашақ жағдайының келешегін қалайды.

Қазіргі мәселелердің бір бөлігі соңғы кезде архитектураның дамуындағы басты фактор болып табылатын өткен мен қазіргінің арасындағы тығыз қарым-қатынастың белгілі деңгейдегі сабақтастығының бұзылуымен тікелей байланысты болады, яғни «...тарихи даму жалпы уақыт бойынша соңғы үлгі алдындағы пішімдерді өзіне алып келетін саты ретінде қарастыратынына сүйенеді...».

Сондықтан архитектураның қалыптасуы мен дамуының қажетті жағдайы, біздің ойымызша, жаңа, өткенді жоққа шығаратын феноменді ойлап табу әрекеті емес, мұраны өңдеу арқасында сабақтастықты қамтамасыз етуде болады.

Жалпы қазіргі мәдениеттің жетістіктерінің бір аспектісі мәдени мұраға, соның ішінде, архитектуралық-қалақұрылыстық мұраға құнттап көңіл бөлу

болып табылатын осы секілді көзқарастардың жемістілігі жайлы дәлел болады: «Біздің дәуіріміздің техникалық және әлеуметтік дамуы талап ететін біркелкі және тұлғасын жоғалтып беру алдындағы қауіптілік: ол – өз мәдениетімен қатар тұрмысының ерекшелік негіздерінің бірінің байқалуын көретін адам мен халық үшін маңызды мәнді иеленетін тірі куәгер», – деп БҰҰ баяндамада көрсеткен.

Архитектуралық шығармашылықтағы сабақтастық мәселелерін есепке алудың ерекше маңыздылығы туралы түрлі кезеңдерде жасалған қоспалардың нәтижелерінде оларды жасаумен байланысты әлемдік сәулет өнерінің таңдаулы жарасымдылығының тереңдігі мен шексіз тартымдылығы, көп жоспарлылық деректері түрлі авторлардың әлденеше рет атап көрсеткені дәлел болды. 1920 жылдары «конструктивизм» архитектурасының негізін салған М.Я. Гинзбург былай деп жазды: «Әрбір мәдениет дамуының белгілі сабақтастығы болмаса, сәби қалпында қалар еді, тіпті, өзінен бұрынғы мәдениеттің көркем тәжірибесінің тығыз байланысының арқасында ғана әр кезде қол жеткізетін кемеліне келу дәуіріне бірде-бір рет жете алмас еді».

Қазақстан архитектурасының сабақтастықта даму заңдылығының байқалуы дәстүр мен жаңашыл-

дық мәселелерімен, онымен байланысты республика архитектурасының ұлттық өзгешелігі мен интернационалдық ерекшелігі мәселесін жарыққа шығаруға мүмкіндік береді. Адамдар «ғасырлардың дамып келе жатқан тәжірибесін өзіне сіңірген, мәдениет сабақтастығының анық белгілері айқын көрінетін дүниелерді көргісі келеді». Бұл жерде архитектураның өзінің қалыптасу кезеңінен бергі сабақтастықта даму сипаты жайлы мәселе өткір түрде тұрады.

Біздің еліміздің тәжірибесі, осы жағынан алғанда, Қазақстан өзін жаһандық тарихи катаклизмге үнемі душар болатын, кейде азаматтарының өмір сүру дәстүрі мен елді мекендерінің келбетін түбегейлі өзгертетін ел ретінде жарқын мысал болып табылатындықтан ерекше мәнге ие болады. Сондықтан архитектура саласындағы көптеген мәселелерді шешу тәжірибесін зерттеу жалпы қоғам тарихын тану және Қазақстан архитектурасының одан әрі дамуының оңтайлы жолдарын анықтау үшін үлкен мәнге ие болады.

Жұмыс мақсаты – Қазақстан баспанасының, алып сәулет құрылысының архитектурасының ежел-

гі дәуірден XX ғасырға дейінгі сабақтастықта даму амалдарын бақылау; жоғарыда көрсетілген негізгі нысандар арқылы республика архитектурасын шығармашылық жағынан жалпы ұғыну, аз танылған ғимараттар мен құрылыстарды архитектура ғылымына қосымша ендіру, өңірдің сәулет өнерінің өзгешеліктері мен ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу әдістемесі – халықтың сәулет өнеріндегі қалалар мен ескерткіштерді кешенді зерттеу, олардың мұрағаттық және әдеби деректеріне қатысты материалдарды жинау және өңдеу. Тарихи-мәдени негіздер, даму ерекшеліктері, сонымен қатар архитектураның даму заңдылығының жұмысында анықталған республиканың, жеке қалалар мен нысандардың архитектураларының өзіндік мәселелерін шешуге, яғни қазіргі архитектурадағы дәстүрдің рөлін түсінуге; архитектуралық мұраларды игеру мәселелерін жаңаша шешуге; Қазақстан архитектурасының одан әрі дамуына болжау жасаудың теориялық негізіне және шығармашылық бағыттарының ғылыми негіздемесі ретінде қызмет етуге мүмкіндік береді.

ҚАЗАҚСТАН СӘУЛЕТ ӨНЕРІНІҢ НЕГІЗІ

ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРХИТЕКТУРА ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАҒДАЙЛАРЫ

Архитектураның қалыптасуының, соның ішінде Қазақстанның ежелгі сәулет өнерінің генезисі мен ерекшеліктерінің байқалу мәселесі талап етеді:

1. Нақты мәдени процестердің қалыптасуы үшін сәйкес келетін тарихи ахуалдардың пайда болу уақытын анықтау.

2. Осы өлкедегі пайда болған шаруашылық жүргізу тәсілдерін анықтау.

3. Қоғамның басым идеологиясының пайда болуын анықтау, қазақ халқының ата-бабаларының тайпаларының мәдени деңгейі, олардың көршілес өркениеттері мен мәдени-экономикалық байланыстарының сипаты.

4. Қазақстанның түрліше табиғи-климаттық жағдайлардағы қажетті құрылыс материалдарының болғанын анықтау.

Сонымен, бәрінен бұрын өңірдегі сәулет өнерінің туындау уақытын анықтауға тырысу керек.

Еліміздің территориясының жекелеген бөлігі, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанда шелль-ашель кезеңінің өзінде (ертедеге палеолит дәуірі) мекендеді. Ашель-мустьер кезеңінде (орта палеолит) география айтарлықтай кеңейеді. Осы уақыттағы алғашқы қауымдық адам қазіргі республиканың көпшілік аудандарын да игереді: Оңтүстік Қазақстан, Орта-

лық және Шығыс Қазақстанның аудандары, Солтүстік Балқаш бойы. Бұл туралы археологтар ашқан осы кезеңнің шелль-мастьерлік ескерткіштері дәлел болады. Кейінгі палеолит дәуіріндегі осы процестің күшеюі жайлы «Қазіргі кезде Қазақстанда сол заманның 500-ден астам неолиттік мекендері белгілі...» деген дерек айтады.

Неолит дәуіріндегі (б.д.д. 2-мыңжылдық) осы тайпаның өкілдері ғылым тарихында «андроновтық» деген атпен белгілі, Қола дәуірінің ерте (б.д.д. XVIII–XVI ғ.ғ.) және орта (б.д.д. XV–XII ғ.ғ.) кезеңдеріне сәйкес келетін көрнекі өзіндік мәдениетті жасады. «Археологиялық деректер андроновтық тұрғындардың басым көпшілігінің отырықшылық өмір салтын ұстанғандығын дәлелдейді. Олардың шаруашылығы кешенді сипатқа ие болады: бақташылық мал шаруашылығының айтарлықтай басым болатын малшаруашылықтық-егіншілік». Тұрмыстық заттары мен түрлі әшекейлер сол кезеңдегі тайпалар мәдениетінің деңгейі туралы дәлел болады. «Саздарды өте мұқият таңдаған, кейде оны бірнеше ондаған шақырым жерлерден алып келген, сосын өңдеген» саздан жасалған ыдыстар өзіндігімен ерекшеленеді. Бұл ыдыстар тек пішіні мен ырғақтылығы жағынан ғана емес, олардың оюлылық сипаты да назар аударуға

тұрарлық. Қола дәуірінің оюларын одан да кейінгі кезеңдегі оюлармен салыстырғанда олардың ұқсастығының бар екендігі анықталды.

Осы фактормен қатар, Қола дәуірі тайпаларында ата-бабалардың ғибадаттары мен о дүниелік өмірге сенімі кең тараған. Сондықтан олар өлген адамды тек тамақпен, киіммен, құрал-сайманмен, қарумен және әшекей бұйымдармен ғана жақсы қамтамасыз етуге талпыныс жасап қоймай, сонымен қатар тұрғын үйге ұқсас бейіт салуға да тырысты. Дәстүр бойынша бейіт құрылысы жер бетінде жатқызып немесе қырына қойылған және жерге көмілген тас тақталардан жасалған төртбұрышты, квадрат, сопақ қоршаулармен белгіленген. Қуыстардың ең көп таралған құрылымы – ішіне қарай енген бір-біріне не тігінен, не жатқызылып қойылған тақтадан жасалған тас жәшіктер.

Б.д.д. II және I мыңжылдықтар аралығында андроновтық тайпалардың экономикасында, тұрмысы пен мәдениетінде қоғамның жаңа шаруашылық негізде туындаған – адами қоғамның дамуындағы маңызды құбылыс болған жайлаулық, ал сосын көшпелі мал бағуға өткен өзгерістер пайда болады. Көшпелі және өнімді мал бағуға өту прогрессивті құбылыс болды. Мал – жаңа еңбек құралы ретінде, өнеркәсіптің құрал жабдығы ретінде бақташы тайпаларға материалдық игілік жасауда үлкен басымдылық берді. Шаруашылықтың мамандануы тайпаларға мол өнім (мал, ет, сүт, тері, жүн және т.б.) бергендіктен адам еңбегі анағұрлым өнімді болды. Өнімдер мен оларды иемденудің артықтарын жинауға мүмкіндік берді. Мал шаруашылығының малы мен өнімдері тез алмастыру құнына айналды және олардың мәдениеттерінің өзара енуінің, өзара әсер етуі мен жалпы барлық қоғамдағы дамуына мүмкіндік берген малшылар мен егіншілер тайпаларының арасындағы айырбастың дамуы үшін барлық жағдайды жасады.

«Көшпелі қауым қоғамдық дамудың белгілі сатысында пайда болады және әлемдік цивилизация дамуында өтпелі сипатқа ие болады. Бұл тек аңшылық шаруашылығы мен егіншілердің арасындағы аралық жағдайларында ғана емес, географиялық жағдайлары егіншілікпен айналысуға мүмкіншілік бермейтін аймақтарда да байқалды. Шаруашылықтың жаңа түріне өту (көшпенділік) салыстыра қарағанда қысқа уақыт аралығында, әсіресе б.д.д. IX–VIII ғғ. өтті.

Қазақстан территориясында Қола дәуірінің аяғында б.д.д. X–VIII ғғ. жасалған Орталық Қазақстан тайпаларының материалдық мәдениетіндегі кейбір аймақтық кескіндер қалыптасты (Қарағанды қ. жақын жердегі Дәндібай ауылында және Солтүстік Балқаш маңындағы Беғазы шатқалында табылған Дәндібай-Беғазы мәдениетінің ескерткіштері). Бұл ескерткіштер деңгейі жағынан андроновтықтармен салыстырғанда анағұрлым биіктігімен ерекшеленеді. Б.д.д. VII–IV ғ.ғ. Қазақстанның мәдениеті «тілі жағынан туыстас және мәдениеті жағынан сақтар мен сарматтық тайпаларға жақын этномәдени алқаптардағы ру-тайпалық бөліктер ретінде енетін» тайпалармен және тайпалық топтармен байланысты болады. Өз кезегіндегі қарым-қатынастың соңғысы болып Орта Азияның, Алтайдың, Хакассияның, Туваның және Солтүстік Моңғолияның туыстас халықтарымен» ғана емес, «Ассириямен, Мидиямен, ал б.д.д. VI ғ. ортасынан ахеменидтер мемлекетімен – Парсылармен де» араласқан. Осы кезеңде малшылықтың 3 негізгі түрінің болғаны белгілі, олар: көшпенді, жартылай көшпенді және отырықшы.

Көшпелі мал бағушылық Батыс және Орталық Қазақстанның құрғақ далаларында, шөлді және шөлейтті аймақтарында дамыды. Меридиан бойымен сияқты, ендік бағытымен де көшіп отырды. Еркектер – ат үстінде, балалар, әйелдер мен қарт кісілер терілермен және киіздермен жабылған арбалармен

көшетін болған. Қыстау үшін олар жел мен қар қатты басатын жерлерден аулақ төбелі құмдарды, немесе үлкен не шағын дала өзендердің жағалауларын тандаған. Көшпенділер үшін қыстақ-мекендер қысқа уақыттық, оңтайлы сипатқа ие аялдамалар болды. Мал бағудың мұндай түрінің көптеген мыңжылдықтар бойы сақталғандығын айта кеткен жөн. Ол жайлы араб тарихшысы Ибн әл-Асардың XI ғ. қыпшақтардың өмірін баяндай келе, олардың жазғы көшуі Булгар (Еділ) маңынан басталады және қысқа қарай олардың қыстауға тоқтайтын жері Баласағұн аймағында аяқталады деп көрсеткен деректері дәлел болады. XVI ғ. парсы тарихшысы Фазл-Аллах ибн Рузбехан қазақтардың жазғы жайылымдары мен қыстауларының арасындағы арақашықтығы шамамен 3500–4000 шақырымды құрайтын 6 мың фарсты құрайды дейді. Осындай көшпелі өмір жағдайына орай жылдам жиналатын баспаналар мен басқа да құрылымдар пайда болды.

Жартылай көшпенді мал бағушылар Тянь-Шань мен Алтай таулы жүйелерімен бірге Жетісу мен Шығыс Қазақстан маңындағы далалық, таулы және биік таулы өсімдіктері кезектесіп келетін аймақтарда тарады. Мал бағудың 1-түрімен салыстырғанда қоныс аудару қашықтығы ұзақ болған жоқ, бәрінен бұрын көшудің тік тәсілі деп аталатын түрі тарады: қыста – өзендердің жағалауларында, көктемгі-күзгі мезгілде – тау бөктерінде, жазда – биік таулы Альпі шалғындары. Осыған байланысты Жетісуда, Шығыс Қазақстанда және басқа да осыған ұқсас табиғи-климаттық аймақтарда өте ерте – б.д.д. I мыңжылдық басында жайылымдық-көшпелі жүйе пайда болды. Зерттеу жұмыстары шаруашылықтың көрсетілген түрлері мен нысандары мал бағушылық қоғамы дамуының белгілі деңгейінің нәтижесі болып табылады деген қате пікірлерді есептеуге мүмкіндік береді. Шындығында олар – нақты табиғи-климаттық орта-

ға адамның бейімделуінің, оның әрбір географиялық өңірді пайдалану мүмкіншілігіне талпыну нәтижесі деп түсінеді.

Б.д.д. I ғ. басының өзінде халықтардың айтарлықтай жоғары мәдени деңгейі жайлы сақтардың баспанаға жабу үшін добалдай қалың қара киіздер мен киім тігуге жұқа жұмсақ ақ киіздерді дайындау тәсілдерін білгендігін растайтын Бесшатыр қорғанынан табылған заттар дәлел болады. Олар дөңгелекті көліктер жасауды да дамытқан. Сол кезеңнің өзінде кендерді өндіру мен өңдеу, ұсталық, құйма және зергерлік іс сияқты өндірістің арнайы түрлері де болды. Сақ ұсталары саздан, металдан, сонымен қатар тас-тан өндіріске және шаруашылық-тұрмысқа арналған ең бір саналуан бұйымдар жасаған. Көшпенділіктің арқасында пайда болған, Таулы Алтайдың Пазырық қорғанынан табылған ағаш пен теріден жасалған ыдыс-аяқтардың кейбір түрлері бізге дейін жетті. Солардың арасында тері мен түбіттен жасалған торсықтар, сөмкелер, маталардың алуан түрлері, киізден және жүннен жасалған кілімдер болашақ ұрпақтарға жеткен сақ тайпалары қолөнерінің айтарлықтай жоғары деңгейі жайлы дәлелдейді. Сақ тайпаларының мәдениеті мен өнері дамуының биік деңгейі туралы б.д.д. VIII–II ғ.ғ. Сібірдің, Қазақстанның, Орта Азия мен оңтүстік-шығыс Еуропаның тайпаларының арасында белгілі «аңдық үлгі» деп аталатын стильдің тарағандығы (нақтырақ айтқанда, Скифтік-Сібірлік аңдық үлгі)¹ дәлел болады. Б.д.д. III–II ғ.ғ. аңдық үлгідегі өнер бейнесі жағынан ақырындап өзгеріп, одан әрі оюға айналады.) Оның генезисі жайлы түрліше пікірлер айтылды. Оны біреулер Қола дәуірі кезіндегі өздерінің тамырымен кетіп бара жатқан жергілікті жерде пайда болған өнер деп есептейді. Басқа біреулер бұл стилді Алдыңғы Азияның сақ

¹ Б.д.д. III–II ғ.ғ. аңшылық стилінің өнері ақырындап өзгеріп, оюға көбірек айналады.

тайпаларынан алынды және тікелей ахеменидтік өнердің әсері бар деп пайымдайды. Қалай болғанда да, б.д.д. VI ғасырдың аяғы мен V ғасырдың басында еуропалық өнердегі Ежелгі Эллиданың антикалық өнерінің әсер етуінің нәтижесінде еуропалық және азиялық өнердің даму жолдары ажырап кетеді. Сол кезеңде сақтардың өнерінде осы күнге дейін белгісіз құдіреттің орталық бейнесімен геральдикалық кескіні (арыстан мен фантастикалық грифон бейнесіндегі қасиетті ағаш), сонымен қатар алдыңғы Азиядан келген өсімдік оюымен әрленген лотос гүлінің немесе гүлшанағының сарыны пайда болды. Бір сөзбен

Сақ көркемөнері

айтқанда, бұл кезеңдегі сақ өнері сөзсіз ахименидтік өнердің әсерінде болды. Сонымен қатар, б.д.д. I ғ. аяғында ол түрлі түсті тастармен, түйіршіктермен және әшекейлердің басқа да әдістерімен әсемдеу техникасымен ерекшеленетін «полихромдық өнер» деп аталатын туындылардың пайда болғанын айта кеткен жөн. Бай полихромдық оюлардың *арасында анық көріне қоймайтын*, жануарлар әлемінің бейнелері сызба-нұсқалық түрге енетін қолданбалы қол өнер туындылары пайда болады. Сәулет өнері аңдық стильдегі өнер мен ою-өрнектердің өзара байланыста қатар дамып отырған сақтардың қолданбалы өнерінің маңызды түріне қызығушылық танытты. Оюлы шығармашылық туындылардың жекелеген үлгілері, соның ішінде Алтайдың Пазырық қорымдарынан табылды. Сол кезеңге жататын ою-өрнектердің бірнеше сарынын көрсетуге болады: геометриялық, өсімдіктік, зооморфтық және символикалық. Қандай да бір заттың өзінде ою-өрнектің бірнеше сарының үйлесіп келуі жиі кездеседі. Жалпы, Қазақстан территориясындағы халықтың этникалық біркелкілігі жекелеген өңірлер мәдениетінің жергілікті ерекшеліктерін жоққа шығармайды. Олардың арасында б.д.д. VII–I ғ.ғ. Орталық Қазақстанның Тасмола шатқалындағы ірі археологиялық қазба жұмыстары орындарынан табылған «Тасмолалық мәдениет» деп аталатын өнер туындыларының үлкен өзгешелігімен ерекшеленеді. Тас тізбектері бар қорған – «мұртты» қорғандар болып аталған ескерткіштердің ерекше түрі оны белгілеу үшін себеп болуға қызмет етеді. Мұндай ескерткіштер Қазақ ұсақшоқыларынан тыс жерлерде де кездеседі. Дегенмен, негізінен олардың тараған жерлері Орталық Қазақстан болды.

Бірқатар аудандарда егіншілікпен қатар мал бағушылықтың дамуы, саудалық байланыстардың күшеюі және басқалар Қазақстан территориясында б.д.д. III ғ. – б.д. II ғ. зор әскери-саяси күшке біріккен

және б.д. I ғ. ұлы Құшандардың қуатты империясын құрған Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы Үйсіндер қауымы, Сырдариядағы (оның орта жағындағы ағысы) Қанғылы тайпалары сияқтылардың қалыптасуына мүмкіндік берді. Б.д.д. II ғ. екінші жартысында Грек-Бактрий мемлекеттерінің күш көрсетуінен әлсіреді. Жаңа ірі мемлекеттің құрамына енген Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның территориясы Шығыстың аса күшті мәдениетінің әсерінде болды. Соның нәтижесінде осы жерде қалыптасуында көшпелі дала, бірінші кезекте, Орталық Қазақстан тайпалары белсенді араласқан дамыған қалалық мәдениет қалыптасты. Б.д.д. II ғасырдың ортасындағы хундардың (ғұндардың) күш көрсетуінен басталған халықтардың «маңызды» орналасуы тек Қазақстанның ғана емес, Орта және Алдыңғы Азияның, Еуропаның да этносаяси картасын өзгертті. Сонымен қатар, зерттеу жұмыстары Қазақстан территориясында өмір сүрген тайпа мәдениеттерінің бірігуін де көрсетеді.

Үйсіндердің шаруашылықтарының негізгі түрі егіншілікпен қатар дамыған жартылай көшпелі мал шаруашылығы болды. Қытай хрониктеріне сүйене отырып С.И. Руденко: «Бай үйсіндердің арасында 4–5 мың бас жылқы табындарының иелері бар...» деп атап көрсетеді. Н.В. Кюннер: «Суй Сун тарихшы: «үйсіндер су мен шөптің соңында жүргенімен... соңында қалалар мен қала маңындағы елді мекендерге де қол жеткізді» деп нық қорытынды жасады» дегенді айтады.

Зерттеушілер үйсіндер мәдениеті дамуының 3 кезеңі жайлы: ерте – б.д.д. III–I ғғ.; орта – б.д. I–III ғғ. және кейінгі – б.д. III–V ғғ. үйсіндерде де, хундар сияқты архитектуралық баспаналарды қатарында (тұрақты және оңтайлы) отбасылық кәсіптер мен қолөнер кәсібі кеңінен дамуға мүмкіншілік алды. Ежелгі үйсіндердің зергерлік өнерінің баға жетпес

ескерткіші кейінгі кезеңге тән, көгілдір ақық таспен және алтынмен әшекейленіп жасалған Қарғалы диадемасы болып табылады. Алайда сонымен қатар, зерттеу жұмыстары хундардың зергерлік өнеріндегі жетекші рөлде, әдетте полихромды сарынмен жасалғанын көрсетеді.

С.П. Толстой шартты түрде Қауыншылық, Жетіасарлық және Отырар-Қаратаулық деп бөлген Қанғылы мәдениетінің қалыптасуына отырықшы тайпалар сияқты, көшпелі тайпалар да қатысты. Бұл тайпалар орналасқан негізгі өңірлер тұрғындары телімдік-жайылымдық егіншілікпен және мал шаруашылықпен айналысқандардың көбісі мекендеген Сырдария өз. орта ағысының бойы болып табылады. Қанғылылардың материалдық мәдениетінің көп бөлігі отырықшы егінші тайпаларының мәдениеті болды.

Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің б.д. I мыңжылдығының ортасы мен екінші жартысы түркі тайпаларымен байланысты болды. «Б.д. V ғасырға таман солтүстік Моңғолиядан Амурдария өз. аяғына дейінгі үлкен территорияға «Тірек» («Теле») деп жалпы аталатын тайпалар тегіс орналасқан... Ежелгі авторлар оларды Алтай тайпаларына тәуелді болды дегенді айтады». VI ғ. ортасынан тіректік тайпалардың көтерілуі мен олардың түркілердің жерін иемденуі басталады. Қазақстан тарихы үшін маңыздысы жалпытүркілердің тайпаларынан бөлінуі мен VII ғ. басында ертедегі-феодалдық мемлекеттің, орталығы Суяб қаласы болған ежелгі үйсін жерлеріндегі Батыс түркі Қағанатының қалыптасуы болды. Көшпелі мал бағумен мен отырықшы-егіншілікпен айналысушылық Қағанаттың шаруашылық-экономикалық негізі болу жалғаса түсті.

VI ғ. бастап VII ғ. ортасына дейін Қағанат тарихында түргеш тайпаларының рөлі өскендігі байқалады, сонымен қатар Жетісудағы соңынан мекендегендермен байланысты Орта Азияның Соғ-

дылық мәдениетінің сыналап енуі күшейе түседі. Бұл процесс VIII–X ғғ. Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысындағы қарлұқтардың алма-кезек жоғарылауымен және IX–X ғғ. оғыз тайпаларының ерте-феодалдық мемлекеттерінің қосылуымен байланысты болды. Көшпелі мал шаруашылығы қарлұқтардың, оғыздардың және кимақтардың шаруашылығында негізгі болып қалды. Сонымен қатар әл-Идриси: «Адамдары көшпелі... Дегенмен олар жерді өңдейді, егеді, орады» деп жазады. Бұл мәліметтер «қарлұқтар елінде 25 қала мен қала маңындағы елді мекендер бар» деген зерттеу жұмыстарының басқа да хабарламаларымен расталады. Ә.Марғұлан Орталық Қазақстанда қабырғалары шикі кесектерден қаланған, ішкі жағы шым мен қамысты сылақтардан тұратын қалаларды тапты. Малшаруашылық өнімдерін өңдеу оғыздарда, кимақтар мен оғыздарда анағұрлым дамыған дәрежеде болған. «Түркілер киіз дайындаудағы ең бір шебер халық, өйткені, олардың киімдері де содан жасалған». Әл-Идриси оғыздар мен кимақтар жайлы: «Олардың шеберлері темірден ерекше көркем бұйымдар жасайды» дейді. Одан әрі ол кимақ патшасының алтындап тігілген киім мен алтыннан жасалған тәж киетіндігін айта кетеді. Археологтардың Жезқазғанға жақын жердегі ежелгі металлургиялық құндылықтарды ашуы мысты, қорғасынды, қалайыны, күміс пен алтынды қорытуды жүзеге асырған Милықұдық қаласы сияқты Серқұдық пен Айнакөл қалалары да әл-Идрисидің мәліметтерін растай түседі. Осы кезеңде қыштан бұйым жасау ісі жоғары деңгейге жетті. Отырар мен Таразға жасалған археологиялық жұмыстардың қазындылары қыш күйдіру пештерінің бұған дейінгіге қарағанда анағұрлым жетілгендігін анықтады. Қыш бұйымдардың сапасынан оларда күйдіру камерасының сыйымдылығы өскендігін, температураны реттеу жүйесі жақсарғанын байқаған. Қазақ-

Құйма керамика

стан территориясындағы түрлі өңірлердің керамикасының өзіндік ерекшеліктері болды. Олар «шеңберсіз илеу» технологиясы басым болған VI–IX ғғ. бұйымдардан байқалады, ал IX–X ғғ. «шеңбермен илеу» басым бола бастаған кезде осы бейнелер жалпылық сипат ала бастайды.

Уақыт өте келе құйылмалы ыдыс тарай бастайды. Құюдың 3 түрі пайдаланылды: жасыл мысты-қорғасынды сақар глазури; мөлдір сақар және көмескі қалайылы-сілтілі. Қорғасын глазури ойлап табу ұсталарға ақ ангобтағы глазурасты өрнектерін кеңінен пайдалануға мүмкіндік берді. Оның негізгі түстері – қызыл, жасыл, сары, қоңыр, қара.

Барлық кезеңдерде қоғамның экономикалық және мәдени өмірінде ішкі және халықаралық сауда үлкен мәнге ие болды. Осы жағынан алғанда XI–X ғғ. Орта ғасырдың маңызды мәдени-әкімшілік және сауда орталықтарын байланыстыратын Ұлы Жібек жолы маңызды рөл атқарады. Маңызды сауда жолдарында қалалардан басқа керуен-сарайлар, құдықтар мен сардобалар (жерастылық су қоймалары) да салынды. Өзендердің үстінен көпірлер жүргізілді.

Қазақстан территориясына шаруашылық түрі, өмір сүру салты, мәдениеті мен тілі жағынан жақын, оларға туыстас тайпалар – түріктер келгеннен кейін бірікті. Дегенмен ескі орналасу мекендері, мәдениет дәстүрлері мен өнері сақталды. Сонымен қатар түркілер мұнда өз элементтерін, мәселен тізілген балбалдары мен қорғандардың жана түрлерін – молалары бар тастан жасалған антропоморфтық мүсіндерді енгізді. Жетісудағы, Шығыс Қазақстан мен Алтайдағы осы кездегі қорғандар өзінің құрылымы мен мазмұны жағынан өте ұқсас болды.

Көптеген зерттеулердің дәлелдеуі бойынша, Қазақстан Республикасы тастан жасалған мүсіндер кең тараған аймақ болып табылады. Әдетте, тасмүсіндер діни құрылымдар жанында шығысқа қараған қоршау бетінің шығыс жағына орнатылған. Оның артқы жағынан шығысқа бағытталған бірқатар тас баған-балбалдар созылып жатыр. Мұндай ежелгі түркілік тасмүсіндер VI–X ғғ. Оңтүстік Орал маңынан бастап, Моңғолияға дейін тараған.

Л.Н. Гумилев парсы тарихшылары мен географтары түркілердің сиқырға, шамандық күштерге сенімі жайлы жазғандығын айтады. Сонымен қатар таза түркілік нанымдары бар көздер Қазақстанда VI–IX ғғ. буддизмнің (Ақбешім, Суяб қалашықтарындағы 2 буддалық храмдардың қазылымдары), манихейліктің және христиандықтың тарағандығы туралы хабар береді. Келтірілген деректер Қазақстан территориясындағы адами қоғамның дамуындағы сабақтастылық жайлы дәлел болады. Ол кең-байтақ аймақты ақырындап игеруге, өзіндік материалдық және рухани мәдениетті құруға көмектеседі.

Сонымен, Қазақстан территориясы Шелль-Ашельдік кезеңнің басынан бастап мекендеу аймағына айналды және «андрондық» деп аталатын анық өзіндік мәдениетін жасаған тайпалар мекендеді деп тұжырымдауға болады. Қола дәуіріндегі қалыптас-

VI–X ғғ. түркілік тастан жасалған мүсін (Балбал)

қан ата-бабалардың діни сенімі ұзақ уақыт сақталатын материалдан – тастан жасалған, баспана кейпіндегі құрылыстарды жасауға алып келеді. Б.д.д. I мыңжылдық басында жана шаруашылық қоғамның негізі – «алғашқы ірі қоғамдық еңбекті бөлуді» біл-

діретін көшпелі малшаруашылығы қалыптаса бастады. Кейінгі Қола дәуірінің аяғында Қазақстан территориясында андроновтықпен салыстырғанда анағұрлым жоғары деңгейімен ерекшеленетін дән-дібайлық-беғазылық ескерткіштермен байланысты материалдық мәдениеттің кейбір өңірлік белгілері қалыптасты. Одан әрі б.д.д. VII–IV ғғ. аймақ мәдениеті баспанаға арналған добалдай қалың қара киіз бен киім тігуге арналған жұқа, жұмсақ ақ киізді де дайындау жолдарын білген сақ-савромат тайпаларының әрекеттерімен байланысты болды. Сібірден Ахеменидтік Иранға дейінгі кең-байтақ аймақты біріктірген Скифтік-сібірлік ашдық үлгі дами түсті. Б.д.д. III ғ. б.д. V ғ. дейінгі кезеңде Қазақстан территориясында үйсіндік (Жетісу, Оңтүстік Қазақстан), қаңлылық (Сырдария) 2 ірі көшпелі бірлестік, сосын V ғ. – Батыс-түркі қағанаты, VIII–X ғғ. қарлұқтардың (оңтүстік пен оңтүстік-шығыста), оғыздар мен қимақтардың мемлекеттері пайда болды.

ЕЖЕЛГІ БАСПАНАЛАРДЫҢ КЕЙПІ

Отырықшы тайпалардың баспаналары

Тарихи-археологиялық негіздерді талдау Қазақстан территориясындағы ең ерте баспананың түрі Орта Қола дәуіріне жататындығын белгілеуге мүмкіндік берді. Осы кезеңдердегі тұрғын үйлер және ауылдардың іздері Орталық, Солтүстік, Батыс және Шығыс Қазақстанда анықталды. Ә.Х. Марғұланның дәлелдеуінше, Қазақстан территориясы, әсіресе, Орталық Қазақстан Қола дәуірінде ең бір халық тығыз қоныстанған ел болған. Ол жерлерде андрондық мәдениеттің Атасу кезеңіндегі патриархалдық отбасыларының баспаналары түрлі қосымша шаруашылық құрылыстары бар үлкен жертөлелер мен малдарға арналған жартылай жертөлелер тік төртбұрыш дерлік бейнеге (13×12 м) ие, оның солтүстік бұрышына дәліз арқылы байланысатын 3 шағын жертөле жалғасады. Төбесін жабуға қолданылған бағандар үйді екіге бөлуге де пайдаланылған: біреуінде адамдар тұрған, екіншісінде мал ұстаған. Андронов дәуірінің аяғына таман баспана көлемі біршама кішірейіп, шұңқырлар жоғала бастады, ол ақырындап қырына қойылған тас плиталармен ішкі және сыртқы беттері қапталған, жатқызылып қойылған тас блоктардан

жасалған қабырғалары бар беткейлік үйлерге айналады. Ішкі жағынан жасалған қаланулар бөренеден күрке тәрізді төбелерге түйісетін ағаш кәсек жасайды. Төбенің жоғары бөлігі тігінен көмілген қадалар қатарымен шектеледі. Барлық құрылыстардың төбелері қамыстармен немесе бұталы шөптермен жабылады. Тас блоктардан салынған қабырғалары биік емес мұндай үйлер қатты желдерден, жаңбыр мен қардан қорғаныш ретінде қызмет етеді (Жамбай-Қарасу, Бұғылы I–II елді мекендері).

Солтүстік және Батыс Қазақстанның Орта Қола дәуірінің ерте алакөлдік кезеңінде Петровка-II, Новоникольск-I (Жаңакөл), Семиозерное (Жетікөл) елді мекендерінің баспаналары табылды. Олар үлкен емес, едендері топыраққа тек 15–20 см ғана тереңдетілген. Шатырларын ұстап тұрған бөренелердің шұқанақтары жақсы сақталған. Қабырғалары қарапайым тоқыма шеген жасайтын бөренелермен тұрғызылған. Алакөл кезеңінің баспаналары ұзын тік бұрышты бейнеге ие. Бөлмелерінің ауданы 140–200 м² көлемінде өзгеріп отырады, екіге бөлінеді, шығатын есіктері, әдетте, бұрышта дәліз тәрізді; олардағы ошақтар саны 1-ден 8-ге дейін болады.

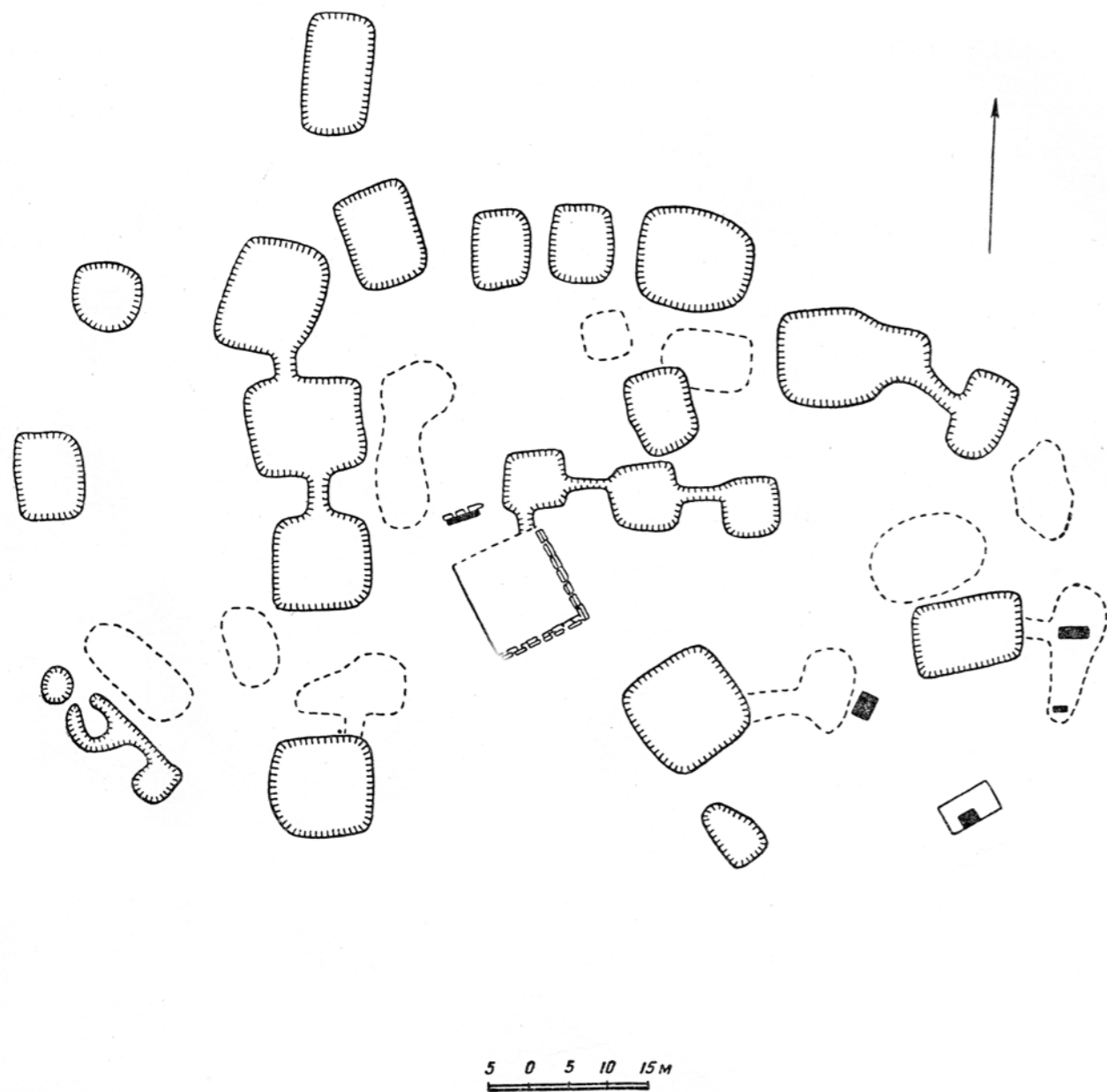
Баспананы салу барысында ошақтардың, шаруашылық шұңқырлардың саны мен орны алдын

ала белгіленеді; белгіленген орындарда металл мен құрал жасауға арналған орындар болады. Жеке бөлмелер қоғамдық жиындар мен діни салт-жоралғылар үшін қызмет етеді. Тұруға арналған бөлмелерді осындай қатал сараланып пайдалану адами ұжым өмірінің отырықшы және барлық жақтардан тұрақты жағдайында ғана мүмкін болады. Солтүстік Қазақстанның орманды-далалы аймақтарында баспана салуға қайыңды пайдаланған. Саз жағылған бөрене қабығы, тоқыма шарбақ, қамыс, қара топырақ қабатымен және күлмен толтырылған қабырға – осылардың барлығы континенттік ауа райының қатал жағдайында бөлмелерді жылыту үшін қызмет етеді. Шатыры тегіс, су ағу үшін сәл еңістеу орналасады. Батыс Қазақстанның орманы жоқ жерлерінде

баспана салу үшін жоспарлау шешімінің ұқсастығы жағдайында тас кеңінен пайдаланылады. Одан ішкі қабырғаларды салды, олармен ошақтарды қоршанды, түрлі шаруашылық қажеттіліктері үшін сөрелер жасады. Баспаналарда сексеуілдермен мықталған қабырғалары бар құдықтар болды. Қарастырылып отырған кезеңде Шығыс Қазақстан жағдайында Ертіс өз. оң жағалауында орналасқан, Қанай ауылы маңындағы елді мекендерде табылған баспана дәлел болатын үйлердің сондай типтері салынды. Құрылыс қабырғаларының негізі ретінде араларына қамыс толтырылған және сазбен сыланған бөренелер қызмет етеді; едені топырақ; еденде тастан жасалған 3 ошақ – 2 ошақ тамақ дайындауға, үшіншісі үйді жылытуға арналған. Негізінен шаруашылық құ-

Атасу қонысы: а – тұрғын үй қабырғаларының қаптамасы

Атасу қонысы: б – жоспары

рылыстарының тұтастай тегіс қабырғалары болады. Бөлмедегі тар дәліз түрінде кіретін есік өзенге қаратылып жасалған. Орталық бөлігі кіретін есіктен аса биік емес қалқамен бөлінеді. Қоршалған бөлігінде бұзау мен қозы қаңқалары табылғандықтан ол шаруашылыққа арналған жас төлдер ұсталған жер болуы

мүмкін. Кейінгі қола дәуірінде одан бұрынғы дәуірлердің баспана түрі одан әрі дами түседі.

Дәндібай-беғазы кезеңінде (б.д.д. X–XIII ғғ.) Орталық Қазақстан баспаналары архитектурасында андронов кезеңінің дәстүрлері сақталғанымен кейбір өзгерістер болған. Баспаналарды жоспарлау анағұр-

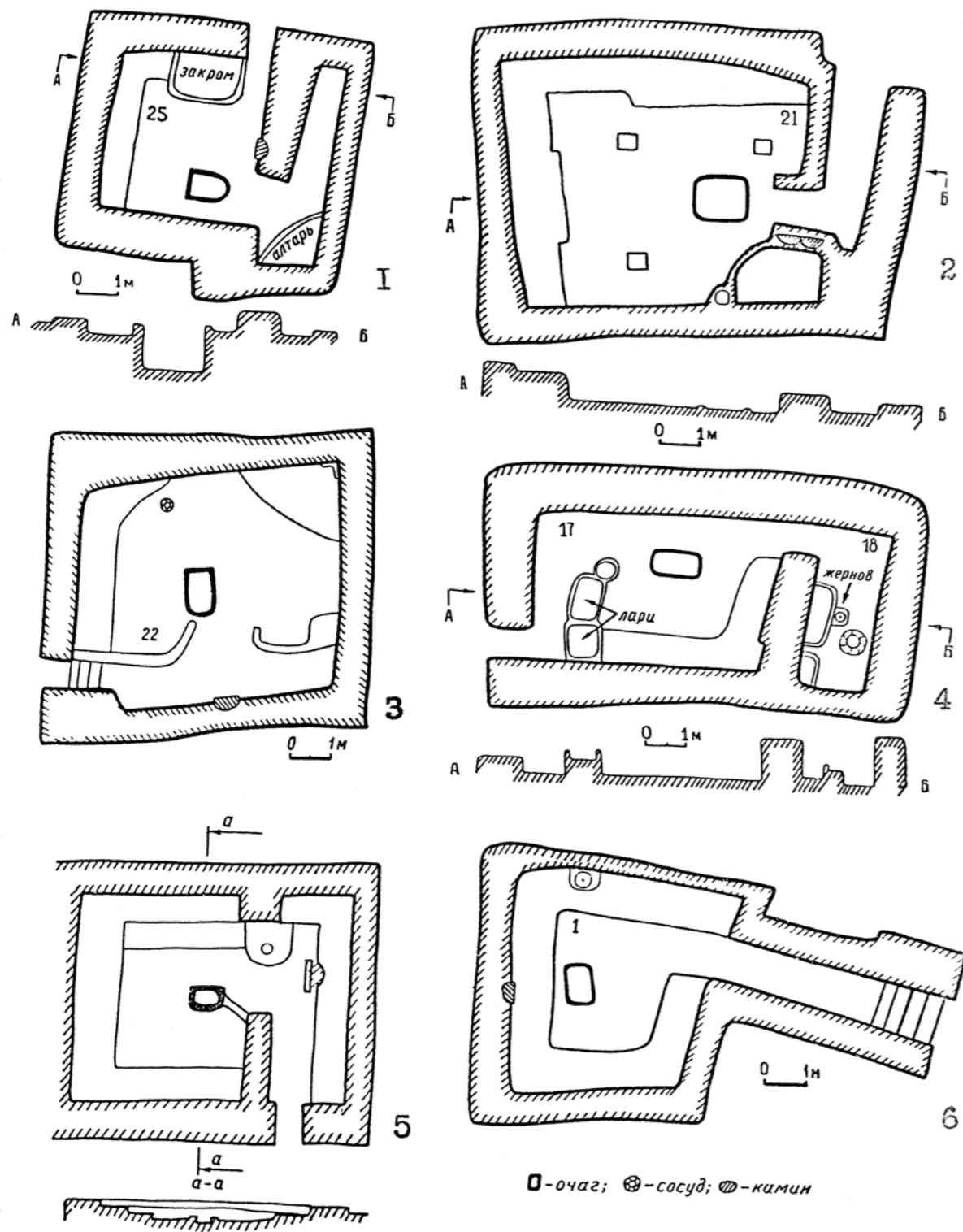
лым күрделі болған: жоспардағы тікбұрыш негізгісіне, әдетте шығар есік қарастырылатын (Баянауылдан оңтүстікке таман орналасқан Қызылтау қ. Тәтібайбұлақ елді мекенінің баспанасы) солтүстік пен шығыс жақтан бөлмеге қосымша құрылыс жалғастырыла салынады. Қабырғаларының құрылымы айтарлықтай дамыды: қалыңдығы 1,5–1,7 м сыртқылары араларындағы кеңістік топырақпен және ұсақ шағыл тастармен толтырылған көмілген үлкен тас плиталарды тігінен екі қатар етіп қойылған. Ішкі аралық қабырғалары аса қалың емес, тастардан көтерілген.

Орталық Қазақстанның таулы аудандарында бөренеден салынған жертөлелер мен жартылай жертөлелер құрылысы жалғаса түсті. Жартылай жертөлелер құрылымы жағынан төртбұрышты, сопақша, сегізтәрізді (Шағалалы өз. Тобылда Явленка-I, Бишкөл-V және т.б.) болып бөлінетін Солтүстік, Батыс және Шығыс Қазақстан елді мекендеріндегі негізгі тұрғын үй құрылыстары болып табылады. Анағұрлым кең тарағаны I-түрдегі баспаналар болды. Олар аумағының үлкендігімен, шұңқыр тереңдігінің 0,8–1,5 м-мен, қабырғаларының тіктігімен, баспана еденінің салыстырмалы түрдегі тегістігімен ерекшеленеді. Алайда бұрынғы дәуірден өзгешелігі: баспананың бір бөлігі әдетте екіншісінен терең болады. Мұнда мал ұстайтындығы анық, оны құрылыстың биігірек жартысында ошақтардың топтасуы растайды. Ошақтардың қасында, бөлмені бойлай және кейде ошақтардың шұңқырларымен қосылған, еден топырағынан арықтар қазылып, тастар қаланған, сопақша алаңқайлар кездеседі. Еденде қабырғалардың қаңқасы ретінде қызмет ететін бөренелердің (1 баспанада 200–600) көптеген шұңқырлары болады, бөренелерге шатырлар бекітіледі, олар сөрелерді ұстап тұрады, тақтай төсеніштер жертөлелердің ішкі қабырғаларын салудың негізі болып табылады. Сопақша келген баспаналар 20×12 м көлемінде болады. Тоста-

ған тәрізді еден кірпішке қарай төмендейді. Еденде 3 қуыс анықталды. Олардың біреуі – ошақ ретінде, енді бірі – астық сақтайтын ұра есебінде қызмет етсе, 3-шұңқыр баспананың оңтүстік-шығыс бөлігінде 1,8 м тереңдікте құдық болды. Бөлмеге мал қора немесе малға арналған қаша түйіседі.

Орта Қола дәуірінде пайда болған тұрғын үйлер 2 бөлектенген бөлмелерден тұрады. Бөлмелер жоспарда диаметрі 10 м-ге жуық дөңгелек пішінге ие болады және олар өзара ұзындығы 2 м және ені 1–1,2 м дәлізбен қосылды. Баспананың шығар есігі жартылай жертөленің шығыс бөлігінде орналасқан. Ол ішке енетін салқын ауадан қорғайтын аралық бөлме ретінде қалқасы бар тар дәліз түрінде болады. Жартылай жертөленің батыс бөлігі баспана ретінде қызмет етеді. Мұнда дөңгелек ошақ орналасады, қабырғалардың бірінде диаметрі 1,4 м және тереңдігі 2,7 м құдық болды. Жартылай жертөленің шығыс бөлігі көбіне шаруашылық мақсаттарға арналады, онда астық сақтайтын ұра мен 2 құдық болды. Қазақстанның барлық аймақтарындағы дерлік тұрғын үй құрылысының қолданыстағы дәстүрін көрсететін осы сияқты баспаналар Шығыс Қазақстанның Трушниково, Мало-Красноярска селоларында анықталды.

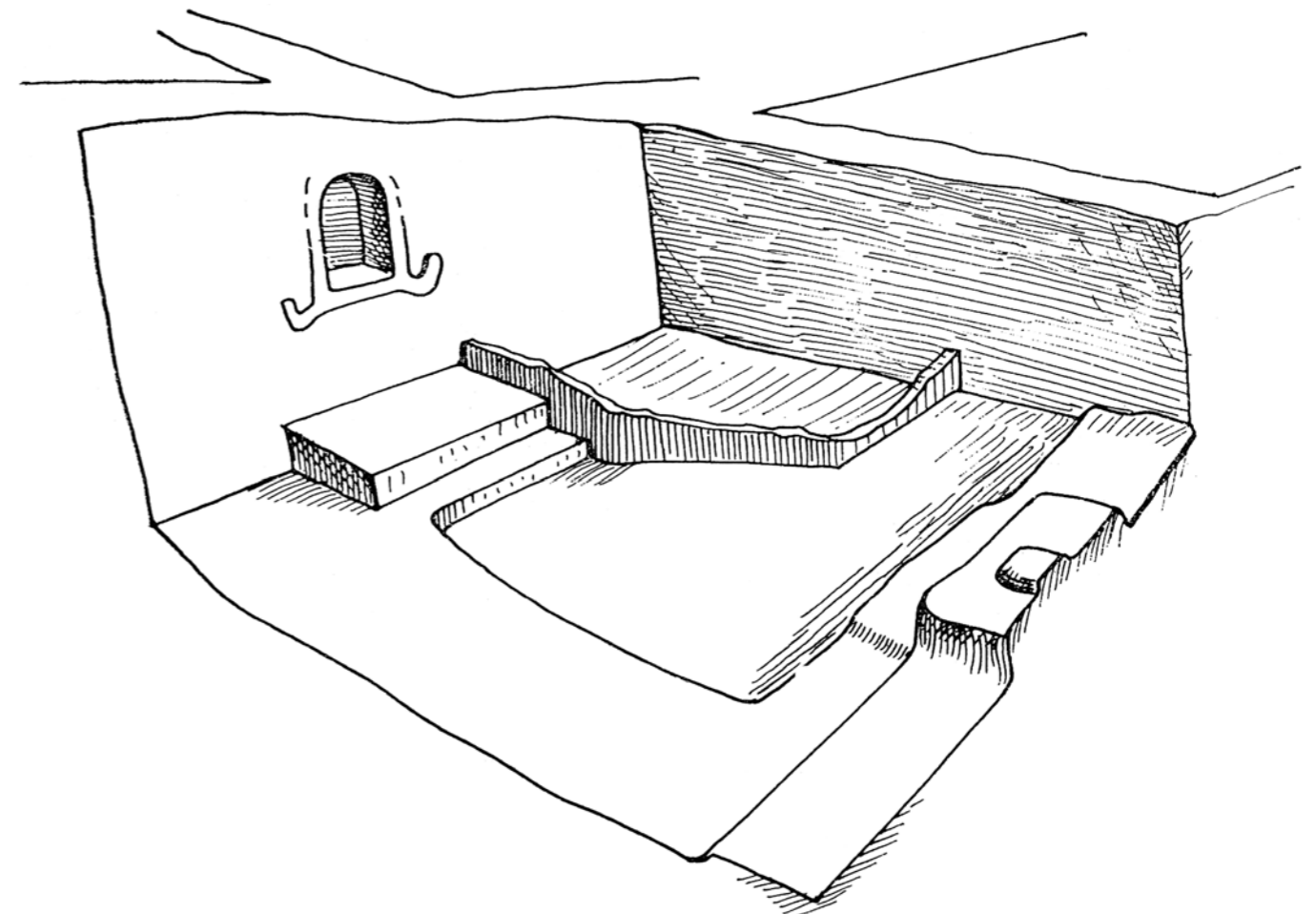
Кейінгі Қола баспаналарының құрылымының ерекшелігі шаруашылық әрекеттердің күрделенгендігін білдіреді. Жартылай көшпелі малшаруашылығына өтуге байланысты тайпалардың көп қозғалуы жербетілік типтегі жеңіл сопақша баспаналардың пайда болуына алып келді. Сонымен қатар аумағы 300–400 м² болатын тереңдетілген шұқанақтары бар үлкен жартылай жертөлелер кең тарайды. Хундарда киіз үйлермен қатар қысқы баспаналар да болды. Иволга қалашығына (Улан-Удден оңтүстік-батысқа қарай 12 км жерде Селенгі өз. сол жағалауында) жасалған қазба жұмыстары хундардың

VI – VIII ғ. бірінші жартысындағы үйлердің түрі. Көк-Мардан

жылы баспаналарының топырақ едені жартылай жертөле болғандығын көрсетеді. Ішіне саз толтырылған қабырғалары шабылған сабан аралас сазбен сыланған. Шатыры аққайың қабығы мен шыммен жабылған белағаштардан тұрады. Хундардың баспаналарында жылыту жүйесі болды: қабырғаларда көлденең жалғасатын ошақтардың түтін жолдары үйлерді жылытады. Түтін жолдарының астыңғы жағында жатын орындар не сәкілер орналасқан. Осы сияқты баспаналар келесі дәуірлерде Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағында анағұрлым кең тарады. Ақтас (Кеген өзенінде) мекенінде 4–5 тұрғын үй шаруашылық кешендерінен тұратын және көшпелі мал-

шаруашылығының қыстақтары ретінде қызмет ететін Кеген мен Шу өзендерінің Жетісу алқаптарындағы үйсіндердің (б.д.д. III ғ. – б.д. V ғ.) отырықшылық өмірі зерттеледі. Құрылыстар кешені 5 тас тұрғын бөлмелер мен бірнеше шаруашылықтық жапсарласа салынған қора-қопсылардан тұрады. Олардың ішіндегі орталығы «шаршы бөлме» болды, оған тар ұзын дәліз арқылы ауданы 126 м² болатын «үлкен үй» түйісе салынған. Шаршы бөлмеде тас плиталардан жасалған ошақтар болған. Сонымен, әр тұрғын үй кәдімгі бөлмеден, ұсақ қосалқы жапсарласа салынған қора-қопсылар мен мал қамайтын қостардан тұрған. Барлық бөлмелер бір-біріне жалғаса салынған. Олар-

Көк-Мардан. Ғибадатхана

дың едендері сазбен сыланған. Тұрғын бөлмелердегі еденде үйді жылыту, жарық беру және тамақ әзірлеу үшін қызмет ететін тастан жасалған шаршы пішіндегі ашық ошақтар бар. Қыс кезінде отбасы өмірі ошақ айналасына шоғырланады. Осы жерде тамақ салынған саздан жасалған ыдыстар, ұн жасайтын диірмендер тұрған. Қысқы баспаналар соқ кірпіштер мен сазбалшық жағылған өрім қабырғалардан салынған.

Қаңлылық мәдениетке жататын Қаратау баурайындағы Ақтөбе елді мекені өзінше ерекше. Ол өзімен шығыс жағында шығар есігі бар, оңтүстік қабырғасына сазбалшық пен қам кесектерден өріліп көтерілген биік саз толтырылған қабырғамен қоршалған 9 тұрғын және қосалқы бөлмелері бар мықты елді мекендермен танытады. Бөлмелерде тегіс шатырлар болды, жазық жабындармен өзара байланысты және еденге орналасқан ашық ошақтармен жылытылды, ал түтіні шатырдағы жарық түсетін люктер арқылы сыртқа шығады. Қабырғалары сыланған бөлмелердің ішінде қойма мен астық ұралары орын алды. Елді мекеннің солтүстік жағында түрлі шаруашылық жұмыстарға арналған ашық қора болған.

Е.А. Агеева мен Г.И. Пацевичтің мәліметтері бойынша, б.д. I мыңжылдықтың екінші жартысында ерте ортағасырлық Оңтүстік Қазақстанның отырықшы елдің негізгі бөлігі елді мекендерінде мекендеуді жалғастыра түсті. Осы кезеңге Талас алқабындағы Жалпақтөбе, Жуалы (Луговой) қ. жақын жердегі ауылдық елді мекен, сонымен қатар Алматыға жақын жердегі Көтенсай өз. және басқаларындағы елді мекендер мысал бола алады. Оларды талдау баспаналардың анағұрлым дамығандығымен және түбегейлі саралануымен анықтауға мүмкіндік береді. Тұрғын бөлмелер ретінде тікбұрыштылармен қатар ашық қоралармен біріккен қойма, асүй мен тандыры бар бөлмелер пайда болды. Қабырғалары қам кірпіштерден немесе пақшалық және тікбұрышты кірпіштер-

ден аралас өріліп көтерілген. Қабырғаларда суфалар орналасқан. Бөліп тұратын қабырғалар шағын бөлмелерде – тегіс, үлкендерінде қамыстан жасалған екі құламалы қадаға тіреледі.

Сонымен, Қазақстан территориясындағы баспаналардың анағұрлым ерте түрлері орта Қола дәуірінен белгілі. Ол – патриархалды отбасының үлкен құрылымы. Андронов кезеңінің аяғына таман ол ауданы жағынан кішірейе бастады: тұрғын үйлердің қатарында діни салт-саналарға жиналу мен шаруашылық мақсаттарға арналған бөлмелер де болды. Дәндібай-Беғазы кезеңінде олардың жоспарлауы күрделене түсті. Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда жаңа дәуір шегіндегі әлдеқайда дамыған құрамымен тараған «Канамия» бар баспананың хундық түрі енді.

Ертедегі көшпенділердің баспаналары

Бүгінгі күнге дейін Қазақстандағы отырықшы шаруашылық баспаналарының қатарында көшпелі өмір сүру жағдайына бейімделген баспана түрлері кеңінен тараған. Осыған байланысты ерте кезеңдегі көшпенділердің баспана түрлері туралы және көшпелі баспананың анағұрлым жетілген түрі ретіндегі киіз үйдің пайда болу уақыты мен мекені туралы мәселелер тұрды. Археологтар мен этнографтардың талдау жұмыстары (С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, С.Вайнштейн) еуропалық және азиялық далалық тайпалардың шаруашылық әрекеттерінің жаңа түріне – қарқынды мал шаруашылығына өтуіне байланысты б.д.д. I мыңжылдықтың басының өзінде Қазақстан территориясындағы сақ тайпаларымен байланысты оңтайлы баспаналардың бірнеше түрінің дайындалғандығын көрсетті. Олардың әлдеқайда ертеректегі түрлерінің бірі қарапайым конус тәрізді күрке (қазақ күркесі, сібір күркесі) болды – тұзу уықтардан төмен-

гі жағы жерге дөңгелене орналастырылып, жоғары жағы байланатын бір камералық құрылыс түрі. Бұл құрылыс шөптермен, қамыстармен кейінірек киізбен жабылған. Бұл туралы Геродот: «скифтердің баспаналары – киіз үй» деп тұжырымдай жазады. Скифтердің діни монша құрылымының сипаты бойынша осы киіз үйлердің жасалу құрылымы жайлы пікір айтуға болады: «...жоғары жағы бір-біріне иілген үш уықты орналастырады, сосын оларды жүннен жасалған киізбен қаптайды; сосын киізді мүмкіндігінше тартып кереді. Сонымен, Л.Г. Нечаеваның әділ белгілегеніндей, скифтерге Геродот заманынан бері қарапайым конус тәрізді киіз үй, яғни күрке белгілі болды. Дегенмен, сырттай қарағанда, баспананың бұл түрі халықтың әлдеқайда кедей бөлігіне тиесілі

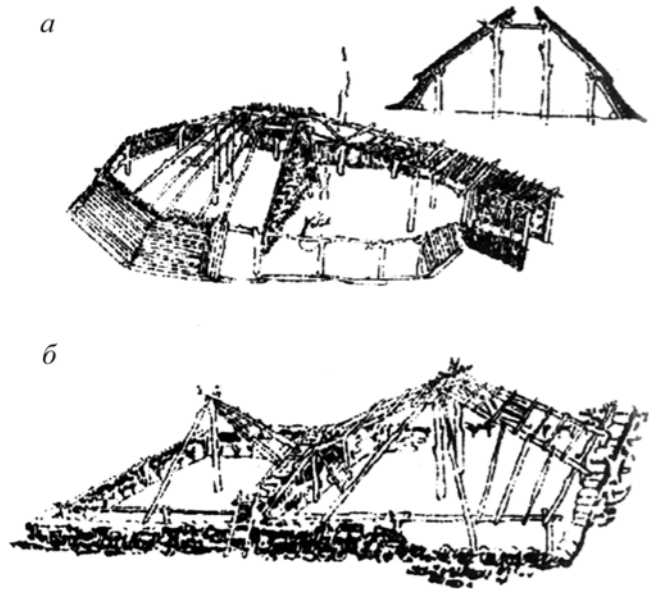
үйлер болған сияқты, ал киіз үйлер арнайы табиғи жарықтандыру қажет етілмеген кезде ғана құрылған. Конус тәрізділерімен қатар тұрмыстық талаптар тудырған күркенің өзге түрлері пайда болғанын, яғни Н.Харузин есептегендей, төменде тік цилиндрлі кереге жасаған уықтардың жоғарғы ұштарын бұзуға (XVIII ғ. П.Паллас сипаттаған күркеге ұқсас «Чулымдық түркілер»), сосын В.Радлов сипаттағандай, алтайлықтардың күркелеріне ұқсас керегеге уықтарды байлауға өтуінің жасалатынын айта кету керек. Орта және кейінгі қола дәуірінің тұрақты баспаналары мен көшпенділер баспаналарының қазіргі түрлерінің арасындағы жалғастылық байланыстың барын көрсете кеткен жөн. Жоғарыда көрсетілгендей, Солтүстік және Шығыс Қазақстанда қаңқалы

Алтай күркелері (конус тәрізді киіз үй)

құрылыс тұрғын үйлер мен шаруашылық бөлмелерінің негізі болды. Құрылыс саласында ағаш кеңінен қолданылды. Шатырдың тіреуіші баспананың орталық бөлігінен конус түрінде көтерілетін және бөренеден жасалған тікбұрышты кәсектерден тұратын пирамидалы-сағылы жабындарға бекітілген қадалар болды. Бұған Қарағанды облысы Қаратұмсық қыратының етегіндегі Бұғылы елді мекені, сонымен қатар Суықбұлақ өзені алқабының жағалауынан 40–50 км жердегі Қарқаралыдан оңтүстікке қарай 2–2,5 км жердегі Суықбұлақ елді мекені мысал болады.

Төбесі сфера тәрізді ағаш құрылысты осы сияқты үйлер тек Қазақстанда ғана емес, Орта Азия мен Ресейдің оңтүстігінде де табылған. Киіз үйдің анағұрлым жақын бейнесі Бұғылы шатқалы (Орталық Қазақстан) мен Шағалалы өзеніндегі (Солтүстік Қазақстан) кейінгі андроновтық беткейлік баспаналар болып табылады. Осы сияқты шатыры сфера сияқты жабылған ежелгі құрылыстар киіз үйді еске салады. Осы жерде анықтап алу қажет: жеткіліксіз зерттелгендігіне байланысты күркеден бастап, оңтайлы бас-

Баспананы қалпына келтіру:
а – Суықбұлаққа қоныстану; б – Бұғылы-II.

пананың барлық түрлері көпбұрышты ағаш үйлер, яғни нағыз киіз үйдің әсеріндегі көлемді кескіндеме қалыптасқан тұрақты үйдің түрі «киіз үй» деген жалпы атауға бірігеді. Сонымен, бәрінен бұрын киіз үйдің архитектуралық-құрылыстық кескіндемелерінде әдет-ғұрыпты анықтау үшін оның негізгі сипаттық ерекшелігін белгілеу қажет. А.А. Попов сібір халықтарының баспаналарын топтастыра келіп, торлы жиналмалы қабырға қаңқасы бар, құрылымы жағынан нағыз өзіндік цилиндр пішіндегі күрке ретінде киіз үйді әділ қарастырады: «Атаулары әртүрлі болмау үшін киіз үйлер қатарына цилиндрлік жинамалы керегесі бар үйлерді кіргізген жөн». Бұл – тек қазақтың ғана емес, сонымен қатар кез келген түркілік киіз үйге тән анағұрлым ерекшелік. Күрке көлемінің аздығы, табиғи жарық пен түндіктің қиындығы олардың тұрғындарын қанағаттандыра алмағаны сөзсіз. Сондықтан осы кезеңде басқа көшпелі баспананың анағұрлым жетілген түрі жасалды.

Ертедегі көшпенділердің баспаналарының жалпы түрін қалпына келтіру үшін зерттеушілер – М.Ростовцев, А.М. Хазанов, Л.Г. Нечаева, Б.Н. Граков, П.Н. Шульц, С.И. Вайнштейн, Ә.Х. Марғұлан бірқатар зерттеушілердің пікірлері бойынша бастапқы пішіні күрке (күрке, чум) болып табылатын, пирамидалық-қиылған түрді танытатын кертг қорымдарының бірі – Анфистерия қорымындағы (б.д.д. I ғ.) көшпенділер үйінің бейнесін қарастырады. Қорымдағы осы бейнеленген үйдің қаңқасын, яғни құрылымдық тұлғасын және сыртқы түрін қалпына келтіруіне С.И. Вайнштейн жасады. Дегенмен басқа авторлар сияқты, онымен де толық келісуге болмайды. Скифтік-сарматтық пирамидалық-қиылған күркенің кескіні көшпенділер баспанасының тарихындағы төтенше маңызды қадам болды. Мұнда біріншіден, бөлме ішін жарықтандыру мәселесі шешілді, екіншіден, жоғарыдағы түндік бір мезгілде түтінді жою және желдету

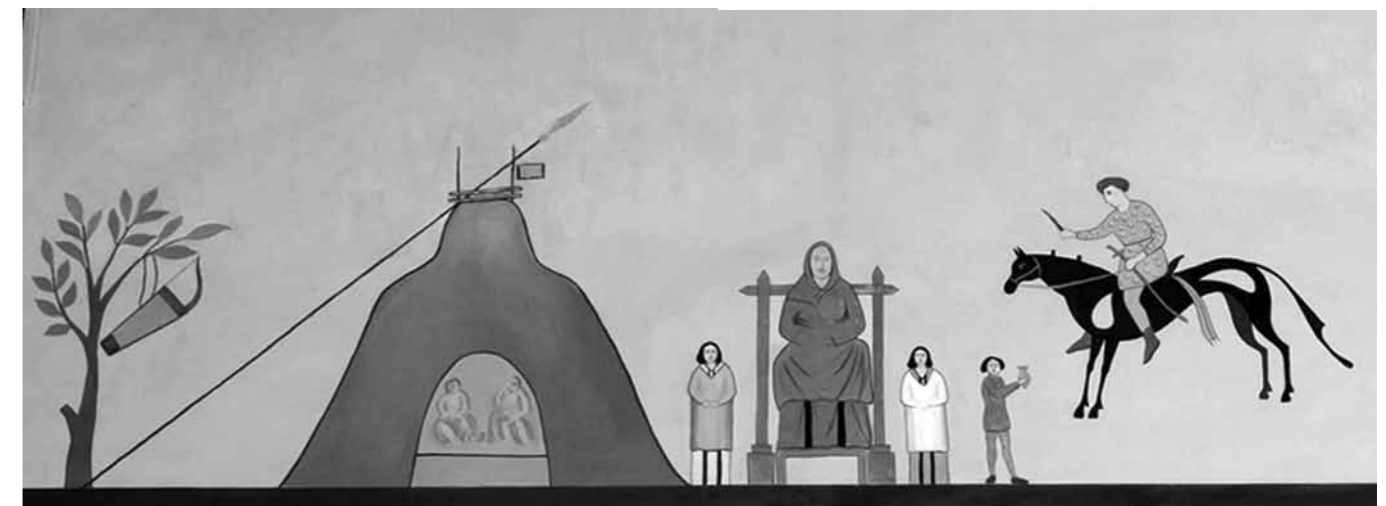
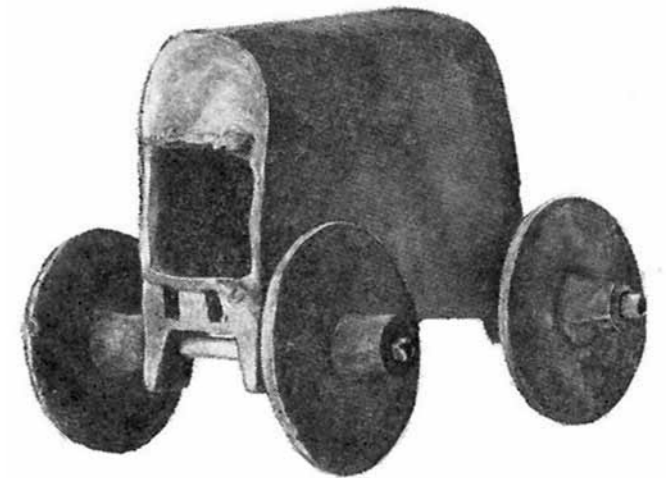
қызметін атқарғандықтан тамақ дайындау мүмкіндігі пайда болды, үшіншіден, күрке ішінің көлемі сатылы құрылысының арқасында анағұрлым үлкен және функционалдығы жағынан ыңғайлы болды. Л.Г. Нечаеваның пікірі бойынша, осы секілді үйлердің қабырғалары нығыз частокол түрінде жасалады.

Біздің көзқарасымыз бойынша, С.И. Вайнштейн «жоғарыда көрсетілген суреттің иіні (яғни, Анфистерия қорымынан – Б.Г.) соншалық көлемді құрылымды арбаларда тасымалдау қиын болар еді... қарастырылып отырған күркенің киізбен жабылған, көлденең ағаштардан үш шаршылап байланған қабырғадан тұратын, төрт конус тәрізді орналасқан бақандардан жасалған керегесі болған деп топшылауға болады... деген пікірге қарсы болады.

Еуразияның, сонымен қатар Қазақстанның жылдың көп күндерінде қолайсыз салқын шаңды желдер соғатын далалық жағдайындағы және Орталық Қазақстан жағдайындағы қоршаған құрылымдарға желдің әсері айтарлықтай болатын желді ауыртпалықтың әсерінде осындай құрылымдардың қалай тұратынын көзге елестету қиын емес. Осы жағынан алғанда бұл жөндеу сын көтермейді, сондықтан

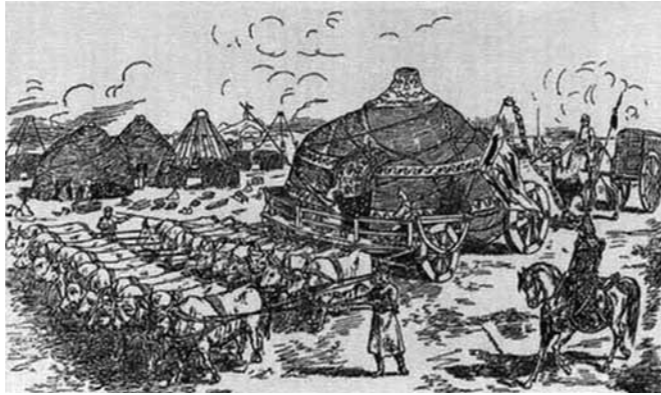
Л.Г. Нечаеваның ұсынысы назар аударуға тұрарлық, өйткені ағаштарды жиі көму арқылы жасалған қабырға желге төтеп береді және жылу ұстап тұратын материал ретінде киізбен сенімді қорғалады, сонымен қатар киіз үйдің тор керегелер құрылысының нақты «жиі қада» идеясын құруы да маңызды, яғни скифтік баспаналардың қабырғалары жиі қадалар түрінде, киіз үй керегесінің прототипі ретінде қызмет еткен.

Гиппократ скиф-көшпенділер жайлы былай жазады: «Олар – төрт дөңгелекті, ал басқалары алты дөңгелекті арбаларда орнатылған киіз үйлерде өмір

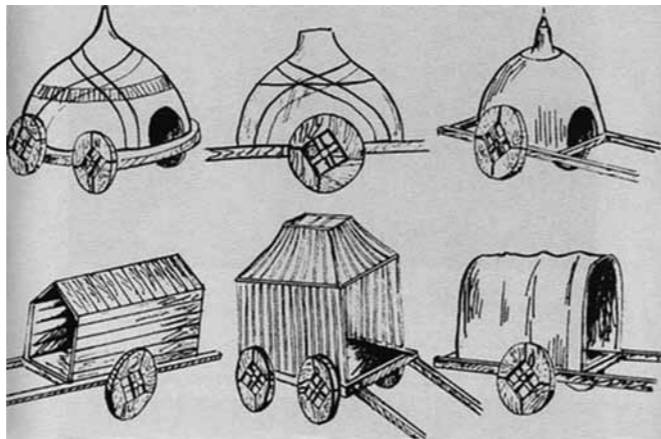

Еуропалық көшпенділердің тұрғын үйлері:
1 – Скиф-сармат арбасының балшық үлгісі; 2 – Анфистерия қорымынан алынған суреттің фрагменті

суретіндіктен көшпенділер деп аталады; олар киізбен екі, үш қабаттап айналдыра жабылады және үйге ұқсатып жасалады, оларға су да (жаңбыр), жел де өтпейді. Осы арбаларды екі не үш мүйізі жоқ өгіздерге жегеді, ал ер кісілер атқа мінеді; олар отар-отар қойларына, табын-табын сиырлары мен жылқыларын қарайды». Осыдан қарастырып отырған баспана түрлерінің айтарлықтай үлкен екендігін, «жиіқада-қабырға» идеясының пайдасының барын тағы да айта кеткен жөн.

Киіз үйдің генезисі жайлы мәселеде Б.Х. Кармышев «қарлұқ киіз үйі» деп атаған скиф кезеңінің Қызылған мәдениеті қорғанының бірінен С.И. Вайнштейн анықтаған Тувадағы жартылай сфералық киіз үй суретінің маңызы зор. Күрке құрылысы жағынан «құрылымның тірегі бола алатын және ошақ үстіндегі қазанды ілуге қызмет атқаратын» «баспананың ортасында конус тәрізді бекітілген уықтарды айқастыра төбеге орнатқан доға түрінде иілген уықтардан» тұрады. Бұл жерде қызметтік және құрылымдық жағынан анағұрлым үнемді болғандай, алғашқы шаршы, тіктөртбұрыштан дөңгелек жартылай сфералық пішінге өтуінің жүзеге асуы төтенше маңызды болды, құрылымдық элементтердің түрлі көлемдерінің саны ең азға, яғни екіге теңеледі. Осы жартылай сфералық күркенің көлемдік-кеңістіктік кескіндемесі түркілік, соның ішінде қазақ киіз үйінің қалыптасуында маңызды кезең болып табылады. Б.д.д. I мыңжылдықтың аяғында далалық жағдайларға, әсіресе, арбамен тасуға анағұрлым икемді иілгіш тал шыбығынан тоқылған цилиндрлі керегесі бар, жиналмайтын дулыға тәрізді тағы бір күрке жасалды. С.И. Вайнштейн ол баспананы хундық түрдегі күрке деп атады және II ғ. хундардың арасында өмір сүрген, өз өлеңінде «күмбезтекті

(дұрысы дулыға тәрізді – Б.Г.) күркеде (цюнлу) өмір сүрді» деп жазған қытайлық ақынды – Цай-Вэнь-Цзуды куә етті. Көшпенділердің осы сияқты баспанасының құрылысы үшін Минусийлік шұңқырдағы кіші Боярский суреттемедегі петроглифтердің арасында сақталған бірегей суреттің ерекше мәні бар. Онда сол кезеңдегі кесілген ағаш деп аталатын тұрақты баспананың жалпы көрінісін көруге болатын отырықшы елдің қосалқы құрылыстары бар бүкіл қыстағы суреттелген. Қыстақ бейнесі тегіс жеңіл және түтін шығу мен жарық беруге арналған төмен, бірақ енді саңылауы бар күмбезбен жабылған сәл еңіс конус тәрізді керегелі киіз үй бейнелі баспанмен аяқталады.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚСТАН СӘУЛЕТШІЛІГІ (X–XVIII ғғ.)

АРХИТЕКТУРА ДАМУЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАҒДАЙЛАРЫ

X ғасырдың ортасынан бастап феодалдық қарым-қатынастың күшеюімен, өнеркәсіптік күштер дамуындағы өрлеуімен, мемлекеттік құрылыстардың пайда болуымен, этникалық бірігу процестердің күшеюімен, шаруашылықтың отырықшы-егіншілік тәсілдерінің өсуімен, Орта Азия, Алдыңғы шығыс пен шығыс Еуропа халықтарымен шаруашылық және мәдени қарым-қатынастардың кеңеюімен байланысты Қазақстанның мәдени-тарихи дамуында жаңа кезең белгіленді. Оның басын халықтар мәдениетінің өрлеуі мен Жетісу және Шығыс Түркістан (Қашқар) аймағында оның алдындағы мемлекеттік қалыптасуларының көптеген әлеуметтік институттарын өз бойына сіңірген дамыған феодалдық құрылымы бар Қарахандықтар мемлекеті айқындайды¹.

Қарахандықтар кезіндегі Қазақстан халқының басты әрекеті көшпенді және жартылай көшпенді

¹ Қарахан мемлекеті X ғасырдың ортасында қалыптасқан, ал XII ғасырдың басында өз билігінен айырылған. «Қарахандықтар династиясының дүниеге келуі мен билікке келгені туралы тарихшылар арасында әртүрлі пікір бар, бірақ көбісі оларды ұйғырлар қатарынан шыққан дейді. Шығыс жақта Шығыс Түркістан, Жетісу және Оңтүстік Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан жерлері Амударияға дейін кіретін осы үлкен аймақтағы мемлекет халқының этникалық құрамы әртүрлі, бірақ ұйғырлар, қарлұқтар, яғмалар, шығылылар негізгі болып табылады» / Қазақтың көне тарихы, Алматы, 1993, 143-б.

мал шаруашылығы болды. Сонымен қатар Қазақстанның оңтүстігінде, Сырдария, Арыс, Бадам өзендерінің алқаптарында, ал Жетісу, Іле алқаптарында аздаған көлемде егін шаруашылығы дами бастады. Орталық Қазақстанда егіншілікпен өзен алқаптарында ғана емес, тау етегінде де айналысқан емес. IX–XII ғасырларда суармалы егістіктің ірі орталығы Отырар жерұйығы болды.

Өнер саласында X–XII ғасырларда ыдыс пішімі, ою-өрнектің элементтері, бейнелеудің түрлі түсті гаммасында Мауераннахр мен Хорезмнің қышыдыстарымен үлкен ұқсастығы бар құймалы көзейшілік пайда болып, одан әрі қарай кең таралған. Осы жағдай Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың Орта Азия қалаларымен сауда және мәдени байланыстар жайлы дәлел болады. Сонымен қатар ою, құймалық әдісте де өз ерекшеліктері бар.

Көшпенді және отырықшы халықтың идеологиясында ежелгі түркілердің діни көзқарастары айтарлықтай орын алды. Ислам діні² одан әрі қарай дами бастады. Мұсылман дінінің көшпенді аристократиялық ортасына тереңдей енуінің арқасында

² Династияның негізін салушысы Сатық Бограханның қайтыс болуынан кейін билік 960 жылы исламды мемлекет діні ретінде қабылдаған оның ұлы Мұсаға өтті / Қазақтың көне тарихы, 144-б.

ежелгі түркілік руналық жазбаларды шеттетіп, араб графикасы негізінде жаңа түркілік жазба түрінің қалыптасуына алып келді.

1010 ж. Қиданда (қаракытайлар) Жетісуға шабуыл жасады. XII ғ. бірінші жартысында Қарахан мемлекеті тарихи сахнадан мүлдем жойылды. XII ғ. аяғы – XIII ғ. басына таман қидандардың билігі тек Хорезмде ғана емес, Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан жерлерінде де өз күшінен айырылды. Оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандармен салыстырғанда, Орталық, Батыс, Шығыс және Солтүстік аймақтармен қатар, бәрінен бұрын қыпшақтық бірлестіктің тайпаларымен байланысты өзіндік мәдениет қалыптасты. Осы конфедерация халқы көшпенді және жартылай көшпенді малшаруашылығымен айналысуды жалғастырып жатқан шығыста Ертістен батыс жақта Еділге дейінгі кең аймақта кезінде болған мемлекеттік және этносаяси бірлестіктердің табиғи мұрагері болды.

Қыпшақ көштері ғасырлар бойы қалыптасқан белгілі бағыттар бойынша орналасқан: «қыс, жаз, күз, көктем кезінде кей жерде өз малын бағуы тиіс». Зерттеушілердің айтуы бойынша, көшу радиусы соншалық байтақ болған. Сондай-ақ, Батыс Қазақстанда тұратын қыпшақтар жайлауын Оралдың оңтүстік тау етегіне ауыстырып, қыстаққа Арал теңізі, Сырдария жағалауы аймақтары айналған. «1219–1224 жылдары моңғол шапқыншылығының нәтижесінде Қазақстан мен Орта Азия Шығыс хан империясының құрамына кіреді. Орасан зор аймақ экономикасы құлдырай бастады».

Күйік ханға аттанған IV Иннокентий папаның елшісі Плато Карпини 1245–1247 жылдары Оңтүстік және Оңтүстік Шығыс Қазақстан жерлерінен өткен кезде ол және оның серіктері Сырдария аймағында көп қираған қалалар, жойылған қамалдар мен бос қалған ауылдарды тапқаны туралы баяндаған.

Іле Алатауы етегінде орналасқан қазіргі Алматының орнында Іле өз. бассейніндегі айтарлықтай қала болып Алматы (Алматы) қ. орналасқан. В.В. Бартольдтың болжамы бойынша, Алматы жайлы өзге атаулармен Бабырға дейін жазған жаһангерлер мен тарихшылар айтып кеткен. Мұхаммед Хайдар Алматыды «ең танымалы орындар» қатарына қосқан. Ол бұрынғы Алматы қаласының орнында Бабыр айтқан қираған елді мекендер жайлы айтқан еді. Шараф ад-дин Әли Йазди Алматыны қала деп атамайды. Осы автор басқа да тимуридтік тарихшылар секілді, XIV ғасырдың аяғында Жетісуда болған жағдайлар туралы айта отырып, Шағатайлықтардың бұрынғы астаналық орталығы – Алмалық туралы да ешбір мәлімет қалдырмаған. XIV ғасырдың ортасына таман Алмалық өз мәнін жоғалтқан еді.

Уақыт өте келе моңғол шапқыншылығының зардабы бірте-бірте жойыла бастады. XIV ғасырда Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысында қала мәдениеті, егін шаруашылығы, қолөнер өнеркәсібі қайтадан қуат ала бастады. Қазақстан орталығы және Жетісу далалық аймақтары мен Қазақстанның оңтүстігі және Орта Азия жерұйықтары арасындағы сауда байланыстары қайтадан қалпына келе бастады. XIV ғасырда солтүстік-шығыс, орталық және оңтүстік Қазақстан аймақтарында Алтын Орда құрамынан алаңсыз Ақ Орда Шығып, Оңтүстік-Шығыс Қазақстан мен Қырғыз аймақтарында Моғолстан пайда болды. Бұл жағдай Қазақстан тарихында өте маңызды жағдайға айналды. Бірте-бірте Қазақстан аймағында шаруашылық қайта өрлеу процесі ақырын басталды. Шығыстық Дешт-и-Қыпшақ, Жетісу және басқа аудандарда халықтар шаруашылықтың басты саласы болған малшаруашылығында көзге көрінетін өзгерістері пайда болды.

XII ғасырдың екінші жартысы – XIV ғасырдың басында Орта Азиядан Жетісу арқылы Алтай мен

Моңғол еліне баратын көптеген ұлыстардың орталықтарына қызмет көрсеткен сауда жолы маңызды рөл атқарды. Сонымен қатар Еуропа және Византия елдерінен Қырым арқылы, одан әрі Танаға (Донның төменгі жағалауы), Еділдегі Сарайға, Сарайшыққа, Амудариядағы Үргенішке, ежелгі Жібек жолына бағыт алған жерде Қызылқұм арқылы Отырар мен Сайрамға қарай сауда жолы да бастапқы далалық мәнге ие болды. Сонымен қатар сауда керуендері Қаратау-Созақтың солтүстік баурайында орналасқан қалалар арқылы өтетін жол бойы Құмкент, Саудакент, әрі қарай Талас жағалаулары бойынша Кіншатаға дейін, содан соң Іленің арғы жағындағы Алатау сілемдері бойынша Іле алқабына қарай жүрген.

Батыс Қазақстанның тарихы мен мәдениеті үшін Ноғай Ордасының қалыптасуы үлкен маңызға ие болды. Зерттеушілердің бір ауыздан шыққан пікірлері бойынша, қазақ халқының қалыптасуы осы зерттеліп отырған кезеңде болғандығын айта кету керек. Осы жағдайда қола, ертедегі темір дәуірлері, бұдан кейінгі кезеңдегі тайпалары кең аймақта бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста болғаны барлығымызға аян. Қазақ халқының құрамына кірген басым этникалық топтар қатарында қоңыраттар, үйсіндер, қыпшақтар, наймандар, арғындар, керейттер, қаңлылар және т.б. болған. Көптеген этносаяси және шаруашылық факторлардың әсеріне байланысты Қазақстан аймағында үш негізгі этноаймақтық бірлестіктер – Ұлы, Орта және Кіші жүздер дүниеге келген. XV ғасырдың 20-жылдарының аяғында Шығыс Дешті Қыпшақта «біршама құлдыраған феодалдық шаруашылықтарды біріктірген көшпенді өзбектер мемлекеті пайда болған. Оны басқарған жошылық Шайбанның ұрпағы, Дәулет Шейх-Оғланның ұлы – Әбілхайыр. Бірақ жошылықтардың көбісі, олардың ішінде Орыс-Ханның шөбересі Жәнібек пен Керей Әбілқайырға бағынғысы келмеді». Олар Әбілқайырдың

1456–1457 жылдары ойраттардан жеңілгеннен кейін өз ұлысымен Моғолстанға көшіп кеткен. Мұхаммед Хайдардың айтуынша, олар хызырдың 870 жылы (1465–1466 жж.) Жәнібек басқарған алғашқы қазақ хандығын құрған. Осы жағдайдың қазақ хандығын күшейтуге өте үлкен маңызы бар.

Қазақстан территориясында болған бұрынғы мемлекеттік қалыптасулардан қазақ хандығының айырмашылығы, әсіресе, XIV ғасырдың басынан бастап кең және мықты этникалық базасы болды. Оның құрамына бірте-бірте қазақ халқын құрайтын барлық этникалық топтар мен олар тұрған барлық аймақтар енді. XV–XVII ғасырларда хандық күшейіп, орыс мемлекетімен, оның ішінде Мәскеудің Ұлы князі III Василиймен, Ресей мен Қазақстанның шекараларының жақындауына байланысты іскерлік қарым-қатынастар дами бастаған.

Осы кездері қазақтар арасында ұсталық, темір аспаптық, зергерлік, тері, тігін және басқа өнеркәсіптер жоғары деңгейге жеткен. Ағаш ою, оюы бар мыс құмыралар мен тегіс металл ыдыстар, әдемі сүйектен қобдиша, шақша жасайтын, арқар, бұғы, тауешкі мүйіздерінен әшекейлеп әдемі бұйымдар жасайтын шеберлердің өнері үлкен құрметке ие болды. Салмағы жеңіл ер-тоқымдарға қызығушылық арта түсті. Қолөнер шеберлері сонымен қатар сауыт-саймандар, садақ, қорамса, қалқан және өзге де қаруларды жасаған. Қазақтардың арасында кілем тоқу да кең тараған. Кілемдер бірнеше түрге бөлінген. Түкті және қоңыр түсті кілемдер жоғары сапасымен және көркемділігімен ерекшеленген. Сонымен қатар ақ пен қызыл түсті және тақыр кілемдерді де тоқыған. Киіз үйлердің уық-керегелері орманды және орманды-далалық жерлерде жасалып, шөлейтті және далалық жерлерде сатылған, малға айырбасталған. Өзара саудада ауылшаруашылық құралдары, ер-тоқымдар, қару-жарақтар мен сауыт-

саймандар сияқты қолөнер бұйымдары болды. Киіздерді, шапандарды, қымбат замшы халаттарды, кілемдерді көбіне Бұқараға, Хиуаға, Үргенішке, кейде Ресейге сатуға алып барған.

Сондай-ақ, XV–XVII ғасырларда қазақ халқының бірігуімен және елдің этникалық аймағының анықталуымен қатар оның өзіндік мәдениетінің қалыптасу процесі күшейді.

ТҮРҒЫН ҮЙ АРХИТЕКТУРАСЫ

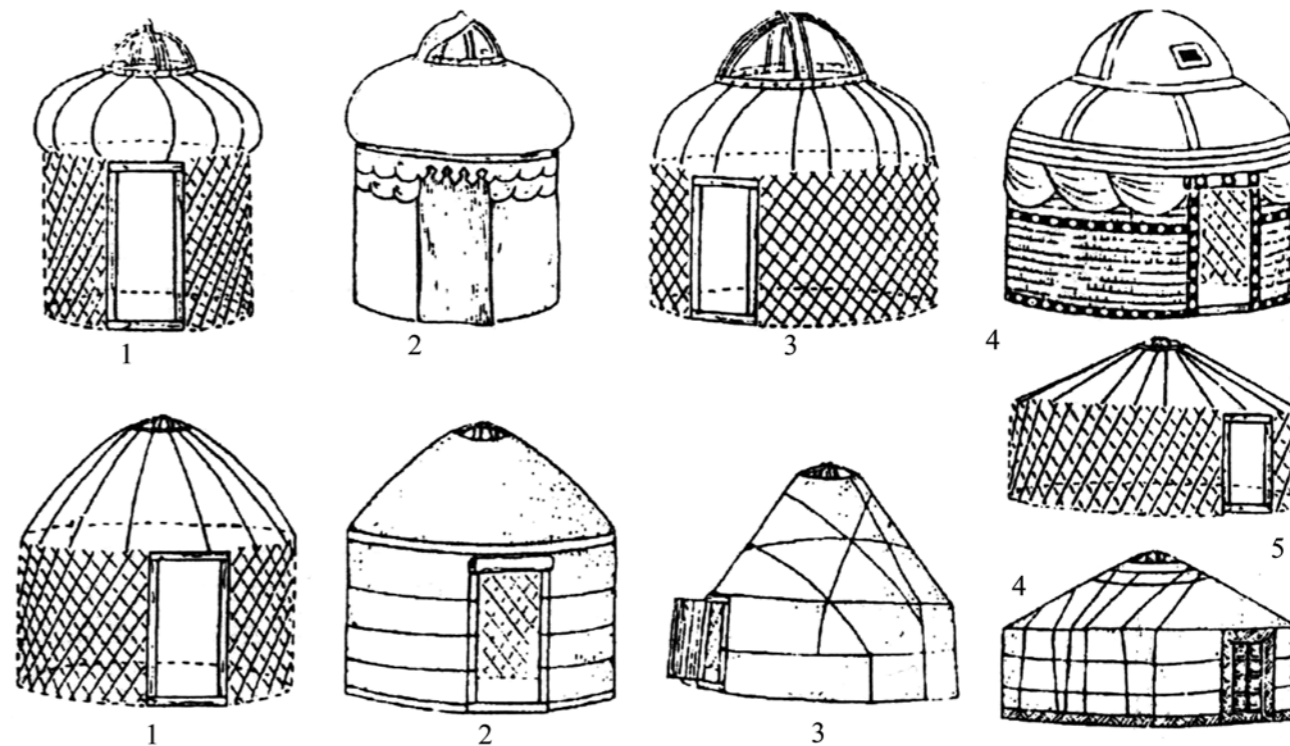
Көшпенділердің баспаналары

Ежелгі түркілердің киіз үйінің архитектурасы ғасырлар бойы қазіргі заманымызға дейін салыстырмалы түрдегі болмашы өзгерістерге ұшырап, жалпы көшпенділер өміріне ыңғайлы екенін көрсетті. X ғасырдан бері киіз үй архитектурасының дамуы оның сыйымдылығын, яғни көлемі мен биіктігін үлкейтуіне байланысты. Ал ол үшін даланың қатты желіне төзімділігін білдіретін үй құрылымын күшейту, жарық пен түтін шығу мәселелерін, сонымен қатар, оның архитектуралық-көркемдік бейнесі, ал кейін моңғол көшпенділері мен оларға бағынышты халықтар арасында одан әрі дамыған. Парсы миниатюрасындағы (1315 ж.) төбесі үшкір күмбез түріндегі ежелгі түркілік киіз бейнесі XI–XIII ғасырлардың басында тек Қазақстанның түркілік тайпаларының арасында ғана емес, моңғолдық хандардың да арасында негізгі көшпенділер үйлері болғандығын көрсетеді. Бұл көрсетілген түр – биік киіз үйге жатады (2 қатарлы керегесі болуы мүмкін); керегенің бір бөлігі әшекей матамен немесе шимен жабылған, ал төбесі әсем безендірілген киізбен қапталған. Сонымен қатар, сол кезде пайда болған төбесі үшкір шағын

көлемді (50–60 см) шаңырақ одан сайын ханның киіз үйін биіктете көрсеткен.

Деректер бойынша XIII ғасырда көшпенділер арасында керегелі киіз үйлермен қатар хан сарайлары, арбаларға орнатылған жығылмайтын үйлер, чум және күркелер болған.

Қытайлық суреттер мен парсы миниатюраларындағы киіз үйлер бейнесі – оның архитектуралық-кеңістік түрінің өзгерістері мен XIII ғасырдың екінші жартысынан берідегі жоғары лауазымды моңғолдар мен түркілердің үйлерінің архитектурасы туралы көзқарасымызды білдіреді. Мысалы, Мин заманындағы (XIV–XVII ғғ.) қолжазбада белгісіз суретші өз кезіндегі көшпенділердің тұрмысын дәл салған. Оның ішінде үшкір төбелі шаңырағы бар киіз үймен қатар төбесінде домалақ күмбезі – шаңырағы – торлы цилиндрлі кереге қабырғасынан тұратын үш қабатты киіз үй бейнеленген. Бұл түр «кейінгі моңғол түрі» деп аталып кеткен. Үйдің төбесіндегі жарық түсіріп, түтін шығаруға арналған шеңберінің диаметрін үлкейтудің арқасында қысқа уықтарға қарамастан, киіз үйдің көлемін кеңейту мүмкіндігі пайда болды, ал шаңырақтың жартылай-сфералық түрі үйді одан әрі биіктетіп, оған керемет бейне алып

Моңғол ақсүйектерінің киіз үйлері

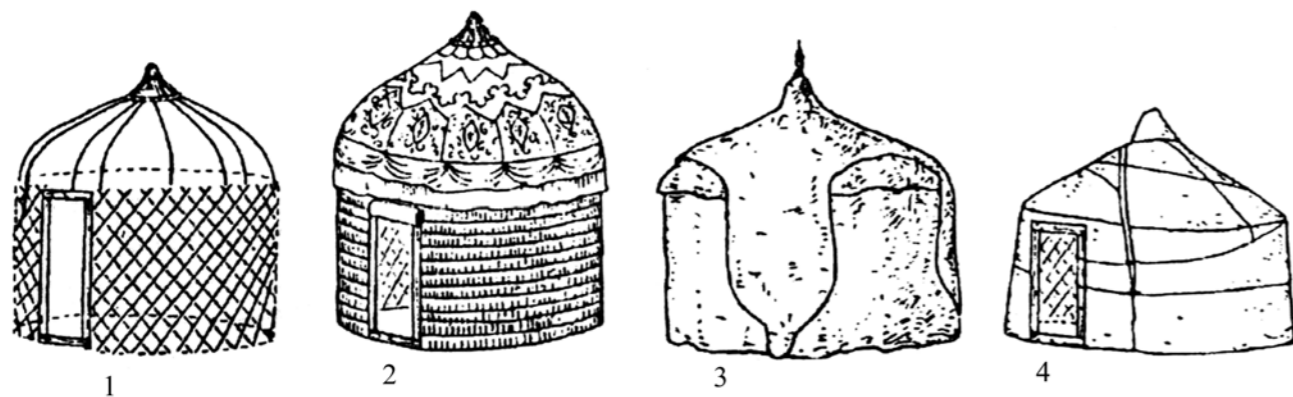
келді. Киіз үйдің бұл түрінің хан шатырына ұқсауына шаңырақтағы «терезе» себеп болды. Сол «терезеден» жарық түсіп, түтін шығатын. Бұл киіз үйдің хан шатырлық түрі тек қана көшпенділер арасындағы басқарушылардың киіз үйлері негізінде пайда болғаны барлығымызға мәлім. Оның ішінде ежелгі түркілердің киіз үйлерінің негізгі құрылымдары бар: шаңырақты жасау, уықтарды ию, шидің түрі мен әшекейлері, жалпы түрінің марапаттылығы т.б. XIV–XVI ғасырларда Қазақстан мен Орта Азияның түркілері арасында киіз үйдің хан шатырлық түрінің кең қолданылғаны туралы тақта отырған ұлы Темірді 1467 ж. бейнелеген парсы суреті куә болады. Бұл сурет жоғарыда аталып кеткендей, киіз үйді бейнелеген қытайлық суретті толық қайталаған. XVI ғасырда киіз үйдің бұл түрі Орталық Азиядағы қатты желдің әсеріне бұрынғыдан гөрі төзімді киіз үйлер

жасау қажетті болғанына байланысты кейбір өзгерістерге ұшырады.

XVI–XVII ғасырларда 2 шаңырақты киіз үйлердің орнына ғылымдар арасында «түркілік» және «моңғолдық» түрі деген атау алған көшпенділердің үйлері пайда болды. Олардың ерекшелігі – қысымға тиімділеу және көшуге ыңғайлы жалпақтау шаңырақ, сонымен қатар қатты жел кезінде киіз үйдің пішіміне аэродинамикалық сапа беруінде.

Түркілік киіз үйдің пайда болуы ең алдымен алғашқы дәуірдегі халықтардың шаруашылығы пен көркем мәдениетінің мұрагері болған қазақ халқының ортасына жатады.

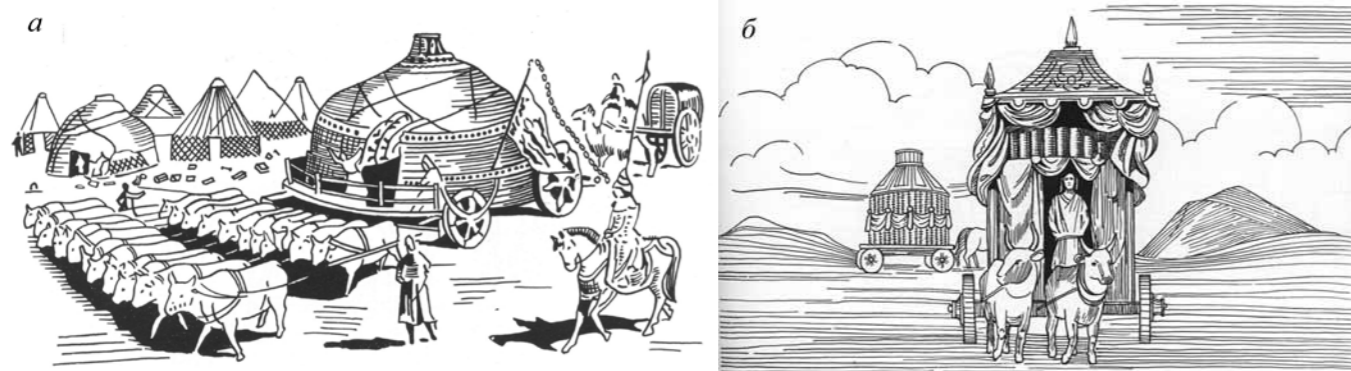
Сонымен қатар көшпенділер арасында жиі кездесетін арба үстіндегі үй түрінің дамуындағы сабақтастығын айта кету керек. Олар туралы ең дұрыс мәліметтер мен толық сипаттаманы Рубруктан табуға

Көне түркі үлгісіндегі киіз үйлер

болады. Ол: «Олар тұратын үйлерін бұтақтардан жасалған доңғалаққа орналастырады, бөрене ретінде жоғарыға қаратылып шағын шеңбер түрінде жиналатын бұтақтар қызмет етеді, сол төбеден пеш мұржасына ұқсас мойындық жоғарыға қарап тұрады; оны ақ киізбен жабады, жарқырап тұру үшін киізді әктейді, ақ балшықпен және сүйектің ұнтағымен жағады, кейбір кезде қара киізбен жабады. Осы киізді олар әсем және әртүрлі суретпен безендіреді. Кіреберісіне олар түрлі түсті маталармен әшекейленген киізді іледі. Түрлі түсті киіздерден олар жүзім бұтақтарын, ағаш, құс және аңдар бейнесін салады» деген. Рубруктің мәлімдемесінен үстінде негізі 30 фут (яғни 9 м) үйі бар арбаның көлемін білуге болады. Ол үйді көшіру үшін арбаға 33 жұп өгіздерді жеккен. Әртүрлі шаруашы-

лық заттарды көшіруге арналған, қара киізбен жабылып арбаларға орнатылған төртбұрышты үйлер, яғни зерттеушілердің алғашқы айтқан түрі туралы Рубруктің өзге де мәлімдемелері үлкен қызығушылық тудырады. Дешті-Қыпшақта арбаға орнатылған үйлер туралы XIV ғ. бірінші жартысында осы өлкеде болған араб саяхатшысы ибн-Баттут былай деп хабарлайды: «Дешті-Қыпшақтардың арбаларында үлкен төрт дөңгелегі бар;.. арбалардың үстіне жұқа теріден қиылған баулар арқылы өзара байланысқан әртүрлі ағаштардан жасалған үйлер орнатылған. Үйлердің үстіне киіз немесе өзге мата жабылады. Арбалардың терезелері бар... Осы арбаларда жақсылап жайғасуға болады: отыруға, ұйықтауға, тамақтануға, ішіп-жеуге, оқуға және жазуға болады – қозғалыс еш нәрсеге

Арбаларға тұрғызған тұрғын жайлар мен ғибадат құрылыстар

кедергі жасамайды». Ибн-Рузбехан қазақтардың XVI ғасырда арба үстіндегі үйлерінің құрылымын дәлірек сипаттап айтқан: «Олардың (қазақтардың) ағаштан жасалған үйлері сарайлар секілді жоғарыға ұмтылған. Және өз кендігі жағынан бүкіл әлеммен бірдей. Ақ теректен жасалған қабырғалары өте мықты, олардың құрылымы өте сапалы. Үйдің үстін әртүрлі және ерекше әшекейленген киізбен немесе қойдың терісімен қаптайды. Ол үйлерде сұлтандар мен атақты қазақтар тұрады. Бұл үйлер өте әсем, әрқайсысына 20-дан астам адам оп-оңай жайғаса алады. Үйлер арбалардың үстіне орналасқан және ол арбалар көп түйелерге жегіледі. Мен олардың құрылымына қатты таңғалдым, өйткені арбаға орналасқан олар үлкен және сыйымды, сонымен қатар жан-жағында киізбен жабылған терезелері бар. Бұл үйлердің іші әмірлер мен сұлтандардың үйлері секілді өте әсем

безендірілген». Сонымен XVI–XVII ғасырларда жазғы кезде көшпенділер және жартылай көшпенділер малшаруашылығымен айналысқан қазақ халқының көбісінде 2 түрлі тұрғын үй болған: киіз үй және арба үстіне орналасқан үй – күйме. Киіз үй өз жоспарында шеңбер болып келеді, оның негізі ретінде кереге қызмет етеді. Оның үстіңгі жағында шаңыраққа тірелген уықтардан жасалған күмбез орналасқан. Уықтардың төменгі жақтары керегеге бекітілген. Уықтар негізінде салмақты, төртбұрышты қыры бар және үш жағы домаланған болады. Уықтардың саны көп болған сайын күмбездің пішімі әдемі болып көрінеді. Көбіне олардың саны 120–200 болып келеді.

Керегені – бір-бірімен қиылысып торға айналатын ағаштардан жасайды. Киіз үйдің үлкендігі керегелердің (қанаттардың) санына байланысты. Орта көлемді киіз үйдің 6–7, кедейлер үйінің 4–5, ал байлар

Қазақ киіз үйінің құрама бөліктері

үйлерінің 9–12 қанаты болған. Керегені түрлі түсті жіптермен әшекейленген шилермен қаптайды.

Үйдің үстіне туырлық жабылады, жанын үзікпен қаптайды, төбесін түрдікпен жабады. Түрдік арқылы жарық түсіреді, түтін шығарады. Киіздерді арқандармен және баулармен байлайды. Үйдің есігін оңтүстік-шығыс жаққа қаратады. Оның биіктігі 1,5–2 м және ені 0,8 м болады. Есікті ойылған ағаштан жасайды, сыртынан киізбен қаптайды. Үйдің ортасында ошақ орналасқан, қабырғаларына жақын жерде керуерт, сандық, ағаштөсек және басқа да тұрмыстық заттар тұрады. Бай адамдардың үйлері көрнекі безендіру мен қымбат заттар арқылы ерекшеленген, уықтары сүйекпен әшекейленген, үйдің ішінде кілемдер мен алашалар жайылған.

Б.Д. Греков пен А.Я. Якубовскийдің айтуынша жиі соғыспайтын көшпенділер арасында ол кезде өз үйін безендіру өнері өте жоғары деңгейде болған. Дәл осындай көшпенділер қатарында Сырдарияның солтүстік жағындағы, батыс сібір аймақтарындағы және т.б. тұратын елдер болған.

Орта Азия халықтарының мәдениетін зерттеушілерінің бірі В.А. Чупелов киіз үй интерьерін былайша сипаттайды: «Үйдің ішіне кірген адам оның ішкі көрінісінің әдемілігіне қатты таңғалады. Безендірілмеген сұр түсті киізбен жабылған ағаштарды жіңішке бау бір-бірімен байланыстырып тұр. Барлық жерде оюлар бар. Әр ою тұрмыспен, халық өміріндегі әрбір оқиғамен тығыз байланысады. Осы оюлар әлемінде немесе ана, немесе мына жерде өмірдегі бейнелерге, нақты заттарға тұспал білінеді. Көшпенділердің айналасындағы әлемнің өзіндік поэзиясы бар».

Отырықшы халықтың баспаналары

Қазақстандағы тұрақты баспаналар құрылымының даму процесі бұрынғыдай екі жолмен жүріп

келеді: 1) ауылшаруашылық жерлер жағдайындағы жатақтар, малдың басы аз болғандықтан көшуге мүмкіндігі болмай, қыстақта отырып қалғандар, 2) ортағасырлық қала жағдайында, негізінде отырықшы өмір жасап жүргендер. Жатақ үйін қайта қалпына келтіру үшін Д.Б. Пюрвеевтің «тұрғын үйдің отырықшы түріне өту процесі екі бағытта: бұрынғы материалды (киізді) одан да мықты және арзан материалмен ауыстыру, сонымен қатар көшпенділердің үйлерінің – гердің – дәстүрлі пішімін сақтау және өзге қажеттілік пен жергілікті құрылыс материалдарына байланысты жаңа пішімдерді іздестірудің арқасында жүрді» деген мәлімдемесі үлкен қызығушылық тудырады. Бұл қорытындының дұрыстығын Қазақстандағы отырықшыл баспананың ең ежелгі түрлерінің бірі – шшаланың болғандығы дәлелдейді. Өз сыртқы келбетімен шошала киіз үйге ұқсайды: оның қабырғалары тастан, балшықтан, екі қабатты өрімнен, төбесі сазбен немесе құрғақ көңмен және қамыспен жабылған цилиндрге ұқсас келеді. Осындай құрылымның дәл ортасына қабырғадан да жоғары төрт бақанды орналастырады. Бақандардың жоғарғы жақтары бір-бірімен 4 ағашпен байланысады, содан соң төменгі ұштарымен қабырғаларға тіреліп, жоғарғы ұштары төрт ағашқа бекітіліп, уық секілді ағаштар орналасады. Соның нәтижесінде жоғары жағында тесігі бар конус тәрізді төбе пайда болады. Уықтардың үстіне қамысты, содан соң пішен немесе ұсақ бұталарды жаяды, ал оның үстіне шым орналастырады. Шошаланың жоғарғы тесігі түтін шығаруға арналған, сол саңылау арқылы ішке күннің жарығы түседі. Кешкі уақыт келгенде ол саңылауды түрдікпен немесе ыңғайы келген киізбен жабады. Шошаланың ішкі тұрмысы киіз үйдікіне ұқсас болады.

Бұл құрылым жерге 50–60 см тереңдікке қазылып орналасқан. Жобалық кесте бойынша шошала 2–3 камералық үй болып келеді. Таулы жерлерде

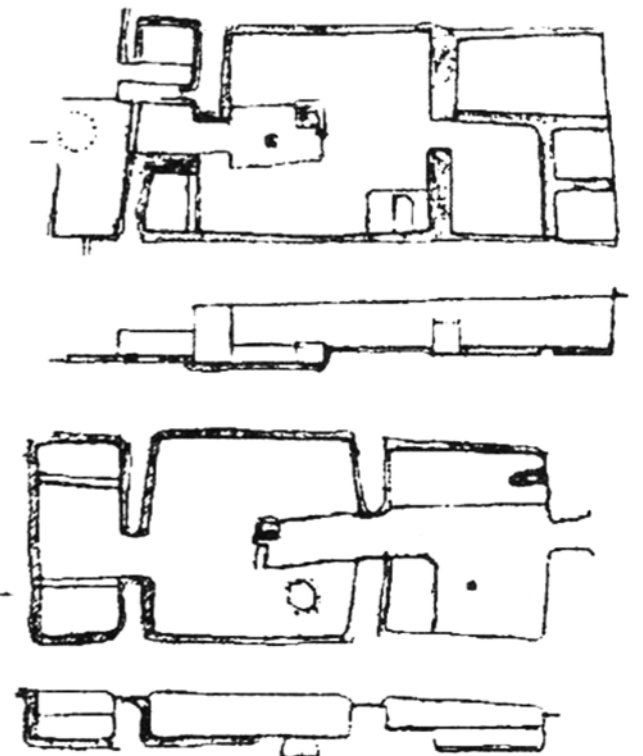
оны жер бетіне тастан орналастырған, бірақ олардың көлемі төртқанатты киіз үйден аспаған. Мұнда шошала архитектурасы мен құрылымының қола дәуірі мен б.д.д. I мыңжылдығының Бөгелі I, Сулыбұлақ және көптеген отырықшы тұрғын үй келбетімен сондай-ақ кейінгі кезеңдердің көшпенді үйлердің түрлері мен бейнесі – анфистерия Кирші қорымдағы біздің кезімізге дейін сақталып қалған ертедегі пирамидалық күркеден бастап көшпенді үйлердің түрлерімен байланысы бар екендігін айта кету керек. Бұл біріншіден, ең ежелгі баспананың біз жасаған қайта құрылымының дұрыстығы мен оның шығыс Еуропамен қатар Қазақстан аумағында кең қолданылғанын дәлелдейді, екіншіден, Қазақстанда дәстүрлі болып және ұрпақтан-ұрпаққа қалып жүрген архитектуралық-құрылымдық композицияны анықтайды.

Қыстау және қыстақтармен қатар жертөлелер мен жер бетіндегі үйлер салынған. Ежелгі түрлердің бірі жер үй, яғни қабырғасы жер бетіне 1/3 немесе 1/2 биіктігіне шығып тұратын жерден қазылып, төбесі жабылған тұрғын үй болып табылады. Орманы жоқ аймақтарда қабырғаларды көтеру үшін шым немесе арзан және оңай табылатын тасты пайдаланған. Бұл дәстүр қазақтар арасындағы кейінгі уақыттағы құрылыста біраз кезге дейін сақталып қалған.

Алғашқы уақытта жер үйлердің терезелері болған жоқ, олардың төбесінде жарық түсіріп, түтін шығаратын тесіктері болды. Жер үйдің төбесі жазық болып келді. Еден ретінде тегістелген жер қызмет еткен. Жер үйде әдетте бір бөлме болған. Көбіне жер үйлерді кедей, күрделі үйлерді салу үшін қаражаты жоқ қазақтар салған. Уақыт өте келе жер үйлердің түрі өзгерді, яғни XX ғ. басында да Шығыс Қазақстанның оңтүстік бөлігінде сақталған жеркепелер мен жертөлелер пайда болған. Сондай-ақ мысалы, шымды қыстауларда еденді дәстүр бойынша жер бетінің деңгейінен кемі 0,5 м төмен жасаған.

Археологиялық деректер бойынша жер бетіндегі үйлер түрі Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі. «Олар 2–4 бөлмелі болған. Пайдаланылған құрылыс материалдарының түрі қоршаған ортаның жағдайына байланысты болған, сонымен қатар сабан қыш, тас, шым, қамысты және өзге материалдарды қолданған. Бөлмелердің іші екі бөліктен тұрады: бір бөлігінде тамақтанып демалған, ал екінші бөлігінде ошақ орналасқан. Бөлмелердің ішінде әдетте әр бұрышында бидай, азық-түлік сақтайтын және өзге әртүрлі шаруашылық заттар салатын үңгірлер орналасқан. Барлық елді мекендердегі тұрғын үйлердің жанында құлындар мен жылқыларға арналған шаруашылық құрылымдар орналасқан. Қыстақтарда тұрғын үйлер мен сарайлардың жалпы қабырғалары мен төбелері болған».

Тұрғын үйлердің қабырғалары, мысалы X–XII ғасырларда Отырарда сабан қышынан салынған. Үй-

Үйлердің жоспары және кесінділері (К.Байпаков бойынша)

лердің едендері мен негіздері күйдірілген қыштан қаланған. Әдетте үйлердің ішінде қарапайым кәріз құрылымдар – ташнаулар орналасқан. Олар жоғары жағында түбі жоқ үлкен ыдыстан немесе арнайы жасалған сазды түбек орналасқан құдықтан тұрады. Құдықтың ағыс жолы күйген қышпен бекітілген, олардың ең ортасында су ағызатын тесігі болған.

XIII ғасырда моңғол шапқыншылығынан кейін мал шаруашылығының барлық түрі айтарлықтай жоғарылады, жартылай көшпенділікпен салыстырғанда көшпенділер шаруашылығының есебі өсті. Бұл процесс отырықшы баспананың дамуына өз зиянын алып келді. Тек XIV ғасырдан бастап қана егіндік ошақтарының қайта қалпына келуі және осыған байланысты құрылыс жұмысының қалыптасуы байқалады. Бұл жағында ежелден бері дамыған Қазақстанның оңтүстігіндегі шаруашылық дәстүрлер айтарлықтай рөл атқарады. Соңғы жылдардағы археология деректері бекітілген қоныстың ортағасырлық қаланың жағдайындағы тұрғын үй түрін анықтауға мүмкіндік береді. XIV–XV ғасырлардағы типтік баспана құрылысының қалдықтары Отырардың солтүстік-шығыс жағындағы қорғаныс қабырғасының маңынан табылған. Адам тұратын бөлменің көлемі 13 м² болды, оның көп бөлігін балшықпен сыланған шығыстық суфа (40 см) алып жатты.

Суфа ішінде есікке жақын тандыр-пеш орналасқан. Тандыр алдында ташнауы бар (шалшық су ағызатын арық) терендетілген алаң орнатылған. Құрылыс барысында әдеттегідей емес, тікбұрышты сабан қыш қолданылып қаңқа-қабырға құрылымдары пайдаланған. Суфаның едені мен ернеулері күйген қыштан салынған, сондай қыштан қабырғалардың негізін қалаған. Төбені жабатын қамыс жапқышы бар жалпақ бөренелер ағаш бағандарға тіреліп жатқан.

Бұл дерек X–XII ғасырларда тұрғын үй архитектурасындағы дәстүрлерді қайта өмірге алып келу

жайлы дәлел болады. Кейінгі XVI–XVII ғасырларда, ол дәстүрлі түрде дамыды. Осы кезеңде айван мен кіреберісі бар бөлмеден тұратын тұрғын үй бөлігінің негізінде баспаналар жоспарлы және кеңістік құрылымының қалыптасуы дәстүрлі болып келеді. Көп бөлмелі үйлерде осындай бөліктер бірнеше рет қайталанатын, яғни көлемі мен бөлмелер саны көбейген сайын тұрғын үйді салу принципі өзгерген жоқ, архитектуралық-жобалық шешімі барлық жағдайда бір дәстүрлі түр бойынша жасалған.

Ереже бойынша тұрғын үйдегі, ең үлкен пеші мен тандыры бар басты бөлме ұйықтау, тамақ дайындау және ас бөлме болғандықтан, ал қалған бөлмелері шаруашылыққа арналып, бір-бірін жалғастыратын бөлмелер салынған. Сондықтан тұрғын кешендер жоспардың екі сызықты (анфиладтық) және шағын (крест түрдегі) жүйелері негізінде қалыптасқан.

Бекініс жүйесі бар (айналасы ор қазылған қабырғалар және т.б.) қала жағдайына байланысты құрылыстың өте тығыз болуы дәліздер мен өзге байланыс элементтерін жоққа шығаруын талап еткен, ол үшін тек қана есіктер қызмет еткен. Жоғарыда айтылып кеткен жоспарлық жүйелер осы талаптарға сай болған. Сызықтық (анфиладтық) жүйе немесе құрылым принципі кезінде баспананың барлық элементтері, айваны бар шағыдан немесе шаруашылық бөлменің кіреберісінен бастап тұрғын бөлмемен аяқтап, бір белдікке тізіліп тұрғанға ұқсас болатын. Көбіне бөлмелер саны 2-ден 5-ке дейін болатын. Көп бөлмелі үйдің элементтері, әдеттегідей айваны немесе ауласы бар басты тұрғын бөлменің айналасында орналасады. Орталық бөлменің интерьері әртүрлі көлеміне (10–45 м²) қарамастан, әрқеде бір шешімде болатын. Интерьер кеңістігінің басты компоненттері ретінде біріншіден, кіреберістің оң жағы мен сол жағынан тандыр пеш орнатылған бөлменің негізгі бөлігін құрайтын 40–50 см биіктіктегі суфа қызмет етеді.

Тандыр пеште нан, тамақ пісіруге болады және ол бөлмені жылытып тұрады. Ернеуі күйген немесе сабан қыштан жасалған суфаны әртүрлі шаруашылық қызметтерге атқарған: оның бұрыштарында бидай сақтаған, ал астында жерқоймалар орнатылған. Оның үстінде қамыс пен шиден жасалған пашындар жабылып, олардың үстіне киіз төселген.

Екіншіден, барлық кезде бөлменің ортасында орналасқан және трапеция түріндегі пішімі бар белағаш астындағы ағаштың көмегімен белағашты тіреп тұратын орталық бақан болады. Үшіншіден, суфадан басқа бөлменің көлемін алатын (1/8) көбіне кіретін есіктің артында орналасқан ташнауы бар тікбұрышты алаң болды. Ол әдетте күйген қыштан төселген және ташнауға қарай еңіс орналасқан. Ташнау құрылымы дәстүрлі болып келеді, X–XII ғғ. бұл еденмен бір деңгейде жерге көміліп үстінде саңылауы бар қышпен түбі жоқ аузы бар кең ыдыс болып келеді. Кейбір кезде оның қабырғасын қыштан қалаған.

Ташнау – тұрғын үйлер мен шаруашылық бөлмелердің міндетті түрдегі қажеттілігі. Төртіншіден, көркем шығармашылықтың нысаны болып және соған сай безендірілген тұрмыстық заттар қоятын қабырғадағы қуыстар. Жарықтың түсуі мен ауаны тазартуға жалпақ төбенің ортасына орналасқан түндік қызмет еткен. Тұрғын бөлмемен қатар көптеген үйлерде күйген қыштың бөлшектері төселген шағын аула болған. Аулаларда ашық түрлі ошақтар орналастырылған, олар жазғы күндері тамақ пісіру үшін қызмет еткен. Тұрғын үйдің міндетті түрдегі элементі – ұрасы, қоймалары бар шаруашылық бөлмелер, онда екі сапты су таситын құмыралар тұрған. Қоймалар мен ыдыстарға ұн-бидай, жеміс-жидек және сұйық тағамдар мен сусындарды сақтаған.

Үйлердің қабырғалары сабан кесектен жер бетіне өрілген, фундамент орнына топырақтың сорынан

қорғау үшін қамыстан жасалған өрімдерді немесе тезекті салған. Қабырғаларды өргенде жатқызып қаланған кесектерді қырына қойылған кесектермен кезектестірген. Жоғарыда айтылғандай үй төбелері жалпақ болған, ортада орналасқан бақанға тірелген белағаштан жасалған. Ол үшін қарағаш пен теректі қолданған. Үй төбесіне қамыс төселіп, оның үстіне сазбалшық жағылған.

Қоршалған қала жағдайындағы кейінгі ортағасырлық Қазақстан халықтарының тұрақты үйлерінің архитектуралық-жобалық шешімімен танысу арқылы тұрақты үйдің қалыптасуына көшпенді үй тұрмысын ұйымдастыру дәстүрлері айтарлықтай әсерін тигізді деген тұжырым жасауға болады. Мұны ең біріншіден басты тұрғын үй тұрмысын ұйымдастыру құрылымы мен принципінен анық байқауға болады. Бірегей және көпмақсатты тұрғын үйдің барлық қызметін біріктірген жатын бөлме, асүй және қонақ бөлмесі ретінде қызмет еткен киіз үйдегідей отырықшы баспанасының орталық бөлмесі тұрғын үйдің барлық қызметтерін сабақтастырады. Сонымен қатар, екі үй түрінде жарық түсіру мен ауаны тазарту принциптері бірдей – түндік арқылы. Көшпенді тұрғын үйден қабылданған жоғарыдан жарық түсіру принципі арқасында бекітілген қала немесе елді мекеннің маңызды аймағын неғұрлым кеңейту мен тиімді пайдалануға мүмкіндік бергенін айта кету керек.

Көшпенділер тұрмысының отырықшы өмірге тигізетін әсері туралы малшаруашылықтың, тұрмыстық заттарының, соның ішінде негіздің, шидің және жерге төселетін өзге заттардың кең қолданылғаны айқындайды.

Сонымен, бұл жағдайда көшпенділер тұрғын үй дәстүрлерінің жалғастығын көрсету керек, отырықшылдық баспанасының қалыптасуында оның даму мағынасы байқалады. Және зерттеушілер оты-

рықшылықтың каралған тұрғын үй түрі Оңтүстік Қазақстанда кең қолданылған деген дерекке назар аударады. Осыған ұқсас тұрғын үйлер Түркістан қаласында, Жалғызтам елді мекенде, Күлтөбе қалашығында, Қаратаудың солтүстік бөктерінде де табылған.

Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстан тұрғын үйлерінің құрылымдық негізін құрайтын айваны немесе кіреберіс бөлмесі бар тұрғын бөлме Орта Азияның барлық халықтары үшін дәстүрлі болып келетінін айта кету керек. Мысалы, суфасы бар отырарлық тұрғын үйлердің интерьері есік жанындағы шағын жерден басқа жақтағы едені 1 м дейін көтерілген Қаратенен мен Вахш аумағындағы таулы тәжіктердің тұрғын үйіне ұқсас болып келеді. Тандыр пештердің құрылымы мен олардың қызметі өте ұқсас болғаны үлкен қызығушылық тудырады. Таулық тәжіктер

тандыры: бұл – нан пісіретін, үй жылытатын және қазанда тамақ пісіретін пеш.

Сонымен қатар, ең алдымен үй жылыту әдісіне байланысты аймақтың кейбір жергілікті ерекшеліктері айқындалады: егер ортаазиялық үйді қарапайым әдіспен жылытса, оңтүстік қазақстандық үйді қанның көмегімен, яғни суфа немесе қабырға ішінде түтін шығатын қуысы бар ошақ арқылы жылытады. Зерттеушілердің айтуы бойынша, Оңтүстік Қазақстанның көптеген жерінде қалыптасқан бұл жылыту жүйесі тұрақты болған және оның жергілікті ежелгі дәстүрі бар.

Сонымен осы кезеңдегі отырықшылықтың тұрғын үйдің архитектуралық-жобалық құрылымының дамуында жалғастық терең дамыған жергілікті ұлттық дәстүрлер және олардың ортаазиялық және т.б. халықтар мәдениетімен байланысы байқалады.

МОНУМЕНТАЛДЫ СӘУЛЕТ ӨНЕРІ

Орталық Азия даласында бұрынғы көшпенділер дәстүрінде марқұмдардың мазарының үстіне қорған тұрғызу дәстүрі біртіндеп, X–XI ғғ. Қазақстанда «мұнаралы кесенелер» деп аталған монументалды ғимараттардың пайда болуы келіп жетті.

Қорғанды құрылыстардың өсу процесі б.з.д I мыңжылдықта Сырдарияның төменгі сағасында басталған (б.з.д. IX–VIII ғғ. Тегіскеннің 5-ші кесенесі). Біздің заманымыздағы I мыңжылдықтың соңындағы Деңгек, Домбауыл, Қозы Көрпеш – Баян сұлу секілді мәдени мұралардың ізімен кейіннен Сырдарияның бойында Ақсақ қыз, Бегім-Ана, Сараман-Қоса қатарлы Қызылорда облысында мұнаралы, бағана бейнелі монументалды құрылыстар пайда болды. Сөзсіз бұл процесс халық сәулетшілерінің көшпенділердің дүниетанымын жоғарғы деңгейде кәдеге асырып, оны толассыз өзгеріс үстіндегі қас-қағымдық жарық дүниеде мәңгілікке қалдырып отырғандығына куә бола алады.

Ислам дінінің көшпенділер арасында кеңінен таралу себебінен мола құрылыстарын тек қана дінмен байланыстыруға болмаса да бұл процестің дамуы күшейе түскендігін көруге болады. Г.А. Пугаченкованың: «Исламның алғашқы өмір сүру кезеңінде

марқұмның моласының үстіне мазар немесе күмбез секілді құрылыс түрін орнатуға мүлдем тыйым салынған. Бұл үрдіс ислам діні қарсы күрескен аскетизмге, яғни, мазардың дүниелік салтанатқа бөленуіне қарсы исламдық қағидадан туындағаны анық. Бірақ, уақыт өте келе бас халифаттың мәртебесі үшін бұл тыйым жойылып, 862 жылы қайтыс болған әл-Мұнтасардың, сосын Құбба ас-Сұлабиялардың моласының үстіне кесене тұрғызылады. Осыдан кейін қазақ даласында мазар немесе күмбезді құрылыстардың салынуы жаңаша, яғни көркемдік-сәулеттік даму кезеңін бастайды.

Бәрімізге белгілі өмірден өткен бабаларды мәңгі есте қалдыру үшін (көшпенділер үшін ұрпақтың бабалар алдындағы ұлы парызы) көкке мінажат етудің құлшылық символы (Тәңірге, Аллаға) өмір сүргені мәлім. Осындай позициялық тұрғыда Қазақстандағы мұнаралы кесенелер үлкен қызығушылық тудырады. Біріншіден, олар қарапайым әрі монументалды, ақпараттық анық, екіншіден, олар Еуразия территориясында кейіннен пайда болған басқа да әйгілі мұнаралы кесенелердің прототипі болып табылады. Мысалы, Бегім-Ана кесенесі – сегізқырлы пирамида, жалпы көлемі 1/4 биіктікті құрайды, ені

биіктіктің 2/3-ін құрайды. Бегім-Ананың кесенесімен салыстырғанда Сараман-Қосаның айырмашылығы анағұрлым сындарлы, цилиндрлік бейнеде салынған. А.И. Кастанье оның ұзындығын 15 аршынға теңейді. Оны Жаба және Айдос есімді батырлар аршылмаған кірпіштен жасаған. Мұндай құрылым Бегім-Ананың кесенесінде де қолданылған.

Бәлкім бұл жерде М.М. Меңдіқұловтың мынадай пікірімен келісуге болатын сияқты: «Құрылыстың үлкен биіктігі мен күмбездің астындағы арнайы алаңнан қалған орын оны күзету мақсатында жасалғандығын көрсетеді, бірақ оның кесенеге айналуды айтарлықтай кешірек болуы да мүмкін сияқ-

Бегім-Ана мұнарасы

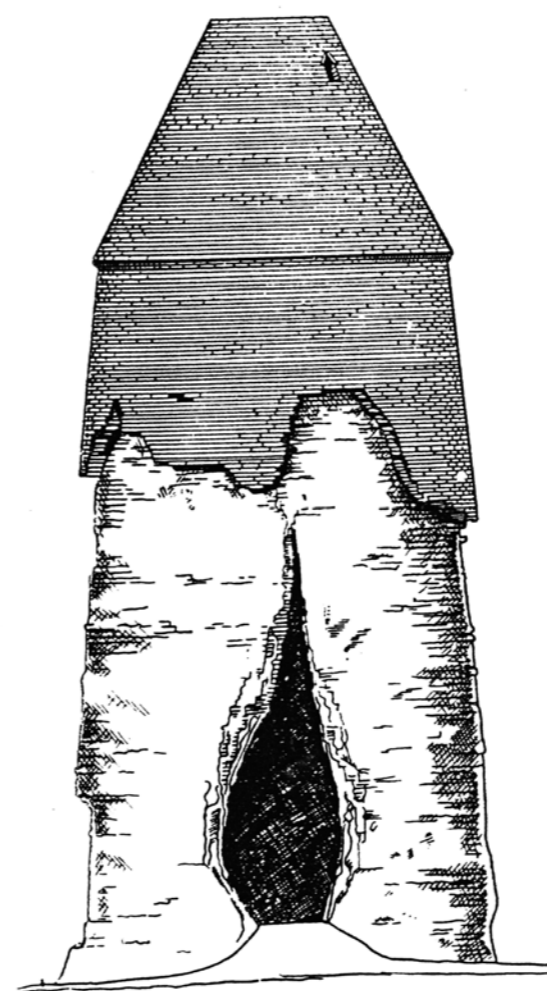
ты». Егер ертедегі мола құрылыстары күзету функциясын да атқарғанын еске алсақ, Бегім-Ана, Сараман-Қосалардың әрі кесене әрі күзетуші мұнаралар да болғандығын көрсетеді. Олар Оғыз мемлекетінің (IX–XI) астанасының маңында, Жанкеттің үстіртінде орнатылған. Екі ескерткіш те үш қабатты, екі бүркемелі, функционалды және құрылымдық түрде салынған. Бегім-Ананың кесенесі ерекше беріктігімен ерекшеленеді, сондықтан да оның төменгі бөлігі күні бүгінге дейін өзін сақтап қалған. Бұл ретте қарапайымдылығы мен монументалдығы, күзету қабаттарының қалдығында шатырлы бүркенділердің кездеспеуі қазақстандық кесенелердің композициясының басқа мұнаралы кесенелерден өзгешелігін көрсететінін айта кету керек.

Кесенелердің мұндай түрі Иранда XI ғ. (Гомбеде Кабус – 1006 ж., Эберку – 1056 ж., Верминдегі Аладдин, т.б), Әзербайжанда XII ғ. (Юсып және ұлы Құсейін 1161 ж., Момын Қатын 1186 ж., Құтлы Мұса Оғлы – 1314 ж. т.б.), Түркияда XIII ғ. (Қойсерде Денер – 1276 ж., Тержанда Мама Қатын – XIII ғ. т.б.) кеңінен таралған. Сондықтан зерттеушілердің арасында кесенелердің пайда болуы мен таралуы туралы әртүрлі пікірлер кездеседі. Олардың көбісінің мысалы, О.Шуази, М.К. Ильина, А.В. Саламзаде, И.А. Орбелилердің кесенелердің арғы түбі Армениядан шығады деген пікірлері бір жерде түйіседі. Бірақ, Г.А. Пугаченконың мұнаралардың шығу тегін солтүстік ортаазиялық мазар-ғимараттарымен байланыстыратын пікірімен келіспеуге болмайды. Сондықтан жоғарыда айтылғандай, мұнаралы кесенелер б.з. I ғ. Оғыз-қыпшақ ортасында қалыптасқан. Қараханидтердің түрік мемлекетінің Орта Азия, Оңтүстік Қазақстан мен Шығыс Түркістанның аумақты жерлерінде орнауы Қазақстанның сәулет өнерінде қала мәдениетінің гүлденуін көрсетеді. Олардың қатарында монша, мешіт, мемориалды сәулеттің ес-

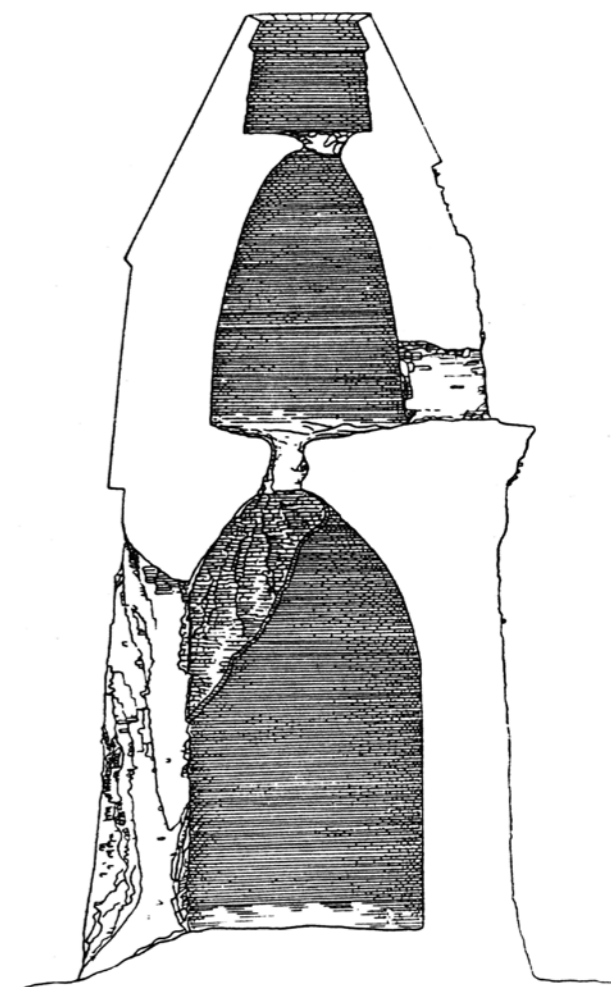
керткіштері бола алатын басқа да ғимараттар осы кездерде туады. Солардың бірі ретінде көне Тараздағы, Отырардағы моншаларды атауға болады. Ал, Құйрықтөбе мешіті Қазақстанның одан бұрынғы кезеңіне жатады. К.М. Байпақовтың дерегі бойынша, XI–XII ғғ. Отырар моншалары тікбұрышты жобада, көлемі 11,5×16,5 м болып келеді. Орталық крест тәріздес бөлмежайға киім шешетін орын, жуынатын және демалатын бөлмелер кіреді. Шығыс жағындағы көшеде оттық, құдық, суға арналған дүниелер орналасқан. Моншаға су ағызып келетін арнайы құбырлар қарастырылған. Жылыту жүйесі Орта Азия және Оң-

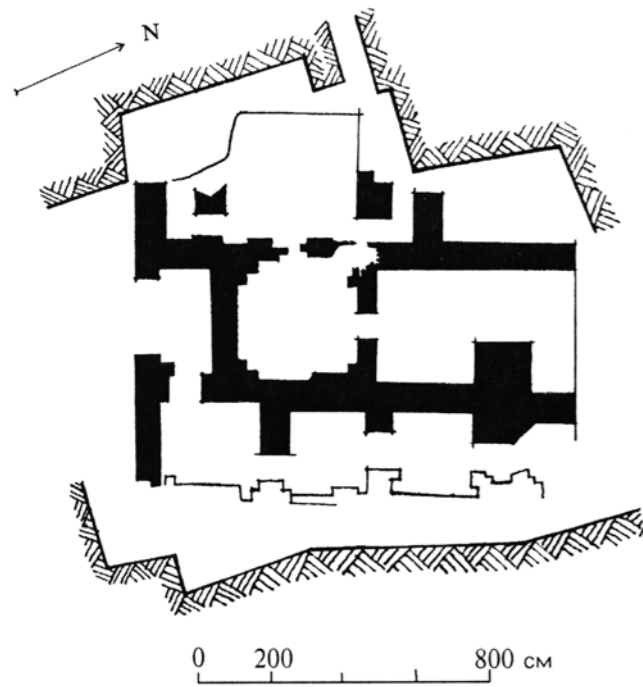
түстік Қазақстанда дәстүрге айналғандай қабырғаға орнатылған ыстық өткізетін каналдар арқылы жүргізілген. Қабырғалар күйдірілген кірпіштен тұрғызылған, бөлмелер негізінен күмбезді бүркендімен қапталған болуы керек. Бұрынғы дәстүрлі функционалды жүйеде жасалмаған моншалармен салыстырғанда, моншаның мұндай түрі кейінгі монша түрлеріне тән болып келеді.

1938 ж. А.Н. Бернштам көне Таразда қазба жұмысын жүргізу кезінде күйдірілген кірпіштерден салынған құрылыстардың қалдығына зерттеу жүргізгенде, олар XI ғ. салынған моншалардың қалдығы екендігі

Сарааман-Қоса мұнарасы

Тараздағы моншаның жобасы

анықталады. Ғимарат тік бұрышты, 12,4×3,6 м көлемдегі, 8 төртбұрышты жоспарда, күмбезбен қапталған түрде болған. Әр 2 моншаның өзінің кіретін бөлек есігі болған. Т.Н. Сенигованың дерегі бойынша бөліктер киім шешетін және оттықтың үстіне орнатылған бұлау мен булау залына бөлінген.

А.Н. Бернштамның дәлелі бойынша бұл ғимарат толығымен көпкүмбезді бүркемеден тұрған. Моншаның жылу өткізетін жүйесі еденнің астынан тартылған көлденең құбырлар арқылы жүргізілген. «Монша Арменияның ортағасырлық моншалары секілді жылынғаны белгілі. Моншаға жарық күмбездердегі есікшелерге орнатылған әртүсті әйнектер арқылы түскен. Моншаның ең қызықты бөлмесі ретінде дәліз бен шомылатын бөлмелерді атауға болады. Т.А.Сенигованың дерегі бойынша, әшекейлеу мотивіндегі ерекшелік бір жағындағы ою-нақыштар бірбіріне параллельді түрде безендірілген. Бұл «Орталық Қазақстандағы б.з.д. XIV–XII ғғ. Қола дәуірін-

дегі қола тұмарлардағы нақыш секілді (Былкылдақ I, II Атасу), ал, екінші жағындағы нақыштар сарай ғимаратының өрнектері секілді. Тұтастай алғанда бұл мотивтің тамыры Бетпақдаладағы I мыңжылдақтағы Қола дәуірінде жатыр (Дәндібай, Беғазы және Бұғылы). Г.А. Пугаченкова айтқандай, бұдан Жетісудағы XI–XII ғғ. сәулет өнеріндегі, V–VIII ғ. Тараздағы алаша, текемет секілді «далалық» сән бұйымдарының нақыш өрнегінен алынған жергілікті стильді көруге болады.

Бұл жерде монша сәулетінің ғажайыптығы Орта Азия және Қазақстан мәдениетінде шешуші орын алатындығын байқау қиын емес.

Сондай-ақ, Мұхаммед ибн Зәкәрия ар-Рази (864–925) айтқандай, ертедегі дәрігерлер моншаның адамды жайландырушы әсерінің мол екендігін біліп, моншаның адамның өмірлік күш-қуатын арттыратын эстетикалық жағына да ерекше назар аударған. Ибн Синаның (930–1037 жж.) айтуы бойынша: «жақсы моншада бірқалыпты температура, жарық, кең ауыз бөлме, бау-бақшаның суреті салынған сурет жұмыстары ілініп тұруы керек».

Қазақстанда X ғ. сәулет өнері отырықшы аймақтарда пайда болған жаңа қоғамдық ғимараттар-мешіттермен толықты. Әуелде ол үшін қарапайым үй ғимараттары салынса, кейіннен барлық тұрғылықты жерлердегі мұсылмандардың талабы бойынша арнайы мешіттер салына бастады. Бірақ IX–X ғғ. мынадай жазбаларға қарағанда, бұл процестің алдында да бір кезең болған. Яғни «Тараз бен Меркеде мешіттермен бірге христиан шіркеулерін бейімдеу жүргізілді. Шіркеу-мешіттердің Кедерде салынған құрылыстары туралы әл-Макдиси «негізі мешіттер мұсылмандардың санының көбеюіне байланысты салынғаны анық», – деп жазды. Құйрық төбедегі қазба жұмыстарында Кедер тапқан құрылыс қалдықтары дәл осы мешіттердің қалдығы секілді».

К.М. Байпақовтың бұл мешіт туралы сипаттамасы мынадай: «тікбұрышты, қабырғаларының сыртқы көлемі 36,5×20×5; ғимарат көп бағаналы, айнала-сында 50-дей бағана бар, олардың негізі күйдірілген кірпіштен (көлемі 75×100 см) қаланған, қабырғаның қалыңдығы 1,5 см. Олар квадратты күйдірілген кірпіштер мен құрғақ кірпіштердің қалауынан құрастырылған (көлемі 22×22×4,5 см¹)».

Қараханидтер кезеңінде ислам діні мемлекеттік дін ретінде қабылданған кезде кесене құрылыстары айрықша маңызға ие болды. Әйгілі мемлекеттік және діни қайраткер тұлғалардың мазарларының үстіне кесене тұрғызу көпке мойындалған дәстүрге айналды. Бұл тіпті тек өмірден өткеніне ғана қатысты емес (қазірге дейін бар), тірі кезінде де әулиелерге арнап кесене соғу үрдіске айналып кетті.

Бұл ұғымды нақтылайтын мұсылман ғұламаларының мынадай сөздері де бар. Мәселен, Гүр Әмір кесенесінің қабырғасында жазулы тұрған: «Дүние адамнан бұрын бас тартқанша, кім егер бұл дүниеден ерте бас тартса – сол бақытты, кім молаға кіргенше, өзіне ерте мола дайындаса – сол бақытты, қожайынмен о дүниеде кездескенге дейін, кім бұл дүниеде ерте тілін тапса – сол бақытты».

Қазақстанда б.з. II мыңжылдықта, X ғасырдан бастап пайда болған бір бөлмелі, іші төртбұрышты жобада салынған, күмбезбен қапталған кесенелер дәстүрге айналып, өзінің даму шегіне жетті.

Үндіеуропа халықтарының арасында сақталған қабірлердің өртелу салты² зерттеушінің пайымында

¹ Кейбір зерттеушілер ғимарат кірпіштерінің көлемі бойынша жасалған уақытын да анықтауға болады деп есептейді. Мысалы, Б.Засыпкин XII–XIII ғғ. шамасында, қалыңдығы 26–27 см, (4,5×3,5 см), моңғол дәуірінен кейінгі ескерткіштерде пайдаланылған квадратты кірпіштер (кейіннен кең таралуға ұласқан) өңделе бастаған деп топшылаған.

² Бұл өртеуді әлемді қайта жаңғыртып, жаңартатын әлемдік өртке ұқсататын. Бұл туралы Рамайна Махабхарата, Авеста, Энеида, Эддалар және пехлевтік жазбаларда әңгімеленеді. Үндіеуропалық зиратханалардың жобасының детальды мағынасы туралы Шапатхи Брахаманның жазбасында айтылады.

«табыт қойылған орынның ғарыштық символымен байланысты» болған.

Сәл кейініректегі тарихи дәуірлерде – күмбезді мазарлардың сәулетінде сол идеяны басқаша ұғымда жүзеге асырған. Тарихи дамудың жаңа кезеңінде образдық семантика, жаңаша ойлау тәсілі мыңдаған жылдардың тәжірибесінен өткен ескі негізді бәрібір сақтап қалған.

Әйгілі Санжар кесенесін (XII ғ.) салу кезінде «оны болашақтың үйі» деп жазады, бұл сөз Ригведаның табытындағы жазудағы ұғыммен өзектеседі. Төртбұрыштың символдық аспектісі «Йимнің³ мәдени әрекетімен», яғни жұмақты мекендеушілерге арнап төртбұрышты қоршауды орнату – төртбұрышты Вардың (Йим патшалығы – Г.Б)⁴ өлімнің күшіне қарсы қасиетті қоршау болуы үшін салынғандығын білдіреді және кеңістікті жеңуші ретінде сол ережені бекітуші рөлде салынғандығын білдіреді».

Қараханид дәуірінің сәулетшілері үшін белгілі тұлғалардың басына кесене орнату себебі де дәл сол «жұмаққа бару» тұрғысындағы ұғымды, яғни «болашақ үйдегі» марқұмның о дүниедегі өмірі тірі кезіндегі өмірінен жақсы деген мағынаны ұстанудан туған. Сөйтіп, Қараханидтер дәуіріндегі мемориалды сәулетшілік өнер кесенелердің жаңа түрлерімен молығады. Бұрыннан мәлім белгілі мұнаралы кесенелердің қатарына жаңа түрдегі – сферикалық немесе шатырлық-бүркенділі кесенелер пайда болды.

Жаңа ислам дәуіріндегі Қазақстандағы сәулет өнерінің тарихында айтарлықтай мұра болып Бабаджа-Қатынның (X ғасырдың соңы, XI ғасырдың

³ Дозаратуштридік Фарвардин Яште Йима-мәдениет кейіпкері, тәртіпке келтіруші және кейін оны от пен жарықтың пайда болуы. Бірақ, Заратуштра кейін оны сиырды жеп қоюына байланысты кінәлауынан, адам баласы құнаһар атанып, өлімнің пайда болуына себеп болады.

⁴ Токарлық, кеттік, балтықтық және аветтік ұғымда «vag» сөзінің түбірімен жалпы үндіеуропалық «иег» «қоршау, жаулау, қору» секілді ұғымды білдіреді.

Бабаджа Қатынның кесенесі

басы) Тараздан 28 км қашықтықта орналасқан кесенесі есептеледі. Кесене тұрған Головачевка ауылы аймақтың феодалдық сәулет өнері басталатын орын. Кесене өзінің композициясымен жаңа түрдегі шатырлы-бүркенділі орталықтанған түрдің негізін ала келеді. Ол туралы Г.А. Пугаченкова былай дейді: «Оның идеясы мен түрі Саманидтер кесенелерімен (IX ғ. – Г.Б.) соншалықты сәйкесетіндігі сондай – әрі қарайғы сәулеттік ізденісте оның негізгі принциптерін жоққа шығаруға ғана жететіндей. Бұл таңғажайып ескерткіште көне соғды сәулеті өзінің соңғы сөзін айтқан».

Расында да, Бабаджа Қатынның¹ кесенесі Саманидтердің кесенесінен кейін пайда болған, басқа жерде

¹ Кесенені 1938–1939 жж. А.Н. Бернштам тексеріп шықса, 1953 ж. Т.К. Басенов детальды түрде өлшеп шыққан.

салынған, композициялық тұрғыда өзінің алдындағылардан өзгеше мән-мазмұн мен жаңалықтарға толы. Бұл кесенемен бірге тек Қазақстандағы сәулет өнерінің дамуы ғана емес, барлық Орта Азиядағы сәулет өнерінің дамуында жаңа кезең пайда болады. Құрылыс төртбұрышты жобада, ішкі жай 4,45×4,45 м мөлшерінде, ал сыртқы қоршауы 6,78×6,78, қос күмбезбен бүркенген: ішкісі жартылай сферикалы, қырлы; сыртқысы – пирамидалы-шатырлы, қатпарлы.

Барлық сәулеттік детальдары II-көрінісіндегі шекпен көмкерілген. Көмкерудің үстінде және жоғары бойлай көпқырлы дағыралы шатыр қос қатар қойылған кірпіштермен қатпарланып, нақышталған белдеушемен өтеді. Күйдірілген тақтастардан жасалған жақтауда жазудың бөлігі сақталған. А.М. Беленицкий, М.Е. Массондар оқып, қағазға түсірген бұл жазудың мағынасы мынадай: «Бұл таңғажайып мазар Абаджды-Қатынның (немесе Бабаджа-Қатын) мазары, (оны салған ... Ильханшах... сәулетшінің аты – Мұхаммед».

Т.К. Басеновтың пайымынша: «Текшелерде шамасы әртүрлі тақталар қиыстырылып-құрастырылған». Кесененің батыс беті тегіс қалпы қалдырылған.

Өзіндік ішкі көрінісі тұтасқан, қабырғаның бұрыштарында қақпа желкендері орнатылған, олардың бесеуінің ұзындығы еденнен 1,37 м биіктікте орналасқан. Қақпалы желкеннен 3,8 м биікте түзу сегіз қырлы өрнек нақышталған, ол жерден 16 қырлы ішкі күмбездің дөңгелек қалауы басталады. Мұндай күмбез астындағы конструкциялық шешім Орта Азия сәулетінде өте сирек кездеседі. Бабаджа-Қатынның кесенесі қатаң да қарапайым түрімен, құрылыс жұмысының биік деңгейлі сапалылығымен, әшекей-нақыштардың шектеулілігімен және осы ерекшеліктерінің ғасырлар бойы сақталып қалуымен айрықша.

Сондай-ақ, асыра дәріптеусіз де, бұл кесененің көптеген жаңа конструкциялы деп аталған әлемдік сәулет өнерінің шедеврлеріне қайталанбайтын сәулет-көркемдік кескін бергенін айта кету керек. Олар Фахраддин Разидің (12 ғ.), Текекша (13 ғ.), Төребек ханым (14 ғ.), Самарқандтағы гүр Әмірдің (1404) Бибі-ханымның (15 ғ.) және басқа да сырты биік көтерілген күмбез мешіт композициясының¹ үнемі дерлік акценті болып табылатын.

Өкінішке орай, біз бұл таңғажайып жаңалықтың авторы Мұхаммедтің есімін білгенімізбен, оның қайда туып-өскенін, қайда тәлім алғанын білмейміз. Бұл сұраққа тым болмаса да, аздап та болса жауап табу үшін, бізге алдымен Бабаджа-Қатынның кесенесінің формасының генезисін талқылап алуға тура келеді. А.Н. Бернштамның зерттеуі бойынша ол – сондай бүркемесі бар сәулеттің Отаны – Кавказ жағалауы елдері делінеді. Қолшатыр секілді бүркенген күмбез түрі қазіргі ортаазиялық сәулетте өзінің тікелей баламасы мүлде жоқ деуге болады: «ол кездегі ортаазиялық сәулетке күмбездің ондай түрі мүлде тән емес болатын...». Әрі қарай зерттеуші «біздің пікірімізше, бұл ғимараттың сәулеттік түрінің құрылымдық көркемделуін армян сәулетшілерімен байланыстыруға тура келеді» – деп қорытады. Бірақ, армяндардың X ғасырда Жетісу аймағында өмір сүру фактісі сенімсіз. Егер, Жетісудағы армяндарды несториандықпен байланыстырсақ, Н.Пантусовтың қазбасы дәлелдегендей, Жетісудағы несториан зираттары XIII–XIV ғғ. жатады. Сондықтан, армян сәулетінің дәстүрлері X–XI ғасырларда Қазақстанға әлі келуге негіз жоқ деген тұжырым жасауға болады.

¹ Қайта өрлеу дәуіріндегі сәулеттің алғашқы ұлы шебері Ф.Брунеллеско (1420–1436 жж. Санта Мария дель Фьоре шіркеуін күмбезбен жабу кезінде «...онсыз не Микеленджело күмбезін де, не оның соңғы үш жүзжылдықта бүкіл Еуропаны аралап кеткен сансыз қайталауларын да елестету мүмкін емес» деп баға берген маңызды шығармашылық мақсатты орындай білді.

Сонымен, қарахандық кезеңдегі сәулет өнерінің ерекшелігі ретінде күмбездің босағамен салыстырғанда өте көрнектілігін бөліп атауға болады. Сондықтан Бабаджа-Қатынның кесенесін салушы күмбез жапсырмасының бай нақышқа толы болуына және оның ескерткіштің композициясындағы басым бекітуші рөлде көрсетуге жүгінгені анық. Сәулетші сондай-ақ, кесенені шатырмен бүркеудің композициялық-көркемдік рөлі арқылы кесенеге сол кездегі өлкеге енді еніп келе жатқан жас дінге сәйкес адамның аспанға тәжім ету символын көрсеткісі келгенін түсінуге болады.

Егер А.Н. Бернштам сілтеме жасайтын Армения мен Грузияның сәулет мұраларының құрылымын сараптасақ, сәулет ескерткіштерінің мүлде басқа композициялық картинасы пайда болады. Ол төртбұрыш жобадан көпқырлы дағыралы түрге өту арқылы жүзеге асатын түр екені анық (1–2 және 3 қатарлы).

Жалпы, қазақстандық және армяндық ескерткіштердің нақыштық түрі кесенелер сәулетінде мүлде екі басқа рөл ойнайды. Демек, біз Бабаджа-Қатынның кесенесінің қатпарланған шатырлы түрінің армяннан келуі мүмкін еместігін дәлелдедік.

Негізі, шатырлы кесенелердің туу тарихы туралы әртүрлі пікірлер жеткілікті. Шетелдік ғалым Диц бұл форма түрік халықтарының мата шатырларынан келген деп есептейді, ал Саладен – зороастриялық дахмадан келген деп есептейді. Отандық ғалымдардан Г.А. Пугаченкова «шатыр түріндегі кесенелердің пайда болу негіздерін ортаазиялық көшпенді халықтардың монументалды сәулет мұраларынан және сондағы табыт рәсімдерінен іздеу керек» – деп болжайды. Әрі қарай ол өз ойын былай деп қорытады: «Солтүстік ортаазиялық Қырғыз, Қазақстан, Ресейдің оңтүстігі, Приволжьедегі, Сібірдегі көптеген көне молалардың құрылысындағы материалдармен таныса келе, ортаазиялық көшпенділердің ортасын-

да, оның ішінде Сырдария түріктерінің де арасында да «селжуктер» деп аталатын тайпалар барлық Таяу Шығысты бағындырғанға дейін моланың үстіне орнататын монументалды құрылыстардың шатырлы немесе пирамидалы бүркемелі түрінің бірнеше нұсқалары жасалған.

X–XI ғғ. бастап, (селжуктермен бірге) шатырлы кесенелер оңтүстік-батыс Азия және Еуропаның оңтүстік-шығыс түкпірлерінде мұсылман құрылыстарына сіңіп кетті /159/.

Дағырамен қатпарланған шатырлы түр Хорезмдік сәулеттік тәсілге тән логикалық шешім болған. Ондай көркемдік тәсілдер Қырғызстан мен Қазақстанда да кездеседі. Сондықтан XII–XIV жүзжылдықтарда қырланған немесе қатпарланған дағыралы босағалы кесенелер Орта Азияның солтүстік аймақтарына өзіндік даму жолдары арқылы ұзақ жол жүріп жеткен...».

М.Е. Массон мен Г.А. Пугаченковалар «моңғол басқыншылығына дейінгі алдыңғы кезеңде Жетісуда өзіндік солтүстік түркістандық сәулет мектебі әлдеқашан қалыптасқандығын» сенімді түрде дәлелдейді. Ал Т.К. Басенов Бабаджы-Қатын – Кавказ жағалаулары елінің сәулетінің қайталауы дегенге келіспейді; қайта, бұл ескерткіш конусобразды күмбездің бұрындары тас арқылы орындалған түрінің енді кірпіш арқылы көрініс тапқан басқаша бір түрінің дамуы болуы да мүмкін» – дейді.

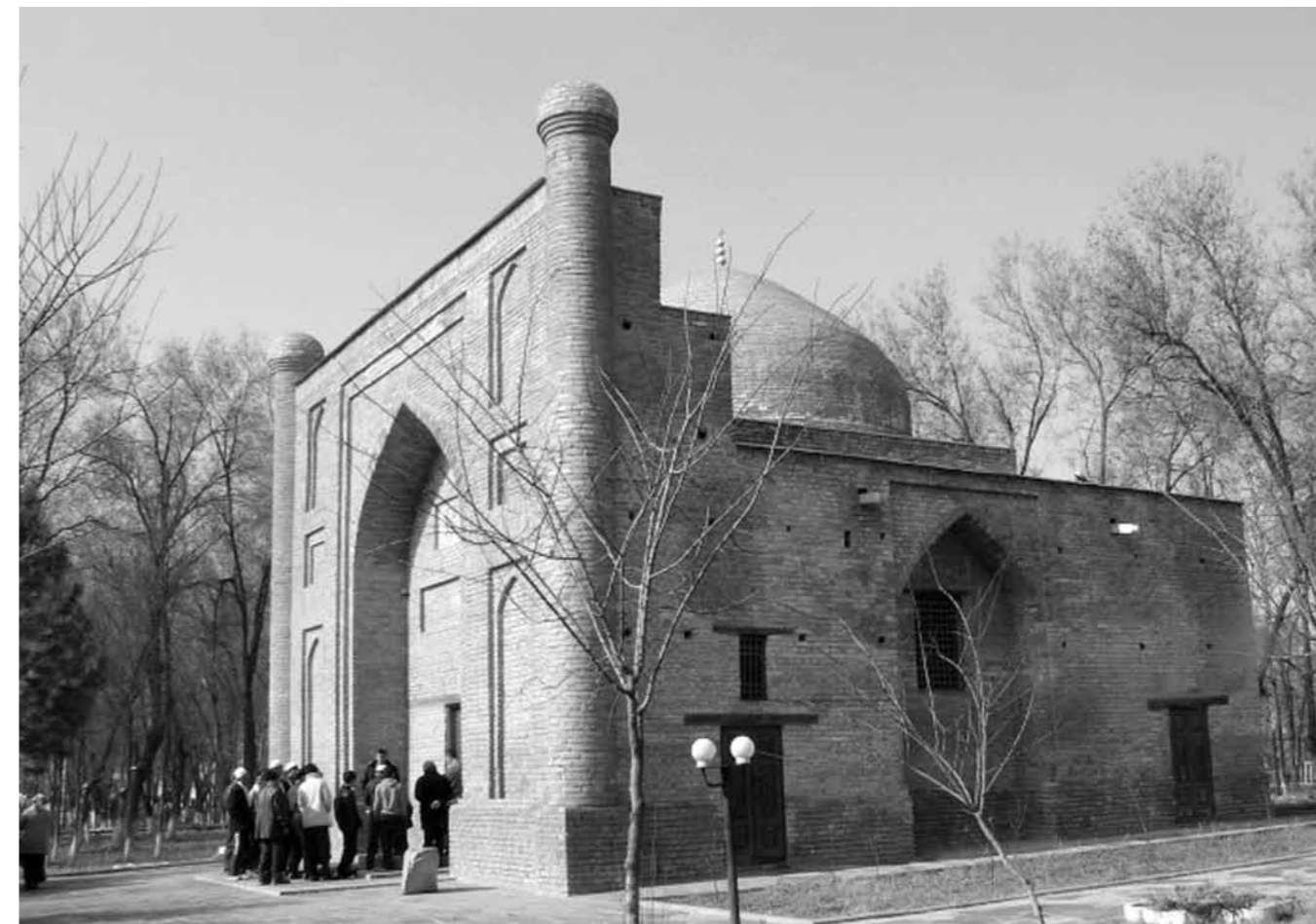
Сонымен жоғарыда айтылғандарға үңіле отырып, қатпарлы жұлдызшаланған жобадағы шатырлы кесенелердің Отаны Жетісу болып табылатындығын көруге болады. Өйткені, ол тәжірибе жалпы Қазақстанның аймақтарында кеңінен таралған. Бабаджы-Қатынның кесенесі тұтастай алып қарағанда, ескерткіштің ауқымдық-айнала кескінінен келіннің биік баскиімін, яғни қазақша сәукеленің жеңіл жібек жамылған түрін елестетеді. Ол кезде тұрмыста конус

пішінді баскиім пайдаланылғандығына Ф.Х. Арслановтың Алтын Орда дәуірі кезіндегі Павлодардан тапқан зерттеуі куә болады. Жұқа жапырақтан жасалған баскиімнің биіктігі (0,2 мм), күмісі – 43,5 см, ал ені 20×28 см¹.

Сондай-ақ, Бабаджы-Қатынның кесенесі – Қазақстандағы сейсмикалық аймақта ең бір ұзақ жасағандардың бірі. Н.М. Бачинскийдің айтуынша: «Орта Азияның ежелгі сәулетшілерінің тұжырымынша, адамның қолында күшті жер сілкінісіне төтеп бере алатын қару жоқ болғандықтан, тек орама құрылыс материалы мен конструкция ғана сәулетшінің қолындағы антисейсмикалық фактор бола алады» деген ойға жеткізген. Және бұл ой құрылыс материалының ерітіндісі ретінде балшық пен сазды пайдалануға шақырып, саз төсеніштерден жасалған түптағандардың айрықша түрін тудырып, ақырында, қабырғаның жертөле бөлігінде өзіндік бейнесі бар белдеу тудырады».

Қараханид дәуірінің көне мұраларының тағы бір ерекше мысалдарының бірі – Тараздағы Қарахан кесенесі. Өкінішке орай, XX ғасырдың басында жауапсыз жасалған жөндеу жұмыстарынан соң нақыш бұйымдары ғана емес, оның жобасы да өшіп кеткеннен кейін кесене бірнеше қайта өзгертілген. Алайда, 1939 жылы Б.П. Денике жариялаған 1850 жж. фотография бойынша бұл мұра туралы және ежелгі Қараханид дәуіріндегі өнер туралы да жеткілікті ақпарат алуға болады. М.М. Мендіқұлов пен Т.К. Басенов көрсеткендей, кесене Қарахан әулетінің негізін құрушының моласының басына орнатылған. Бірақ, оның уақыты туралы ешкім ештеңе айтпайды. Егер кесене шынымен династияны құрушынікі болса, онда оның

¹ Биік баскиімдер сонау ежелгі ғасырлардан белгілі болған. Ол туралы сахарадан табылған, алтын айылбас бейнелі баскиімдер куә болады. Оған ұқсас баскиімдер VIII–XII ғғ. Сібір мен Қазақстанды жайлаған тайпалардың арасында таралған болатын. Бұл көрініс әйелдерді бейнелеген тасмүсіндерден табылған.

Қарахан кесенесі

есімін де, оның өмір сүрген уақытын да анықтауға болады¹.

В.В. Бартольдтың хабарламасы бойынша: «840 жылы қарлұқтардың көсемі, Исфиджабтың әміршісі Білге құл Қадырхан Қағанның тәжін қабылдап, өзінің мемлекеттік жоғары билеу құқын жариялайды. Оның өлімінен кейін қағанаттағы билік үшін оның екі ұлы күресіп, Базыр Арсыланхан Баласағұнның әміршісі, Оғылшақ Қадырхан Тараздың әміршісі

¹ И.А. Кастаньенің хабарламасында әулие хазірет-Әулие халық арасында Қарахан атанған, оның нағыз есімі Ша-Махмұд болған. Өмірінің 95-жылының 40 жылын ол ұйғыр халқымен бірге, 15 жылын Құдаймен өткізген. Әулиеаталық Қазия Абдулланың айтуы бойынша, Ша-Махмұд (Қарахан) б.з. 866 жылы немесе 1031 жыл бұрын IX ғ. қайтыс болған.

болады. Бірақ, 893 жылы Таразды Саманид Исмаил ибн Ахмед жаулап алған соң, Оғылшақ Қашғарға қайтып келіп, 904 жылы саманидтерге қарсы соғыс жариялайды».

Оғылшақтың жиен інісі – Сатық Бұғра хан (915–955) Қараханидтер династиясының негізін қалаушы болып есептеледі. Ислам дінін қабылдаған Сатық Бұғра хан саманидтердің қолдауымен Оғылшаққа қарсы соғыс ашып, оны талқандаған соң өзіне Тараз бен Қашғарды бағындырады. 942 жылы Баласағұн әмірлігін ауыстырып, өзін жоғарғы билік иесі етіп жариялайды. Осы кезден бастап, қараханидтер мемлекетінің тарихы басталады. Демек, Қарахан кесе-

несі, дәлірек айтқанда, Сатық Бұғра ханның кесенесі М.Массон анықтағандай XI ғасырда емес, X ғасырдың 50-жылдары салынған.

Кесененің алғашқы көрінісі 1961 жылы табылған фототүсірілімге қарағанда, ол өзінің биік көркемдік деңгейімен еріксіз көз тартады. Қабырға бетінің жазықтығы өте сынды жасалған кіретін есікпен сәйкестікте бүркелген, айтарлықтай келісті, небір түрлі жапсырмалар мен $\frac{3}{4}$ бағаналарға сұғынып тұрған үшкіл қалаулар қосарлана қойылған кірпіштермен сәнді жарасып тұр. И.А. Кастанье бұл кесене туралы мынадай қызықты пікір білдіреді: «Полковник В.В. Панков, онда жақсы сақталған гүлді әшекеймен нақышталған, ескерткіштің бет жағында бұрышта тұрған екі бағана ғана, бұл көне көрініс қазірдің өзінде де айбынды түрге ие. Уақыт өз дегенін алса да, айтарлықтай көркем, ескерткіштің биіктігі бағана төбесіне дейін 60 аршын шамасында», – деп хабарлайды.

Орта Азияда XII ғасырдың соңында XIII ғасырдың басында қараханид дәуіріндегі құрылыстардың сыртқы көрінісіндегі біркелкілік Магоки Аттар мешітіндегі немесе Санжар кесенесінің күмбездіндегі кірпіш немесе Калян мұнара секілді, Фахр-аддин Рази және Текеша кесенелеріндегі шатырлы бүркемелердегі секілді бүркелген көгілдік әшекейлерді қосумен бай көрінетіндігі белгілі. Қарахан кесенесінің XX ғасырға дейін жеткен 1-құрылысы сәулеттік-көркемдік тартымдылығын арттыру үшін қолданылған қоңыр қызыл және әшекейленген тақталарды (30-ға жуық түрі табылған) бөліп айту қажет. Кесене сөзсіз сәулеттік-көркемдік биік деңгейге ие болған және Қазақстанда Айша-Бибі кесенесі секілді сәулет үлгісін тудыруға айтарлықтай негіз қалағаны анық.

Қазіргі Головчевка ауылында ортағасырлық Жавкет қаласының орнында Бабаджы-Қатынның

Айша-Бибі кесенесі

кесенесімен қатар Айша-Бибі кесенесі тұр. Оны В.В. Бартольд «Айшабу» деген атаған. Кесененің зерттеуімен айналысқандар – А.Н. Бернштам, Г.А. Пугаченкова, Т.К. Басенов, Т.Н. Сенигова, Л.Б. Резина және т.б. Кесенеге қатысты бірнеше аңыздар бар¹. Оның бірі А.И. Кастаньенің айтуынша, Самарқанд хандарының бірі Қытай княздігінен шыққан христиан қызына үйленген. Есімін Ханым-Бибі деп атаған (бұл есіммен аттас ескерткіш Самар-

¹ Ол туралы қазақтардың арасында кесене әйгілі сопы акын Хакім Ата-ның (XII ғ.) қызына арналып салынған деген тарихи аңыз сақталған. Осы аңыз бойынша, «Айша-Бибі Талас аңғарында тұратын Қараханға атастырылған. Үйлену уақыты белгіленеді. Бірақ, Қарахан жаулармен айкасып жүріп, Шашқа келе алмайды. Сол кезде, күйеужігіттің халіне алаңдап, анасы Ануар Ананың рұқсатымен Айша-Бибі түнде Қараханға аттанады...»

қандта) сол апасына Самарқандқа Айша-Бибі ханым қыдырып барады. Қайтып келе жатқан сапарында Айша-Бибі Асы өзенінің маңында, қазіргі кесене тұрған жерде қайтыс болады» делінген аңызда.

Десе де, Б.Т. Тұякбаевтың дерегі шындыққа жақындау болуы мүмкін: «1034 жылы Талас әміршісі Боғра ханның¹ қызының Ғазынаға өзінің болашақ жары Масуданың мұрагері Маудаға бара жатқанда қайтыс болуы туралы хабарлама қызықтырады. Бұл тарихпен жергілікті халықтың Айша-Бибінің өзінің қызметшісімен бірге болашақ жарына бара жатқан ұзақ жолда қайтыс болғандығы туралы аңыз да сәйкеседі». Зерттеуші осыған қатысты былай деп тұжырымдайды: «Кесененің құрылысын... XI ғасырдың 30-жылдарына жатқызуға болады». Ал, 1953 жылы Т.К. Басеновтің жетекшілігімен жүргізілген өлшем бойынша – Айша-Бибінің кесенесі – төртбұрыш жобада жасалған құрылыстың көлемінің сыртқы жобасының жан-жақты қосындысы 7,23×7,23 м (бағаналарды қоспағанда), Бабаджы-Қатынның жанында жатқан кесенелермен салыстырғанда анағұрлым ірірек. Сақталған бөліктерге қарап, ескерткіштің кейін толығымен бүлінгенін, күмбезден бүркелгенін түсінуге болады. Бұл қабырғаның қалыңдығы – 43 м; белгі сызғанға дейін – 160 см, жоғарыда – 60 см, сондай-ақ, бұрыштағы қақпалардың қалдығы – 286 см. Сақталып қалған батыс беті 2 қорғаныс беттен тұрады, $\frac{3}{4}$ дөңгелек, диаметрмен төменгі жағында 86 см бағаналар жоғарыға қарата 4,01 м-ге дейін отырғызылған, сосын құбыр түрінде (оңтүстік мұнара қазірде 6,93 м, солтүстігі 6,18 м) кеңейе түседі. Қабырғаны белдеулеті жатқан терең текше шошақ қақпамен бүркелген. Бес қақпаның деңгейі қабырға

¹ Берілген дерекке кішігірім анықтама бере кетелік: «Боғра – қараханидтер әміршілерінің мәртебелі атауы. Бұл жерде В.В. Бартольд бәлкім, Алп Арслан Боғраханды нұсқаған болуы керек. Бұл Боғрахан – IX ғ. басында Тараз бен Баласағұнның әміршісі саналған қараханидтер әулетінің негізін қалаушы Садық Боғра ханның немересі.

беттің жалпақтығымен 2 бөлікке бөлінеді; төменгісі – аралас қарапайым, жоғарғысы – қақпамен көркемделген. Кесене шамасы, бізге дейін 3 қабырға бетпен бүркеусіз жеткенге ұқсайды².

Алайда, әдебиетте айтылатындай шатыры, әлдеқашан құлағанға ұқсайтын деректер әзірге табылған жоқ. Әуелде «ескерткішті босағалы-күмбезді түрге енгізу дұрыс деп табылды. Бірақ, 1943 жылы СССР Сәулет Академиясының қызметкерлері – Ю.С. Яралов, Г.Я. Мовчандардың жан-жақты зерттеуінен кейін ол күмбезді-орталықтанған түрде енетіндігі және барлық 4 қасбеті біркелкі сәулеттік-көркемдік өңдеуге ие екендігі анықталды», т.с. Кесененің босағасы жоқ, негізгі кіреберісі шығысқа қаратылған, құрылымдық шешімі түпнұсқалығымен ерекшеленеді.

1953 жылғы жаңа ашылым бойынша «кесененің жертөле қабаты және тақтастардан құрылған көпіршесі бар екендігін» анықталды, қабырғалары 170 см көлеміндегі 3 текше қалыңдықта. Негізгі құрылымдық текшесіне келсек, ішкі жағы – 25×25×4–5 см көлемдегі 2 кірпіштен, ал сыртқы жағы – қалыңдығы 4–5 см, төртбұрыш бетті, күйдірілген қаптауыш тақталармен салынған. Барлық негізгі сәулеттік-көркемдік және құрылымдық элементтер «өзара ағаш және (арша) арқаулармен байланыстырылған. Олардың әрқайсысы 60–80 см биіктікте бір-бірінен соң қаланып отырған. М.С. Булатов өндеген көрініске қарағанда кесененің сәулеті, сәулеттік композицияның барлық тәсілдерін мінсіз меңгерген керемет шебердің қолымен жасалғандығы байқалады.

Кесененің сәулеттік-көркемдік айқындығы оның барлық элементтерінің үйлесімділікте және тектоникалық мәнімен терең қабысуға негізделуінде. Кесененің оның барлық элементтері мен тектоника-

² 1949 ж. Кесенедің қоңыр қызыл кірпіштен қапталған тақталарды бекіту жұмыстары жүрілген.

лық мазмұнының үйлесімді сәйкестілігіне негізделген сәулеттік-көркемдік айшықтылығы ғимараттың жалпақтығымен қапталған жұқа өрнектелген қоңыр қызыл тақталармен¹ күшейтілген.

Т.К. Басенов бар қабырғаны сараптай келе, күйдірілген тақталардың, әртүрлі суреттері бар 20-ға жуық түрін жандандырды. Жанама сілтемелерге қарағанда, оюлы күйік тақталар техникасының жалғасу эволюциясы болып VIII–X ғғ. әшекейленбеген бай нақышты ыдыстардың немесе «дастарқанның» сол дәуірдегі кеңінен таралуы болып табылады.

Айша-Бибі сәулетінің өзіндік ерекшелігі қараханидтік сәулетшілердің соған ұқсас туындыларымен салыстырғанда әлдеқайда артық байқалады. Бәрінен бұрын айта кетерлігі, Орта Азиядағы «сәулет өнерінде қабырғаларды сылау мен қаптаудың кездеспеуі XI ғасырда дерлік мұқият қалауға жеткізді». Көркемдік айшықтықтың негізгі құралы болып, кірпіштің бет жағын бедерлейтін немесе қисық сызықтар жүргізетін түрдегі «нақышты қалау болып есептелді. Ондай тәсілдерді Аламбердің кесенесінен (Түркіменстандағы Керкі қаласына жақын, XI ғ. басы), Үзген кесенелерінің орта топтағыларынан (XI ғ. басы), Көне Термездегі Сұлтан Садат (XI ғ.), Талқатын-Баба мешіт-намазханасынан (Ескі Мервіге жақын, 1905 ж.) кездестіруге болады. Өңдегіш тастардың нақышты мотиві сондай-ақ, Айша-Бибі кесенесі сәулетінің жергілікті шығу тегін көрсете алады. Ғимараттың төменгі бөлігі қақпа жасалғанға дейін, «бұрыннан жақсы мәлім қошқар мүйізді өрнектері бар қоңырқызыл тақталармен қапталған.

Ал, жоғарғы бөлігі нешетүрлі көріністерге бай. Жалпы, сәулеттік ғимаратты көркемдеуші нақышты мотивтердің тамыры Жетісудағы түрік-қарлық дәуірі-

¹ Б.П. Деникениң дерегі бойынша, кесілген қызылқоңыр тақтамен сәнделген нақышты пайдалану тек қана Орта Азия мен Қазақстанның шет аймақтарында кеңінен таралған.

не кетеді»². Сонымен бірге, Т.К. Басеновтің: «қазақы нақыш-өрнектерде біржоспарлылық, т.с.с. нақыштар мен фонның қолмен жасалуы (қосымша өрнексіз) Айша-Бибінің де зерінде сақталып қалған» деген тұжырымдамасы да назар аудартады. Жалпы, қараханидтік кезеңде қазақ халқының ұлттық өнерінің өзіндік қолтаңбасы қалыптасып үлгерді.

Ортазиялық шеберлер монументалды ғимараттарды тұрғызу кезінде, алдын-ала оның жобасын ойластырып алатындығы туралы дәйекке Н.Б. Баклановтың өзбек шеберінің сәулеттік сызбаларынан тапқан, сәулетшінің өзімен бірге алып жүрген әртүрлі ғимараттардың жобасы салынған төртбұрышты кестесі дәлел болады. Айша-Бибі кесенесінің сәулеттік сараптамасы оның бір модульды кестеде салынғаны мүмкін еместігін, сөзсіз құрылыстың жасалуы мұқият дайындалған жоба арқылы болғандығын көрсетеді.

Сәулетшілердің алдын ала дайындық мәселесі хәм биік кәсіби деңгейдегі кадрларға сұраныс «шеберлердің үлкен қалаларда колонер цехтарына арнайы мамандануын тудырады. Құрылысшылардың цехтік түрде ұйымдастылуы жас шеберлердің де дайындық мектебі бола білді. Ол ғимарат салу ісінде анағұрлым көркемдік, сәулеттік құрылысшылық тәсілдер мен теориялардың, тәжірибе мен дәстүрлер-

² А.И. Кастанье: «Епископ Неофит ескерткіштерде крестілердің қыштактамен бейнеленген суреті бар екендігіне назар аударатын, «бұл ежелгі христиан ескерткіші емес пе екен? – деген болжам айтыпты», – деген пікірін жазады. Н.П. Остроумов Айша-Бибі мазарында христиандардың белгісі бар екендігіне келісуге негіз жоқтығын байқаған. Себебі, крест бейнесі христиандық халықтарға дейін де болған. Тікелей қиылысатын сызықтар сәндік нақыштарда жиі кездескен. А.Савельеваның айтуынша, крест бейнесінің ертеде 3 түрі болған: а) +, б) ×, в) ✚. Ондай бейнелер ежелгі финдік бақырларда, египеттік ескерткіштерде, Египет ескерткіштерінде, Кіші Азия жазбаларында, Цейлон аралының көне ғибадатханаларында, ежелгі Ресейді мекендеушілерде кездескен. Мұндай белгі барлық халықтардың арасында ғасырлар бойы таралғандықтан, ол туралы нақты бір шешімге келу мүмкін емес. Е.Т. Смирнов: «Крест қырғыздардың тамғасында (қазақ – Б.Г.) да кездескен. Ол «Керей» деп аталатын рудың рулық таңбасы ретінде қолданылған» дейді.

дің тууына және ұрпаққа жалғасуына мүмкіндік берді». Қараханидтер дәуірінің дәл осы биік мәдениеті Қазақстандағы Айша-Бибі секілді сәулеттік біртума туындының пайда болуының түптағаны болғаны анық.

Қараханидтердің Қазақстан территориясындағы азаматтық ғимараттар бізге жеткен жоқ, әйтсе де, археологтардың тапқан олжалары да жоқ емес. Талас аңғарының, қала сыртынан (А.Н. Бернштам, 1936 ж.), Қорған сарай кешені (У.Х. Шалекенов, 1976–78 жж.), шеберхана (М.Елеуов, 1979 ж.), Ақтөбе қаласының қалдығы, Қараханидтер мемлекетінің астанасы деп У.Х. Шалекенов көрсететін Баласағұн қаласы. Ал, Чұл-Төбе деп аталатын Тараздан солтүстікке қарай 35 км жерден қазылған қорғанның «құрылыстық түрі тұтастай алғанда, анық соғдылардың тегінен. Бүліну жағдайы қорғанды апаттан күйрегендей сездіреді. Бұл ауыртпашылық XIII ғасырдың басында болған».

Ақтөбедегі сарай кешені (X–XII ғғ.) қаланың қамалында орналасқан үй-жайдың дамыған құрамын көрсетеді: «салтанатты зал, қонақ бөлмелері, ас үйі, ғибадат үйі және басқа да әртүрлі 13 бөлмеден тұрады». Қабырға бетінен екі мұнаралы айван шығарылған. Сарайдың қабырғалары ірі көлемді «көлемі 42–45×20–21×11–18 см» күйдірілген кірпіштерден жасалған. Сарайдың ішкі көрінісіндегі өрнек-нақыштар назар аудартады. Нақыштың негізгі бөлігі «дымқыл саз сылақпен кесілген, қалыңдығы 1,5–3 см боларлықтай. Ғимарат геометриялық түрлермен сәйкесіп отыратын үдемелі безендірулерге ие». Сол Ақтөбе қаласының қалдығында мынадай қызықты құрылыс табылды: 4 жай мен дәлізден тұратын шарап ашытушы шеберхана. Орталық жайдың екі жағынан 5,1×4,1 м көлемде кішірек жайлар орналастырылған. Қабырғалар 0,9 м жалпақтықта тұрғызылған. Шарап жасау технологиясы мейлінше нақты ойластырылған:

«3,2×1,5 м көлемдегі солтүстік жайда алдымен жүзім толтырылған сосын шайқап, сыққан, бөлініп шыққан шырынды құмыра құбырларға құйып, астауша арқылы үйдің ортасындағы еденге көмілген хумға сорғызылған. Хумның айналасындағы шаршы 1,9×0,9 м көлемде күйдірілген кірпіштер қойылған».

Қараханидтер дәуіріндегі мемориалды құрылыстардың сәулетінде өзінше бір орын алатын босаға нышандары XII ғ. соңынан XIII ғ. басында Қазақстандағы, ал XIII ғ. екінші жартысында бүкіл Орта Азия мен оның шет аймақтарында да күмбездердің босағалы-күмбезді түрінің дамуына жеткізеді. Бұл тұрғыда, бірінші кезекте Орталық Қазақстанның ескерткіштері ерекшеленеді. Г.Г. Герасимов көрсеткен: «Орталық Қазақстандағы өзен аңғарындағы Қара-Кеңгір, Сары-Су, Үлкен-Жезді – орындары» әртүрлі кезеңдердегі анағұрлым назар аудартатын сәулеттік ескерткіштер болады. Онда ғажайып жайылымдар мен көшпенділердің небір әйгілі рулары, кейіннен жекелеген хандар мен сұлтандардың қыстаулары мен жайлаулары бар. Бұл жерлерде материалдық мәдениеттің мұралары болуы толығымен шындық.

Бұдан басқа бұл жерлерге Қазақстанның солтүстік облыстарынан және Оңтүстік, Орталық Азиядан (Мауераннахр, Хорезм) керуен жолдары өткен».

X ғ. II жартысында мұнда қимақ-қыпшақ тайпалары мекендеген. А.Х. Марғұланның пікірінше, бұл аймақ, әсіресе, «Сары-Су және Кеңгір аймақтары Дешті-Қыпшақ көшпенді мемлекетінің мәдени-экономикалық аймақтары болған және бұл аймақтың (кейіннен) Жошы ханның жаулап алған жері болуы кездейсоқ емес. Бұл Ұлытау жазығы – Берке хан мен Өзбек ханның «Сарай» атанған жазғы резиденциясы болған еді.

Сондай-ақ, XVIII ғ. капитан П.Рычков 1940 жж. А.Х. Марғұлан зерттеген сәулеттік құрылыстардың

тұтас бірқатарын тіркейді. Бұлар: Болған-Ананың кесенесі (Жаңаарқа аймағы, Сары-Судың оң жағалауында), Ботағай (Қорғалжыннан шығысқа қарай 2 км, Ақмола облысы), Аяқ-Хамыр (Жезді ауылынан солтүстік-батысқа қарай 9 км, Жезқазған облысы) және т.б. Орталық Қазақстандағы ежелгі монументалды құрылыстардың (XII ғасырдың соңы, XIII ғасырдың басы) бірі Аяқ-Хамыр кесенесі т.б. Кесененің жобасы тікбұрышты, көлемі 10,16×8,10 м, төртбұрыштық жобада 5,72×5,73 м, алға қарай 2 м-дей ілгерілете қойылған босаға бөлігі, төртбұрышты табыт бөлмесі сферикалық күмбезбен бүркелген. Негізгі құрылыс материалы болып өңірде IX ғ. пайда болған қызыл кірпіш, ал түптағанына «арнайы қалыңдығы 15–18 см марганцовтық тақталар пайдаланылған. Сылақтары қабырғаға түгелдей белдеу түрінде жүргізілген. Бұл белдеу сыртқы жағынан кірпіш сылағымен қапталған. Дәл сондай белдеу екі қатарланып негізгі қабырға бетте 3,25 м биіктікте орналасқан. Мұнда ол шамасы, құрылымдық түрден гөрі айтарлықтай сәндік рөл ойнайды. Қабырғаның күңгірт-қызыл фонында тастың түсі айқын көрініп тұр. Кесененің ауқымдық-кеңістік шешімі Қазақстан сәулет тарихында түпнұсқалығымен ерекшеленеді. Аяқ-Хамырдың қабырға беті болып тұрған босаға – Қазақстандағы бұрыннан келе жатқан, бірақ қайтадан қалыптасқан босағалы-күмбезді кесененің жаңа түрі.¹

Сонымен, XII ғ. соңы XIII ғ. басында пайда болған моңғол дәуіріндегі² сәулетке үлкен ықпал еткен

¹ Г.А. Пугаченкова кесенелердің босағалы-күмбезді түрінің пайда болуы туралы тұжырымында Араб-Ата кесенесі Тим қыстағында «Саманидтер ғасырында Мауераннахрда босағалы-күмбезді сәулеттің пайда болуын біржолата тұжырымдайды деп қорытады / Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Өзбекстан өнерінің тарихы. М., 1965. 177 б. / Бұл саманид дәуіріндегі босағалы-күмбезді ғимараттың бірден-бір түрі / Пугаченкова Г.А. Араб-Ата кесенесі (9–10 ғғ. Мауераннахр сәулетінің тарихы 1963, 2-шығ. 101 б.).

² Аяқ-Хамырдың моңғол дәуіріне дейінгі шығу тегі туралы Г.Г. Герасимов аталған ескерткіштің Бабаджы-Қатын кесенесі-

Аяқ-Хамыр кесенесі секілді қыпшақтардың керемет ескерткіші Қараханидтер дәуірінің мәдениеті мен өнерінің «алтын ғасыры» Орталық Қазақстанға ықпал еткен деп тұжырымдауға болады.

Сондай-ақ, қазақ жеріне ентелей енген моңғол басқыншылығы жалпы аймақта сәулет өнерінің дамуын тежеген еді. Орталық Қазақстанның Кеңгір аңғарында Дешті Қыпшақтың жаңа әмірі Жошы ханның ордасы орнығып алды. Мұнда 1228–1230 жж. өзеннің сол жағалауындағы сұлу табиғатқа толы үстірт бетінде, қазіргі Жезқазғаннан 45 км қашықтықта, жаңа дәуірге жататын Жошы ханның «Моңғол кесенесі» деп аталатын бірінші кесене тұрғызылды. Кесененің сәулет-жобалық, ауқымдық-кеңістік шешімі алдыңғы кезеңдердегі дәстүрлерге негізделген, сонымен бірге, оның сәулетінде жаңа элементтер де бар. Кесененің жобасы тікбұрышты, екі бөлмеден тұрады, негізгі бөлмесі 5,10×5,20 м көлемде, табыт бөлмесі – көрхана сферикалық түрде бүркелген; алдындағы, сірі, зиратхананың көлемі 2,96×2,26 м шошақ түрдегі жиынтықтармен қабысқан. Ғимарат көлемі 26×26×5 см, күйдірілген қызыл кірпіштен тұрғызылған. Қақпалар мен күмбездің, шатырдың сылағы әдеттегіден тыс жолмен жасалған. Кесененің едені кірпіштен қаланған, сырты – конустық пішінде, он жеті қырлы жұлдызша дағыралы жобада айтарлықтай биік емес. «Кесененің ішкі көрінісі мейлінше қарапайым және қатал. Қабырғалар тегіс, ешқандай сәулеттік-сәндік нақыштар жоқ. Бөлмені жарықтандыру үшін күмбездің түбінде 3,28 м, белдеуге көлденең, екі кішігірім жарық кіргізетін, 35×55 см қуыс шығарылған». Негізгі қабырға бетінде тереңдете мен ауқымдық-композициялық тәсілінің жақындығына меңзей отырып, кірпішінің сапасы мен көлеміне қарай, ондай кесененің тек экономикалық-әлеуетті билік етуші тап өкілдерінің ғана, бейбіт уақытта жасауы мүмкіндігін айтады. Ондай межелеу М.М. Меңдіқұловтың да тарапынан қолдау табады. Сондықтан, Т.К. Басеновтің Аяқ-Хамырды моңғол дәуірінің ескерткішіне жатқызу туралы пікірімен келісу қиын.

Жошы-хан кесенесі

шошақталған, 4,5 м ойықша П-бейнелі жиекпен қапталған. П.Раугилинаның дерегі бойынша, «күмбез қола күйіктаспен қапталған. Күйіктастың қалдығы кесененің маңынан табылған».

Бұл жерде бірінші кезекте, назар аударуға тиісті жағдай, Г.Г. Герасимовтың пікіріне негізделген «мұндағы қақпа (бас қасбеттегі қақпаның қуысы еске түседі – Г.Б.) өзінің сәйкестігімен және түрімен Аяқ-Хамыр кесенесіндегідей салынбаған, онда жеңілдік және көкке талпыну сияқты көрініс жоқ. Керісінше, ол анағұрлым ауырлау секілді сезіледі».

Ақ Орда кезеңіндегі Дешті Қыпшақ сәулет ескерткіштерінің ішінде өзіндік және таңғажайып монументалды мұралардың бірі – Алаша Ханның кесе-

сенесі. Кесене Қаракеңгір өзенінің орта ағысында (Малтыбай ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 2 км, Ұлытау аймағы)¹ орналасқан. Бұл аймақтағы өзеннің аңғары ең көлемді және қиылыстарға толы.

Алаша Ханның кесенесі Орталық Қазақстандағы ең ірі мемориалды құрылыс, оның көлемі – сыртқы пішіні бойынша 9,73×11,91 м, күмбездің диаметрі 5,81 м, жалпы биіктігі 10 м. Алаша Хан кесенесінің құрылымдық құрылысы оны салушылардың биік шеберлік деңгейін көрсетеді. Ғимарат саздың құймасынан жасалған кірпіш түптағанның үстіне

¹ Т.К. Басеновтің айтуы бойынша: «Аңызда бұл ескерткіш халық арасында «Алаша» деп аталып кеткен Шыңғысханның мазарының үстіне салынған. Бірақ, кейбір деректер бойынша Шыңғыс ханның мазары оның Отанында» /187/.

орнатылған. Қабырға, қақпа, төбешіктері мен күмбезі күйдірілген қызыл кірпіштен тұрғызылған. Оның сапасының жоғарылығы сондай – әртүрлі ауа райының жағдайына, көпғасырлық мезгілге қарамастан өте жақсы сақталып жеткен.

Кірпіш құрылыс орнынан Қара Кеңгірдің жағасына қарай алыс емес жерде дайындалған. Оның көлемі – 28×28×5 см-ден 32×32×6,5 см-ді құрайды. Қаулауды еріту үшін Қара Кеңгірден әкелінген құмның қоспасы пайдаланылған. Кесененің күмбезі міне, 7 ғасырдай уақыт өзінің мұқият ойластырылған құрылымдық шешімнің арқасында мүлтіксіз сақталып тұр. Бұл біріншіден, күмбез құрылымын құрастырудағы нәзік түсінік және қандай жағдайда да сенім-

ді сақталып қалатын жағдай тудыру мүмкіндігі. Ол үшін сәулетші бүгінге дейін белгісіз өзіндік шешімінің маңыздылығына жүгінгені көрініп тұр. Күмбездің диаметрі төртбұрышты құрылыстың үстіне тұрғызылып, жалпақтығы төртбұрышпен біркелкі болып келгені бәрімізге анық, бірақ, бұл жерде сәулетші зиратхананың төртбұрышының енімен 7,51 м алып, күмбездің диаметрін 5,81 м етіп, оның әр жағынан 0,85 см-ге қысқартқан. Дағыраның ені 0,90 м диаметрі сыртқы долбары бойынша 5,91 см тең. Бұл күмбездің сыртқы диаметрі тұтастай дерлік бөлмежайдың төртбұрышына бағындырылған. Сондықтан Алаша Ханның кесенесінің қабырғасы 1 м қалыңдықта. Сөйтіп, дағыраның сегіздігі тура түптағанның

Алаша Хан кесенесі

өзінен басталып, 8 сындарлы, 0,75 м ойықшаны белдеулете келе шошақталып аяқталады, ал сегіздіктің түрленуі күмбездің айналасында, өзіндік қалау тәсілімен жүргізіледі. Кесененің ауқымдық-кеңістігі бәрімізге белгілі мемориалды ғимараттардың босағалы-күмбезді түріне жататыны анық, ал эстетикалық аспектілері жаңа тәсілдерді енгізу арқылы жасалған. Босағаның жоғарғы бөлігі бүлініп қалған, М.М. Меңдіқұловтың пікірінше: «оны осы Алаша Хан кесенесінің тура көшірмесі болатын Жүзден кесенесіне (XIX ғ. I жартысындағы ескерткіш) ұқсатып бағамдау қиын емес». Алаша Хан кесенесінің кіретін қуыс есігі Аяқ-Хамырдың босағасы секілді үш П-көріністі жазықтықтың бойымен нақышталған тақталар арқылы жасалған да, жоғарғы жағы көркем суретті сегізбұрышты жұлдызшалармен аяқталған. Ол көгілдір жасыл түстес әшекейден және екі қатарынан қаланып тұрған сынды кірпіштен және қарапайым қаланған төрт қатар кірпіштен болатын қарапайым бұғаттан тұрады. Алаша Хан кесенесінің босаға түрі – Орта Азия және Қазақстандағы бізге белгілі басқа кесенелерден айрықша болған. Ол Мауераннахр ескерткіштеріндегідей (самарқандтық, бұхарлық медреселер) керемет те емес, бірақ қырғыз немесе хорезмдіктердікі секілді көзге түскіш те емес. Ол көлемі жағынан ауқымды және өзінің қарапайым түрімен-ақ көрнекті және монументалды құрылыстың бейнесімен сәтті үндескен». Оның Қазақстанның шет жақтарында кейбір баламасы ретінде ескі Сайрамдағы бүлінген кесенелерден табылған тас бағаналардың базасын және XIV ғасырдағы Түркістан кесенелерінен табылған кесілген ағаш бағаналарды атауға болады. Бағаналар базасы Орта Азияда кеңінен көрініс тапқан. Олардың Қазақстандағы Алаша Ханға дейін және кейін салынған мемориалды құрылыстардан айырмашылығы: кесененің ішкі көрінісі тек қана тектоникалық біліммен ғана емес, түстің сәйкестілігіне де қатысты жасалған.

Таңертең кесененің жоғарғы дөңгелек ойықшасы арқылы ішке күн шуағы енгенде, күмбез астындағы дағыраның ойығынан сызықтана көрінген жарықпен шағылысып, самаладай шашылған шуақтың арасында ғимарат әлдеқайда үлкейіп, жарық болып көрінеді. Демек, кесенеді таңертеңгі сағаттың да рөлі ойластырылған болып шығады.

Алаша Хан кесенесіндегі Қазақстандағы кесенелерден сирек кездесетін 3 элементтің міндеті күні бүгінге дейін жұмбақ қалпында қалып отыр. Бұл туралы анағұрлым нақтылы түсініктемені А.Х. Марғұланның дәйегінен оқуға болады: «Күмбезді қадалармен бойлата және кесе-көлденеңінен бекіткен. Бұл – кесененің жалпы сәулеттік фонын бұзатын анайы көрініс. Құрбанға сойылған аттардың терісін немесе құйыршығын қаданың түбіне іліп қою көне шаман идеологиясын көрсетеді». Оңтүстік Қазақстаннан (VII–VIII ғғ.) Баба-Ата қаласының орнынан соған ұқсайтын құрылыс табылды. Бұл сәулеттік элементтердің міндеті туралы зерттеушілер әртүрлі пікір¹ айтады. Олардың арасында М.Қожаевтың дәйегі шындыққа үйлеседі: «бұрылыс дәліздің екінші қабатқа жасалуы жерлеу рәсімдеріне, ас беруге лайықты монументалды, тұтас ғимараттың салыну қажеттілігін көрсетеді. Бұл сол уақыттағы ғибадатхананың қағидаттық элементтері ретінде орталық зал мен бұрылыс дәлізінің мазмұнын көрсетуге тиіс болатын». Себебі, сәулет өнерінің мазмұнында халықтың сол кездегі ойлау, қабылдау жүйесі, яғни дүниетанымдық көзқарасы терең ұштасып жататындығы анық. Барлық жоғарыда келтірілген фактілер Алаша Ханның кесенесінің көне сәулетшісінің Орталық Азиядағы көне сәулет өнері теориясы бойынша

¹ Көрмені Л.И. Ремпель, В.А. Ворониндер ислам дәуіріне дейінгі ғибадатхананың қалдығы деп есептесе, В.А. Нильсон, М.С. Булатовтар бекініс қорғандарды әскери көрме, (Раманидтер кесенесі, 1976), сабийлердің астрономиялық бақылау мен уақытты өлшеген көрмесінің жұрнағы деп есептеген... т.б.

кең мағлұматқа ие болған, сол уақыттың кәсіби маманы болғандығын көрсетеді. Нәтижесінде ол өзіндік терең мазмұны бар монументалды үні басым¹, рационалды жобалық және құрылымдық шешімі бар туынды тудырды әрі болашаққа өлмес-өшпес құнды мұра қалдырды. Кесененің салыну уақыты тұрғысында зерттеушілердің пікірі бойынша ол XIII ғасырдың II жартысында, «жайлы уақыт» туған кезде салынған. Сол кезеңге қарай феодалдық жоғарғы тап өкілдері ислам дінін қабылдап, саяси тұрақтылық орнай бастаған еді.

Орталық Қазақстандағы XIII ғасырда анағұрлым ірі ғимараттардың қатарында Жансейіт кесенесін (оның қалдығы Бозтұмсық ауылынан оңтүстік-батысқа қарай 2 км жерде, Ұлытау аймағы) және Сырлытамды атау қажет (Атбасардан алыс емес). Олардың сәулеттік-көркемдік биік деңгейі туралы, мәселен Сырлытам кесенесінің айналасынан табылған «шенжере» деп аталатын, келісті нақышталған күйіктас-тар таңғажайып суреттер мен оюлармен өрнектелген². Бұл кірпіштер мен тақталар үлкен пештерде күйдіріліп өңделген. Оған арналған кішігірім қазаншұңқырдың диаметрі 20 м, ол әлі күнге дейін күйдірілген кірпіштердің қалдықтарына толы».

XIII ғ. 20-жылдары Оңтүстік Қазақстан өңірлеріне Шағатай билігі орнайды. XIII ғасырдың II жартысында мемлекеттің саяси және экономикалық орнығуы бірінші кезекте қараханидтердің мәдени дәстүрлерінің қайта өрлеу кезеңін тудырды. Осы кезеңнің сәулеті екі төтенше қызықты ескерткіштермен

¹ А.Х. Марғұлан, П.Рагулиндердің тұжырымдауына, кесененің қирауына дейін оның мұнараға апаратын жолы мен бұрыштары және 4 бағанашасы болған. Қабырғаның қалыңдығында жоғарғы көрменің пайда болуы осы мұнараға шығу қажеттігімен байланысты.

² П.Рагулиннің хабарлауына, сәтсіздікке орай кесене Атбасарға басқалармен салыстырғанда жақын орналасқан. Ал сол уақытта Атбасар губернаторы хан қазынасы мен әдемі күйіктастарды тонап үлгергендіктен, бұл жайт Сырлытамның тағдырына үлкен әсер еткен.

сипатталады, олар: Дәуітбектің кесенесі (1262 ж.), және Іңкәрдариядағы Сырлытам (1279 ж.) кесенесі. Оның біріншісі В.В. Бартольдтың ұсынысымен Ұлық Білге Ықпалхан Дәуітбек атты 1262 ж., 31 наурызда қайтыс болған, Таразда жерленген түрік әскери қолбасшысының зиратының үстіне орнағылады. Кесене өзінің түпнұсқалығымен және ауқымдық-кеңістіктік шешімімен айрықшаланады. Дәуітбек кесенесі қараханид дәуіріндегі босағасыз мемориалды ғимараттарды дамытуға үлес қосқан, орталықтас-күмбезді кесене түріне жатады. Іңкәрдариядағы Сырлытам кесенесі XIII ғ. соңында³.

Г.А. Пугаченкованың айтуы бойынша, «Мауераннахр кесенелерінің арасында, бір жағында Жетісу, бір жағында Ферғана жатқан аралықты иемденген». Ол төртбұрышты жобада, сыртқы пішіні 10×10 м, біркелкі өлшемдегі ғимарат (7,6×7,6 м), күмбезбен қапталған, жалпы биіктігі 11,5 м (Каллаурдың зерттеуі бойынша). Күйдірілген кірпіштен (кірпіштердің көлемі 27×27×4,5 см және 23,5×12,5×4,5 см) тұрғызылған ғимарат өзінің ірі көлемімен көзге түседі. Кесененің қабырға бетінің Жәнібеков жасаған схемалық сызбасы, оның босағалы кесене болғандығын көрсетеді. Босағаның жоғарғы жағы бүлінген, оның бөлшектері ернеулерінің нақыштармен және қарапайым кірпіштермен кезек-кезек көркемделгендігін көрсетеді, бәлкім кейіннен қаптамаларын жоғалтқан болар». Сондықтан, ол босағалы-күмбезді кесене түріне жатады, бірақ, М.М. Меңдіқұлов айтқандай, «босаға дамытылмаған түрде, өзіндік көлемі бөлініп көрсетілмегендіктен, қабырға-экранды елестетеді, дәстүрлі көркемдегіш құралдарынан алыс жатыр. Бұл ескерткіште қараханидтер кезеңіндегі бұрын-

³ Сырлытамның уақытын анықтауға М.Е. Массон зерттеу жүргізген. Бұл туралы Төленберген Жәкібаевтің 1900 ж. жасаған схемалық суретінде хабарланады. Хабарлама түркістан әуесқойлар үйірмесінің хаттамасында тіркелген. Яғни, ескерткіштің уақыты хижраның 678 жылы, (қазіргіше 1279 ж.).

Сырлытам кесенесі

ғы құрылыс тәсілдерінің бекем жалғасын көруге болады».

Сонымен егер, Орта Азиядағы XIII ғ. монументалды сәулет өнерінің ескерткіштері әлі күнге дейін табылмаса онда оның болмағандығы да – бірақ, ол кезеңдегі Қазақстанда ондай құрылыстардың тұрғызылуы ғана емес, Орталық және Оңтүстік аймақтарда табылған айтарлықтай мемориалды құрылыстар жаңа стильдегі ғимараттардың дамуы мен қалыптасуына да үлес қосқаны сөзсіз.

Л.Б. Ерзаковичтің дерегі бойынша, «Қазіргі күнде орта ғасырдан кейінгі кезеңдерде Сырдарияның орта ағысы мен Қаратау баурайындағы қала орындарынан жиналған, суармалы күйіктастардың XIII–XIV ғғ. өзіндік көріністі бір тобы көзге түседі. Оның қызыл немесе қоңыр түсті түрлерінің көп пайдалануы назар аудартады. Ол ақ бояулармен (кейде аласа бедерлермен), ал, ішкі биіктігі және жартылай ішкі бүркемесі жарқыраған жасыл немесе сары «сумен»

қапталған. Оңтүстік-қазақстандық суармалы күйіктастардың көп таралуы негізінде Оңтүстік Қазақстаннан Сырдарияның солтүстік-батысына қарай, моңғолдар күштеп қоныс аударған қыпшақтардың отырықшы тұрғындары осы өңірдегі алтынордалық қалалық мәдениеттің жасаушылардың бірі болған деп айтуға болады».

XIV ғ. монументалды сәулеттің анағұрлым ірі ескерткіштерінің қатарына Жаңа Дариядағы Сырлытам, Тек-Тұрмас, оңтүстіктегі Көк-Кесене, орталықтағы Болған-Ана, жерастындағы Шақпақ-Ата, Батыс Қазақстандағы Касмал, сондай-ақ, Қожа Ахмед Иасауидің кесенесі мен Түркістандағы басқа да көптеген кесенелерді жатқызуға болады. Жаңа Дариядағы Сырлытам бізге дейін бүлінген күйінде жетсе де, сол сақталып қалған бөлігінің өзі бізді тамсандыра алады. Қазақстандағы бір бөлмелі кесенелердің ішіндегі ең ірісі, көлемі сыртқы пішіні бойынша 10×15 м. И.А. Кастаньенің дерегі бойынша, «Сырлытамның биіктігі 5,1/2 аршын, қабырғаның биіктігі 12 аршынға дейін. Сыртқы есіктің үстінде, қабырғаны бойлай араб жазуы тұр. Жазу шамасы, XX ғасырдың 70-жылдары жазылған, қазір әжептеуір бүлінген».

Қазақстандағы сәулет тарихында төтенше маңызды кезеңді иеленетін кесенелердің бірі – Космол кесенесі. Кесене Батыс Қазақстанда Үстірт шыңының батыс аумағында жарқабақтың үстінде орнатылған. Космол кесенесінен бастап, оңтүстік қазақстандық, орталық қазақстандық, Қазақстан орталықтарының сәулет мектебі, сондай-ақ, батыс қазақстандық сәулет мектебінің қалыптасуы басталады. Оның дамуы XVIII ғ. соңында, XX ғ. басында айтарлықтай белгілі болды. Ғимараттың құрылымдық түрі Батыс Қазақстанда дәстүрге айналып кеткен жаңа тәсілдерді қолдануымен ерекшеленеді. «Кесененің құрылымдық ерекшеліктеріне қарай отырып, сонау Солтүстік

Қара теңіз сақтарынан, ежелгі римдіктерден, ортағасырлық Армениядан, XII Владимир-Суздальдық сәулеттен белгілі қабырғаны тығыз қалау тәсілінің Батыс Қазақстан сәулет өнерінде де өзіндік нұсқасы бар шешімін тапқанын көреміз».

Батыс Қазақстанда, нақты айтқанда, Маңғышлақта ислам дінін тарату мақсатында оны таратушылар ыстық ауа райының себебінен, жердің астына мешіттер салуға мәжбүр болды. Жерасты мешіті – Қазақстанның сәулет мәдениетін, тарихи ерекшелігін әлемге танытуға айрықша үлес қосқан мәдени мұралардың үздігі. Жер астына салынатын мешіттердің жасалуы да ерекше. Олар таудың құздарын немесе жартастарды ойып, қашау арқылы жасалады. Қазіргі күнде олардан он шақты мешіт белгілі. Оның көбісі XII ғ. соңғы кезеңіне жатады. Маңғышлақ пен Үстірттің тұрғындары жер астындағы сәулетшілікті XIX ғасырға дейін сақтап қалды. Бұл туралы Алексеев-2 корпусының 1853 жылы Үстірттің солтүстік бөлігінің топографиялық сипатымен айналысқан прапоршигі дерек бере алады: «Ембінің таулы жағалауындағы жартасты Бекет Байтеленің бөлімінен, Адай руынан шыққан қырғыз 50 жылдай уақыт бойы бүгінге дейін қазған. Ол үстірттен Ембіге жыл сайын жайлауға келіп тұратын. Ол мұнда бос уақытында ұл балаларды татарша оқытумен айналысып, қалған уақытында жартаста ғибадат ету үшін жалғыз қалатын. Мұнда бос уақытында ұл балаларды татарша оқытумен айналысып, қалған уақытында жартаста ғибадат ету үшін жалғыз қалатын. Басқа екі жартасты Бекеттің шәкірті қырғыз Құлжан салған. Ол да балаларды құдай заңымен сауаттылыққа үйреткен» дейді.

Шопан-Атаның жер астындағы мешіті Маңғышлақтың жер асты сәулет өнерінің көне ескерткіштерінің бірі болып есептеледі. Жартастардан ойылып жасалған ол көлемділігімен ерекшеленеді: «орталық

тұсы тікбұрышты зал, (7,1×5,1 м), қонақханаға негізделген», оған қарай тәу етіп келушілерге арналған 2 бөлмежай, шығыс жағында тұрғаны – мешіт. Кешенге сондай-ақ тағы да 2 зиратхана жайы қосылған. Орталық залға «көлемі 1,2 м дөңгелек жарықшақпен жарық түсіріледі», әрі ол желдеткіштік рөл атқарады». Жарық түсіретін және желдететін мұндай тәсіл Маңғышлақтың барлық кесенелеріне тән. «Кешеннің бояусыз тақуалық ұстанымға сай көрінісі Шопан-Ата жер асты мешітінің табиғатына, идеясына сай жасалуы мүмкін» /206/. Тұтастай алғанда, жер асты кешені – бәрінен бұрын қазақ халқын үнемі рухани тазаруға жетелейтін айтулы тарихи-мәдени сипатқа тән ескерткіш.

Батыс Қазақстанның жерасты сәулет өнері XIV ғасырда өзінің даму кезеңінің шарықтау шегіне жетті. Соның бір жарқын дәлелі – Шақпақ-Ата жер асты мешіті¹. Мешіт жартасты мүйісінен ойылып жасалған және шығыстан батысқа қарай бағытталған, латынша крест формасында қызықты көрінеді. Шақпақ-Ата мешітінің михрабы қақпалы есігі бар түрде, шариғаттың принциптеріне қайшы келмейтін және оралмалы мешіттерде кездесіп тұратын, марқұмдардың жанында отырып, намаз оқуға қолайлы түрде жасалған. Сондықтан бұл мешіттің қабырғалары неліктен Құран сүрелерімен, сопы-шайырлардың жырларымен және адамның бес саусағымен жайылып тұрған алақанының көріністерімен анық сәнделгенін түсінуге болады. Картина өзінің құпиялығымен және тақуалығымен жаныңды сергітіп, бойыңды тарта түседі. 3 төртбұрышты жерге ендете орналастырылған бағаналар (биіктігі 2 м астам) әртүрлі көріністе дамып отырады /208/, орталық залдағы қақпалардың «қабырға» – жартастан тесіліп шы-

¹ Мешіттің уақытын анықтауда, оны IX–X ғғ. жатқызған А.Г. Медовтың пікірімен салыстырғанда, М.М. Меңдіқұловтың дәлелі нанымды.

ғарылған ойықша есіктері VI–VII ғғ. бағшамалылық ошақтарды еске түсіретіндей.

«Мешіт монолитте ойылып жасалғандықтан, оның бағаналарына күш түспейді. Бірақ, олар таза сәндік элементтер болып табылатындықтан, бәрінен бұрын архитектуралық маңызға ие» (А.Г. Медов). М.М. Меңдіқұловтың айтуынша, бұл жер асты ғимаратының құрылысы сопылар қоғамының ғана күшімен жасалды деу қиын, ондай құрылыстың мемлекеттің көмегінсіз жасалуы мүмкін емес. Сондықтан, Шақпақ-Ата мешітін жалпы діни ұстанымдарға ортақ әлеуметтік-мәдени орын ретінде жасалған деп тұжырымдауға болады.

XIII–XIV ғғ. Отырар қаласындағы қалалық монша қоғамдық діни емес құрылыстардың бірі ретінде қызықтырады. «Күйдірілген кірпіштен салынған

бұл көп күмбезді құрылыстар, крест пішінді жобада жасалған 10 бөлмеден тұрады. Олардың қатарында үлкен зал уқалауға арналған, әрі булануға, жуынуға арналған бөлме әртүрлі температурада, демалуға арналған бөлме және намаз оқитын бөлме бар. Кейбір бөлмелерде еден нақышталған тақталармен қапталған. Монша еденнің астына орнатылған жылытушы құбырлармен жылынған».

«XIV ғ. Түркістан Ақсақ Темірдің билігі кезінде оның ұлан-ғайыр мемлекетінің солтүстік бекініс пункті болады. Қала сауда үшін орталық болуға лайықты орын болды, әсіресе, сахарадан жылқылардың нөпірі әкелініп, мәдени орталықтардан бай керуендер келетін, жеміс-жидектің түр-түрі самсаған базар күндері сауда жанданып сала беретін. Сондықтан алысты болжай

Шақпақ-Ата жер асты мешіті

білетін, әрі оны өз мүддесіне пайдалануды көздеген қитұрқы саясаткер ретінде Әмір Темір дәл осы қалада – сол дәуірдегі самарқандық үздік ғимараттармен бәсекелесе алатын, мыңдаған адамдардың толассыз ағыны келіп тұруға арнап атақты сопы Қожа Ахмет Иасауидің зиратының үстіне мазар-қонақхана орнатқызады». Қазақстанда және Орта Азияда туған сәулет шедеврлерінің салыну жағдайын толық түсіну үшін, ондағы сандаған құрылыстардың бірнеше деталына үңілуге тура келеді. Бұл тұрғыда, 1928 ж. М.Е. Массон мен Т.Мірғиязов тапқан мешіттердегі жеке-жеке 5 бағана, (оның екеуінде жазу болды) үлкен қызығушылық тудырады. Бір бағанада «бір жазбада хижра жылының 753 ж. 10-сафра (7 сәуір, 1352 ж.) деп, екіншісінде – 876 ж. (1470–1471 жж.), «мешіттер Мұхаммед-бани – Бұқа әмірінің, Бани-Әмір-Датқаның әмірімен салынған, шебер-оюшы Иса» деп жазылған /211/.

Бұл мұнараларды детальды түрде зерттеп шыққан Г.А. Пугаченкованың жазуынша: «Бұл екеуінің стильдік ортақ белгісі олардың бір ғимаратқа жататындығын болжауға мүмкіндік береді. Бұл мұнараларға тән ерекшеліктер» ортаазиялық әйгілі үлгілерден күні бүгінге дейін радикалды айырмашылығы» болғандығында, олардың дінгегі біріншісіндегідей төмен қарай білінер-білінбес жағдайда емес, анық көрінеді.¹

Сонымен, Түркістан қ. кесілген ағаш бағаналардың таңғажайып түрлі-түрлі үлгілері де өз кезегінде, XIV ғ. екінші жартысында Түркістанда сәулет өнерінің жоғары деңгейде дамығанын, небір түрлі өзіндік стильді сәулеттік туындылар туғандығына дәлел бола алады.

¹ Уақыттық анықтамаларының айырмашылығы түсінікті. Өйткені, Орталық Азияда көне мешіттер әртүрлі әміршілердің кезінде үнемі жөндеуге, қайта өңдеуге, қосымша жаппаларды қайта тұрғызуға кездесіп отырғандықтан, өзгерістерге көп ұшыраған.

Отырарда XIV ғасырдың соңында XV ғасырдың басында Аксақ Темірдің бұйрығымен тұрғызылған Арыстан баб мешітінің мұнараларының сипатынан Түркістандық мұнаралармен ұқсастықты көруге болады. Осы сақталып қалған екі мұнараны детальды түрде зерттеп, өлшеген В.Л. Воронинаның хабарлауынша: «бірінші мұнараның биіктігі 3,49 м, екіншісі 1,5 см-ге қысқа, мұнараның өрнегі өте шыдамды, геометриялық мотивтермен шектелген. Төртбұрыштық үстінгі бөлігі мейлінше өзіндік үлгіде. Орта ғасырдағы сәулетте осындай мұнаралар көп емес: Қожа Ахмет Иасауидің шайханасында сақталған кесілген бағана, Үрмитаннан әкелінген бағаналар (XI–XII ғғ.), Парзадан табылған (XV ғ.), таулы Тәжікстаннан табылған (XIX–XX ғғ.). Отырардан табылған мұнаралар айтарлықтай өзінше мәнерлі әрі мұнаралардың айрықша категориясына жатады. Олар Орта Азия мен Қазақстанның тарихында ағаш өнеріне жаңа сипат алып келген».

XIV–XV ғасырларда Қазақстандағы ең бір қызықтыратын құрылыс ретінде Қожа-Ахмед Иасауидің Түркістан қ. қонақханасын² атау керек.

«Даль Куша (Самарқандта) бауынан кейін Әмір Темір жеңімпаз қолын Ташкент жаққа бұрады. Сейхун (Сырдария) өзені арқылы бұрылған мәртебелі қарауыл Ахангорандағы (Ангрен) жайылған шатырлардың үстінен түседі. Әмір Ташкенттен 50 шақырымда, Шыназ ауылының алқабында жатқан осы жерде қыстауға шешім қабылдап, мұнда қамыстан құрастырылған қыстаулар салынады. Сол жерден Ясы қыстағына, Мұхаммед Ханифаның ұрпағы шейх Ахмед Иасауидің зиратына зиярат етуге ат-

² Кесененің бұл атауы Г.А. Пугаченкова атағандай қонақ-кесене атанған. Біздің пікіріміз, оны кесене-мешіт атаған зерттеушілердің (Б.Т. Тұяқбаев, М.М. Меңдіқұлов, Н.Нұрмұхамедов, Б.Н. Засыпин) пікірімен салыстырғанда оның типологиялық көрсеткішіне көбірек қатысты.

Қожа Ахмет Иасауи кесенесі

танған Әмір Темір қасиетті мазардың үстіне ғимарат орнатуға бұйрық береді. Темірдің бұйрығы бойынша, 4 негізтағанмен қоршалған, ішкі жағы 130 гяз, диаметрі 41 гяз, ал биіктігі ... күмбез орнатуға бұйырады. Сосын, қабырғаны бояп, ғимараттың күмбезін қышпен қаптауға, есіктерін хафт-жумның қоспасынан (7 металлдың қоспасы) жасап, ал, ортасына хауыз қоюға, жаяжолын Тавриздан әкелінген мәрмәрдан қалауға әмір етеді. Жұмыстың атқарылуы Мәулен Убайдолла сардарға тапсырылады. Ғимараттың жасалуы 799 ж. аяқталады. Мешіттің құрылысын 1387 ж. Темірге қызмет етуге алынған, Шираздық Қожа Хұсейін атқарған».

Түркістандық кешен «30-дан астам әртүрлі міндет атқаратын және әртүрлі көлемдегі бөлмелерден тұрады» және сәулеттік-жобалық және композиция-

лық-аумақтық жоспардағы идеялық-көркемдік терең ойлылығымен айрықша таңғалдырады.

Нақты айтқанда, бөлмелердің қызметтік міндеттері мазардың және шейх Ахмед Иасауидің бата қонып, бақ дарыған әулиелік қасиетіне мән беріп, оның маңыздылығын айрықша көрсетуге лайықталған. Кесене мұнда тәу етіп келушілердің барлық талабына жуап беретіндей барлық кешеннің композициялық-орталықтанған өзегі болғаны анық. Кесенені салған таңғажайып сәулетші шебер Қожа Құсейін әл-Ширази ислам идеологиясын қалай материалдандыруды және сәулет өнері арқылы оның моральдық-этикалық нормаларын қалай жеткізуді, исламдағы сопылық ағымды насихаттаудағы әлеуметтік-психологиялық қажеттілікті қалай құруды аса шебер меңгергені анық. Соның барлығы бірігіп,

ханака¹ кесенесінің кешенінің маңыздылығына негіз береді. Сонымен, ең құрметті орын «төрде» композициялық бойлықта 3 негізгі элементтен тұратын: орталық төртбұрышты көрхана (жан-жағының көлемі 7,15 м); сондай дерлік көлемде зиратхана, жамағатхана мен кесененің кіреберінің үстінде 13 м ендікте босағасы бар кесене орнатылған. Ғимарат екі қабат күмбезбен қапталып, үлкен цилиндрше дағырамен аяқталады. Қатпарлы күмбездің жалпы биіктігі 21 м. Құрылыстың анағұрлым көлемді жайы-жамағатхана. Ол зиратхана арқылы көрханамен байланысып жатыр. Әсем сәнделген есіктің төбесінде «осы бір таңғажайып туындыны жасаған шебер исфақандық Таджиддиннің ұлы Изаддиннің есімі жазылған, хижра жылы бойынша 799, т.с. 1397». Бұл есімді Б.Т. Тұяқбаев: «...Тажад-дин ан-сақаба нақыштаушы» деп оқуды жөн деп есептейді.

Бір қызығы, 18,2 м диаметрлі шошақ түрдегі ішкі күмбез сыртқы күмбезбен салыстырғанда әлдеқайда кішірек диаметрлі. Жалпы биіктігі еденнің деңгейінен 36 м. Залдың ортасында аса үлкен көлемде қазан орналасқан. Қазанды Әмір Темірдің бұйрығымен Тавриздік шебер Саур-ед-диннің ұлы Әбдул-Әзис шебер 801 ж. 10 шәууалында (1399 ж. шілде) жасап біткен. О бастағы міндеті суды таза сақтауға арналған делінеді. Сол кезде әр жұма сайын жұма намазынан кейін ғибадатшыларды осы қазандағы зәмзәм суынан ауыз тигізу дәстүрі болған». Сондай-ақ, кесене-ханақтың құрылымдық шешімі де ерекше қызығушылық туғызады. Түптағаны тас тақталардан құйылған. Мысалы, босағаның астында 16 қатарланып 1,5 м тереңдікте тастақталар орнатылған. Қабырғалар күйдірілген кірпіштерден қаланған.

¹ Мұнымен байланысты Т.К. Басенов, М.М. Мендіқұлов, Н.Б. Нұрмұхамедовтардың «кешендегі қазандықтың айналасында әртүрлі бөлмежайлардың топталып орналастырылғаны туралы қорытындылары бірнеше қайшылыққа толы.

Аса үлкен ғимараттың ғасырлар бойы келе жатқан мәңгіліктігі мен мызғымас баяндылығын көрсететін сол кездегі инженерлік-техникалық тәсілдердің ғылыми негізділігі мен тереңдігіне қайран қалуға болады. 1975 жылы профессор, тас құрылыстардың білгір маманы А.А. Шишкиннің бұл кешеннің құрылымы туралы тұжырымдамасында құрылысшылардың әрбір детальды сейсмикалық жағдайларға шыдас бере алатындай ойластырған таңғаларлық көрегенділігі туралы айтады. Кесене-ханақтың сәулетіндегі көркемдік көрнектілігін күшейту үшін шебер ішкі көріністе халықтық өнермен тығыз байланысты тас пен әртүрлі металдарды көркем өңдеу, сәндеу, нақыштау, мотив, ою, өрнектеу секілді тәсілдерді молынан пайдаланған».

Сәндік безендіруден біз «...Иран өнерінің элементтерін көрсететін, кейіннен Орта Азия өнерінде сақталып қалған және Қазақстандағы өнер қолданысынан шығып қалған элементтерді көреміз. Есіктердегі және басқа детальдардағы бұл сәндік композициямен бірдей біз тағы сондай қазақтың ұлттық нақыштарының да суреттерін табамыз».

Әмір Темірдің мақсаты бұл ғимаратты тұрғызу арқылы ислам дінін ұстанушы халықтардың рухани бірлігін айқындау, көшпенділердің ойлау құдіретінің таңғажайыптығына ықпал ету және солар арқылы империяның күш-қуатын көрсету еді. Міне, бұлар мемлекеттің шекарасына XIV жүзжылдықтың ортаазиялық сәулет ескерткіштерін тұрғызуға іс жүзіндегі мақсаты болатын. Сондықтан, Әмір Темір дәуірінің сәулеттік сипаты барлық мемлекеттердегі астаналық орталықтардағы секілді мәдени өмірдің негізгі орталығында шығармашылық идеямен бағытты бірлестіру жолымен ұлы державаның әртүрлі аймақтарындағы сәулетті өзара байыту болатын. Бұл жерде сәулетшілердің қол жеткізген басты жетістігі ауқымдардың қарапайымдылығымен әртүрлі

түстердің таңғажайып үндестігімен сәулеттік монументалды қалыптастыру.

Тұтастай алғанда, Ахмед Иассауидің кесене-ханақ деп аталатын кешені Орта Азия мен Қазақстандағы XV ғ. дейінгі сәулеттік жетістіктерді айтарлықтай көрсете алады. Осы тұрғыдан, Қазақстандағы XV ғ. сәулетте нақтыланған дәстүрлер мен тәжірибелердің жинақталуы мен оның қолданылуының арқасында жүзеге асқанын астын сызып айтуға болады. Қазақстан территориясында б.з.д. IV ғасырдан бастап белгілі күмбезді квадраттық жоспарда тұрғызу дәстүрі мұқият жүзеге асырылды. IX–X ғғ. тұзу сегіз қырлы, күмбезі сәл ғана көрінетіндей жартылай күмбезді түрі дамыды. VIII ғ. қалқаншалы желкендер мен қақпалардың түйісуі қабырғаларда есіктер мен ойықшалардың кеңінен орнатылуға мүмкіндік берді.

XV ғасырдан бастап, Қазақстандағы монументалды сәулеттің дамуындағы жаңа кезең басталады. Ол кезең бірінші кезекте Қазақ хандығының дамуы мен қалыптасуымен шартты болды: «Жаңа мемлекетке әртүрлі тайпалардың көп қосылуы сәулеттік құрылыстардың әртүрлі түрі мен сәулеттік формасын тудыруға жеткізеді.

Қалдырғаш би кесенесі Г.А. Пугаченкова айтқандай «Солтүстік Түркістанның сәулет мектебінің ерекшелігі ретінде аталды. Ол ескі Ташкентте, Шейхантауыр қорымында жоғарғы тап өкілдерін қоятын орында, Ташкент әміршісі Жүніс ханның мазарымен қатар жатыр.

Бұл кесененің квадратты пішінінен күмбезді бүркеуге «сегіз қырлы ойық желкеншелер арқылы өткендігі көрінеді /230/. Ауқымдық-аумақтық құрылыс жағынан кесене пирамидалы күмбезі бар, босағасыз шатырлы типке жатады. Шатырлы кесенелер XI–XII ғғ. түріктердің толқыны Сырдариядан Мауераннахрға, Қорасанға, Әзербайжанға ағылып келгенде кеңі-

нен таралып кетеді. Бұл тип монументалды құрылыста XV ғасырға дейін қазақтар мен қырғыздардың дәстүрінде жүзжылдықтың соңына дейін жалғасып қалды. Кесененің шатырлы-күмбез түрі тек қана Шейхантауыр кешенінде ғана емес, жалпы Ташкент бойынша бірден-бір үлгісі болып есептеледі. Аңыз бойынша, «мұнда қыпшақтың Қалдырғаш-Бибі есімді ханымы жерленген». Г.А. Пугаченкова «зиратхана Қалдырғаш би атты қыпшақ руының тұрғындарымен байланысты, жеке адам ретінде тарихи тұрғыда әлі анықталған емес, бәлкім мұнда Моғолстанның ханзадасы қойылған болар¹ деген болжам айтады.

Қазіргі күнде мұнда қазақтардың Ұлы жүзінен шыққан қоғам қайраткері, әйгілі шешен, би Төле би (XVIII ғ. II жартыжылдығы) Ұлы жүзді Әбілфайыз хан билеген кезде Ташкенттің әміршісі болған) жерленген деген нұсқа да бар. Егер халықтың басқа да бір аңызын ескерсек, яғни Қалдырғаш би әскери қолбасшы болса, онда мынадай болжам жасауға болады: «халықтың белгілі өкілін жерлеу үшін – Төле би Қалдырғаш бидің бұл күнде жартылай ұмыт болған кесенесінде екінші мәрте пайдаланылған». Кесененің салыну уақыты туралы XVғ. II жарты жылдығында тарихи фактілер ғана куә бола алады. 8 қырлы ойықшаны желкенше аралық қалқанша желкенге өту жүйесі Орта Азия құрылысына XIV ғ. соңында кіреді. XV ғ. II ж. оны біртіндеп анағұрлым күрделендіре түседі, бірақ, құрылыстық тұрғыда негізінен қақпалар мен желкендердің түйілісу жүйесінде» жасалады.

Орталық Қазақстанда Қара Кеңгір және Сарысу өзенінен 10 км жоғарыда XV ғасырдың басында салынған Болған-Ана кесенесі орналасқан. Ғимараттың жоспары дәстүрлі тікбұрыштық, көлемі: ¹ М.Е. Массонның дерегі бойынша, Қалдырғаш би Мауераннахр тұрғындарының «жете» атты Сырдария бойын мекендеуші тұрғындардың жанама атауынан шығады (Моғолстан).

9,3×10,85 м ішкі контуры бойынша 6,28×6,28 м² бөлме үш метрлік бір босағалы құрылыс әдеттегіден басқаша қызыл түсті, күйдірілген кірпіштен тұрғызылған (32×32×6 см). Г.Г. Герасимовтың тұжырымдамасы бойынша: «Кесененің типі Аяқ-Хамыр кесенесімен ұқсас дерліктей тек сәл ғана оңайлатылған формада жасалған». Бірақ, сақталып қалған бөлігінің өзінен оның сындарлы сәулеттік айшықты формада екендігін байқауға болады.

Өзендердің сағасында атақты қорымдар орналасқан жерде Жан-Ана (Болған-Ана – Б.Г.) деп аталатын қорым орналасқан... Жұрттың айтуынша мұнда Шыңғыс хан ұрпақтарының астанасы болған». И.А. Кастаньенің дәйегі бойынша, Болған-Ананың сонау бір замандарда осы жердің иесі болғандығы туралы аңыз» бар. Аңыз бойынша, ол өте қажырлы адам болғандықтан, өзіне бағынышты тайпалардан өміріне төнуі мүмкін қауіптен сақтануға мәжбүр болған. Сондықтан оның бұйрығы бойынша бекініс-қорған тұрғызылған дейді.

Бескопа шатқалында, Ақтөбе облысының Ұлы-Қобда орта ағысында Қазақстанның XV ғ. көрнекті сәулет ғимараттарының бірі: «Абат-Байтақ кесенесінің сипаттауынша, өзеннің сол жағалауында мазар көрінеді және ол алыстан барлық жағы ашық көрініп тұрады». Ол–мазарда дамылдап жатқан Байтақтың рухы. Ескерткіш бізге дейін жартылай бүлініп жетсе де сол қалпымен-ақ асқақ, монументалды қабылданып қасиетке ие.

М.М. Меңдіқұловтың айтуынша: «Ескерткішке әр жылдары жүргізілген зерттеулер босағаның төрттік формасы турасындағы деректер және ескерткіштің уақыты туралы деректер бір-біріне қайшы келеді» – дейді. Өкінішке орай, ол кесененің босағасы турасында нақты дәйектен алыс, яғни ол «бұл жерде жүргізілген қазба жұмыстары босағаның қалпы туралы нақты тұжырым бере алмайды».

Абат-Байтақ кесенесі

С.М. Әжіғалиевтің сәулетке жүргізген болжам-зерттеуінің нәтижесінде, сылақтардың 2,98 м сызыққа қаланған қалдығы табылғаны нақтыланады /241/. Орталықтас – шатырлы мемориалды құрылыстың түріне жаңсақ есептеп, оны 13–ғасырдың бірінші ширегіне жаңсақ жатқызады. Г.А. Пугаченкова да сондай қате пікірді ұстанған.

Кесене композициясының орталықтас түрге жататындығы туралы барлық қате пікірлер 1947 ж. кесенені зерттеген Г.Г. Герасимовтың өлшемі мен 1650 ж. жергілікті өлкетанушылардың жұмысының нәтижесінен туындайды... Сондықтан Абат-Байтақтың кесенесі¹ орталықтас емес, босағалы-күмбезді кесене-

¹ И.А. Кастанье, Г.А. Пугаченкова, М.М. Меңдіқұловтар кесенені «Байтақ» деп атаса, С.М. Әжіғалиев «Абат-Байтақ» деп атаған. Ескерткіш туралы нақты жазба деректер болмаған жағдайда, зерттеушілер оларды жергілікті тұрғындардан жинайтыны белгілі. Мәселен, И.А. Кастанье әжептәуір қисынға келмейтін аңызға жүгінеді. «Батый өзінің інісі Байтақ батырды қалмақтардың сахарасына аттандырып, оған Арал теңізін өзенге дейін өтуге, ислам діні жолында кәпірлермен аямай соғысып, қолындағы қылышына жүгінуге бұйрық береді». Әрі қарай Байтақтың ажалының себебін қалмақтармен болған соғыспен байланыстырады. С.М. Әжіғалиев те сол аңызға сүйе-

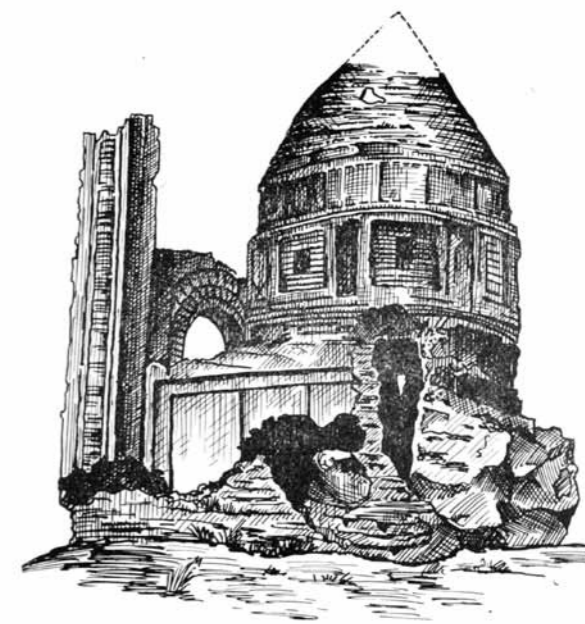
ні, жаппай шатырлы түріне жатады. Кесененің түрі туралы айтқанда, бөле-жара айтуға тұрарлық ерекшелігі күмбездің қос биік дағыраға орнатылуы. Бұл 8 қырлы бұрыш арқылы оған орнатылған 16 қырлы белгі арқылы өткен. Бұл шешімді А.Ю. Якубовский «Түркістанға беймәлім» деп есептеген.

И.А. Кастаньенің жазуынша белгілі бір ғана ескерткіштің қақпа бейнесінде көрінетін босағасы бар. Ол өзінің таңғажайыптығымен асыра сипаттауға сай көрінеді (Сайд Мұхаммед Масрұптың кесенесі – Б.Г.). Ол Көк-Кесене кесенесі. Төмен Арықтан 5 км орналасқан /244/. 1901 ж. Каллауыр XIV–XV ғғ. Көк-Кесененің қалдығын зерттеп, суретке түсіріп алады. 1914 жылы ғимарат құлаған. А.Якубовский 1927 жылы зерттеген кезде, кесенеден тек босағаның сол-түстік қақпасы ғана қалған еді.

Сонымен, біздің алдымызда, ортағасырлық Қазақстанның ғаламат ескерткіші Көк-Кесененің қалдығы. Ол босағалы шатырлы-күмбезді кесене түріне жатады. Квадратты жоспарда салынған көлемі, 9,8×9,8 м. Кесененің Абат Байтақ секілді 8 қырлы арқылы сосын оған енгізілген 16 қырлы арқылы шатырлы күмбезі өрлей орналасқан. Демек, бұл құрылымдық композициялық шешім қазақ сәулет өнері үшін XV ғ. дәстүрге айналған. Күмбездің ішінде, маңдайшаның астында арабша жазу бар. Көк-Кесенеде бәлкім, хан Әбілхайыр¹ жатыр.

неді. Ал, Л.Я. Полферовтың жазып алған басқа аңызы мынадай. Ол – қазақтың әйгілі Асан Қайғы абызымен байланысты аңыз. Ноғайлардың билеушісі Асан жалғыз ұлы Абатты жақсы жайылым іздеуге аттандырады. Қайтып келе жатқанда желманың мұрындығы үзіліп кетіп, тізгінге ие бола алмай қалған Абат сол жерде мерт болады. Жарынан қапыда айырылған Абаттың әйелі де көз жұмады. Асан Қайғы сол жерде бір күннің ішінде Абат пен әйеліне арнап кесене тұрғыздырады. Екі аңыз да назар аудартады. Сондықтан, С.М. Әжіғалиевтің кесенені «Абат-Байтақ» деп атауы орынды.

¹ Ә. Диваев басқа нұсқа келтіреді. Яғни, Қалмақтарды қолбасшы Тайлақ батыр мен оның жиені Саңрық батыр екеуі қуып шығуы туралы аңызбен байланыстырады. Көк-Кесене Тайлақ батырдың кесенесі, сонымен қоса азаттықтың құрметіне қойылған ескерткіш делінеді.

Көк-Кесене кесенесі

Егер бұл болжам рас болса, онда ескерткіш XV ғасырдың II жартысында жатады деген тарихи фактімен келісуге болады. Орданың ханы Әбілхайыр 1468 жылы қайтыс болған. Оның Сығанақта жерленгені туралы Фазлалах ибн Рузбахан Исфахан растайды. Демек, бұл жерде А.Ю. Якубовскийдің ескерткіштің уақыты туралы XIV ғасырдың соңынан бұрынғы кезде емес шамасы, XV ғасырдың соңы деген болжамы расталмақ». «Көк Кесене құрылысының жабдығындағы қыш тақта керемет болған».

Ясы қаласында (Түркістан қ.) Кесене-ханақ құрылысының салынуына байланысты XV ғасырдан бастап, ол жер рухани-ағарту әкімшілік орталығына айналды: «250 жыл бойы бұл сарай және оның айналасы қазақ хандарының резиденциясы болып қызмет атқарған». Сонымен қатар, кесенеде қасиетті әулие Ахмед Иасауидің аяқ жағында әйгілі тарихи тұлғалар: Есім хан (1707 ж.), Жәңгір хан (1652 ж.), Сүйінші-Қошақан Абылай (1485 ж.), Рабиә-Сұлтан Бегім (Әмір Темірдің немересі, Әбілхайырдың әйелі),

Жолбарыс хан (1460 ж.), Ораз Мұхаммедтің әкесі Ондан Сұлтан т.б. қазақ тарихында ұлан-ғайыр орны бар, ел басқару мен қол бастауда, сондай-ақ, рухани-мәдени өмірімізде ерен мұра қалдырып кеткен талай айтулы тұлғалардың рухы дамыл тауып жатыр.

Кесене-ханақта салынған ежелгі құрылыстардың бірі ретінде, жерасты мешіті, хилуетті атауға болады. Оның салынуын 63 жасында жер астына түсіп, жалған дүниенің барлық уақытша қызығы мен қиындығынан бас тартып, жалғыз қалып, өзінің әйгілі «Хикметін» жазған, қалған ғұмырында Алламен бірге болуды таңдаған Ахмед Иасауидің есімімен байланыстырады. Жалпы, залдың ішкі көрінісі қызықты, ортасы түндікпен ашылып, жабылады (желдеткіш ойықша), ал, қабырғаны бойлап сопылар тізіліп отырып, зікір салған, діни шариғат уағыздарын айтумен таң атырып, күн батырған. Хилуеттің сәулеті XV ғ. халық сәулет өнеріндегі ескерткіштердің ашық жарқын үлгісі.

XV ғасырдың соңында Түркістандық кесененің ішінде айтарлықтай орны бар Рабиә-Сұлтан-Бегімнің кесенесі салынған. Рабиә-Сұлтан-Бегім Әбілхайыр ханның өлімінен кейін 16 жыл өмір сүрген. Демек, 1484 жылы қайтыс болған болып есептеледі. Егер солай болса, кесене 1484–1485 жылдары салынған болмақ. Рабиә-Сұлтан-Бегім кесенесінің Иассауидан айырмашылығы – қабырғасы жоқ. Кесене Иассауидің кешенімен қатар орналасқан.

Орталықтанған композицияның арқасында кесененің нұсқасы көрнекті көзге түседі. Сәулет өнерінің тарихында басқа туындыларға еліктеп, солардың ізімен жасалған туындылар немесе өзінен кейінгі кезеңге айтарлықтай ықпалы жоқ, сол кездің ғана көлемімен өлшеніп естелік болып қалатындар болса, Рабиә-Сұлтан-Бегімнің кесенесі ол қатарға жатпайды. Сондықтан Рабиә-Сұлтан-Бегімнің кесенесі Қазақстанда өзінен кейінгі кезеңде сәулет өнерінің

көркемдік ізденіс тұрғысында дамуына біраз ықпал етуімен ерекше деп атауға тұрарлық. Әрі Рабиә-Сұлтан-Бегімнің бұл көркем келісті жасалған кесенесі талай әдеби шығармаларға да арқау болды.

Келесі бір ғимарат И.А. Кастанье жазғандай, әлде бір кездерде қабырғалармен қоршалып, күйдірілген кірпіштен салынған «Болғасын мұнарасы» (бұл моңғолдың «бекініс» деген ұғымын білдіреді), деген атаумен белгілі болып қалған құрылыс. Аңыз бойынша ғимарат тақуа қыздың топырағының үстіне тұрғызылған¹. А.И. Матовтың хабарламасы бойынша «мұнара қызыл кірпіштің түптағанында тұрғызылған. Қорымның солтүстік жағында 13 адым, шығыс жағы 10 адым, мұнараның жалпы көлемі 20 адым. Сыртқы бөлігі әдемі көгілдір өрнекті кірпіштастан қаланған. Мұнара 10 аршын». А.И. Матовтың байқағанындай, «оның сылақтары әсіресе, күмбездің кергісі көшпенділердің күймелі арбасының жоғарғы жағын еске түсіреді». Құрылыс бәлкім, XV ғасырдың соңында, XVI ғасырдың басында салынған болуы мүмкін.

Бұл кезеңнің кесенелері ауқымдық – айнала композициясы бойынша үшке бөлінеді: *босағалы-күмбезді, орталықтас күмбезді және мұнаралы*.

XVI ғасырда анағұрлым ірі ескерткіштерінің бірі – Сауран мұнарасы. Сонымен қоса, Оқшы-Ата (21 разъезд, Шелек ауд), босағалы күмбезді кесенесі, Асан-Ата (20 разъезд, Шелек ауданы), Жүніс-Ата, Жалаңаш-Ата (Жаңақорған), Мұлқалан (Жаңа дария, Жалаңаш районы), Кесене (қазірде Челябинск, Варненск районында), Ақшора (Маңғышлақ), Үштам

¹ Аңыз бойынша мұнараның өзі жер астынан 3 күнде өсіп шыққан. Тағы бір аңыз бойынша, оны 5 мың татар 3 күнде тұрғызған. Бірінші күні әйелдерінің сүтін сауып, екінші күні оған саз қосып илеп, үшінші күні мұнара салып, сосын, өздері белгісіз жаққа ғайып болып кеткен. Сондай-ақ, бұл мұнараның түбіне барып түнеген әйелдердің бала көтеру мүмкіндігіне ие болатындығы туралы да аңыз бар. Тағы бір аңыз бойынша онда жорықта қайтыс болған әлдебір татар ханы жатқан болуы да мүмкін.

(55 км Форт Шевченко), сондай-ақ, Түркістандағы Шығыс моншасы және Сарайшықтағы Жәнібек хан мен Қасым хан кесенелері аталған ғасырдағы қазақ сәулет тарихына айрықша үлес қосқан, әрқайсысы өзіндік ерекшеліктерін көрсетіп жатқан, өзіндік тарихы бар ескерткіштер. Біз бұған қарап, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің тарихи ескерткіштерге өте бай болғанын көреміз.

Кастанье Сауран мұнарасының сипаты туралы айтқанда Флоренскийдің еңбегінде (Сауран мұнарасы туралы мәліметтер В.М. Флоринский) айтылған мәліметтерден келтіреді:

«Мұндай мұнаралар немесе бағаналар (Семейдегі Бұран мұнарасы) көне ғимараттардан қалған естелік секілді басқа орындардан да табылады. Біз олардан Түркістаннан 50 шақырымда орналасқан, Сырдариядағы Сауранның көне қалаларын көрсетеміз. Сауранның сақталып қалған мұнарасы жеті аршын биіктікте. Онымен қатар 16 фут қашықтықта 1878 ж. көктемде бұзылған екінші мұнара тұр. 1866 ж., фотограф Приоров суретке түсіріп алған бұл мұнаралардың көрінісі Пашиноның «1866–1878 жылдар аралығындағы Түркістан» атты шығармасының 63 бетіндегі безендіруде берілген. П.И. Пашиноның баяндауында мұнаралар күйдірілген кірпіштен салынған бағана іспеттес, аршыны 6 диаметр, ішкі жағынан жоғарыға дейін әдеміше сатылармен көтеріледі. П.И. Пашиноның айтуынша, мұнаралардың бірінің желке жағы көгілдір алтын түстес безерлермен безендірілген (59 бет).

Яғни, ғимаратқа кіру үшін оның бір жағынан кіру керек. Шағын ғана төртбұрышты саңылауша секілді есік бұрама сатыларға алып барады. Саты кішігірім, қабырғаларға жасалған төртбұрышты желдеткіштерге шағылысып тұрады. Кастаньенің айтуынша, Сауранның мұнараларын Лерх бұрынғы мұсылманша ғимараттардың қалдығы ретінде, XVI жүзжыл-

дықтың бірінші жартысында салынған деп қабылдайды. Г.Флоринский өз ойын бұл құрылыстың салынуы және салу туралы ұсыныс та Болгариядағы мұнараларды тұрғызушылармен арада ортақтық бар деп түйген.

Түркістан қорымында Ахмед Иассауи кесене-ханақта сол кезеңдегі екі кесенені бөліп көрсетуге болады. Олар «Сегіз қырлы» және «Аты жоқ» кесене деп аталады. Қазірде бұл екі құрылыс та қираған үйіндіге айналып кеткен. Н.Б. Немцовтың 1958 жылы сәулеттік зерттеу жұмысының нәтижесінде, олардың біріншісі тікбұрышты жоспарда, 8 қырлы зиратхана мен кішігірім босағасы бар болып жасалғандығы анықталған. Кесененің ішкі көрінісі 8 әдемі ойықша мен нақыштан қанықтырылған. Кесененің босағалы-күмбезді композициялы, бүркемелі болуы әбден мүмкін.

Келесі «Аты жоқ» құрылыс¹ кесене-қонақханадан оңтүстік батысқа қарай 45 км орналасқан. 8 қырлы кесенемен салыстырғанда, онда күмбезден жабылған жақсы сақталған табыты бар. Құрылысты жасаудағы мұқияттылық пен биік шеберлікке қарағанда ол Қасым ханның немересі Тахир ханның билігі кезінде қызықты ескерткіштердің қатарында болған болуы керек. XIV ғасырдың ортасында Хақназар хан билігінің үш жүз жылдығының кезеңінде оның ұлы Қасым ханның ғасырлар бойғы әртүрлі тарихи себептермен әр тарапқа шашылып кеткен немесе әлі шекарасы толық белгіленбеген қазақтың кең-байтақ даласын біріктіріп, басы қосылмай кеткен халқының басын қосып, барлығын бір орталықтан билейтін әкімшілік-саяси тұрғыда алғаш рет қол жеткізеді. Бұл қазақтың мемлекеттік саяси басқарудағы тарихында айрықша

¹ Бұл кесене 14 ғ. басындағы Ташкент Әмірінің әкесі Келді Мұхаммед Сұлтан кесенесі болуы әбден мүмкін. Ол сол жүзжылдықта 20 жыл ортасында Сырдарияны жартылай, Түркістанды толықтай жаулап алған. 1526 жылы қайтыс болып, мәйіті сонда қойылған.

орын алатын, әрі қазақтың мемлекеттік тәуелсіздігінің негізін қалау мен оның салмағы мен парызын ұрпаққа қалдыруда Қасым ханның тарихи ерен еңбегі болып есептеледі. Қасым ханның тарихтағы орнына зерттеушілер әртүрлі кезде әртүрлі баға берумен келеді. П.П. Иванов Хақназарды «Қазақ және Ноғай ханы» деп атаса, Хайдар ибн Әлиді «Қазақ және қырғыз ханы» деп атады.

Сондай-ақ, осы кезеңдегі айтарлықтай ескерткіш ретінде Кесене деген Ресейдің Челябинск аймағындағы Варненск ауданындағы кесенені атауға болады. Типтік ескерткіш түріне жататын ол «солтүстік түркістандық қазақ сәулет мектебіне тән». Кесененің жалпы биіктігі таңғалдырады. Кесене үнемі зерттеушілер назарын аударып келді. Бірінші рет оны зерттеген П.С. Паллас оның нақты сипаттамасын берді: «Құрылыстың түбі немесе төменгі жағында төртбұрышты түрде ені 13 аршын, ұзындығы 17,5. Төменгі бөлігі (түптаған – Б.Г.) бір жарым аршындық таспен көтерілген. Тұтастай айтқанда, А.П. Чуловников айтқандай, Кесене мазары басқалармен қатар «бұл жерде әлдебір кездегі құдіреті асқан қыпшақ Орданың жалғыз жатқан куәсі».

Кесене мазарында өлкенің ортағасырлық сәулетінің үздік жетістіктері бас қосқан. Оның динамикалық формасында халықтық патриоттық тәуелсіздік идеясы мен қазақ мемлекеттігінің салтанаты көрініс тапқан.

XIV ғасырда батыс қазақстандық аймақтық сәулетте негізінен босағалы-шатырлы-күмбезді түрдегі құрылыстар дами түседі (Ақшора, Үштам, Маңғышлақтағы Белтұран).

XIV ғ. азаматтық құрылысынан Түркістан қ. моншасын атау қажет. Шарифаттың талабына сай рухани тазару үшін мұсылманға өз тәнін күніне бес уақыт дәрет алып, жуыну қажет болған. Тек ғұсыл құйынған тән арқылы ғана ол 5 уақыт намаз етіп, құлшы-

Кесене кесенесі

лық етуген құқы бар. Ол үшін мешіттердің алдында арнайы сарапхана жасалған. Иасауи кесенесінде сарапхана болмауы себепті мешіттің жанында XIV ғ. арнайы монша құрылысы жүргізеді. Оны салдырған «Бұқар Әмірі Абдуллахан»¹. Қазіргі 9 моншаның жетеуі сол XVI ғасырға жатады.

XIV ғасырдың соңынан XVII ғасырға дейін Қазақстанның сәулеттік өнерінде кесененің мұнаралы-шатырлы және орталықтас-шатырлы түрі айрықша дамиды. Олардың ортасында Созақ кесенесі, Шық Нияз және Жосалы қыстағындағы Қармақшы Ата, Орталық Қазақстандағы Боқан, Қазанғап, Торғай облысындағы Шалқар даласында Ақшай кесенесі, Гурьев облысында Қара Шеңгел, сондай-ақ, қызыл Орда облысындағы Айқожа, Бетпақ даласындағы Тоғайбек, Торғайдағы Шилі ауылы т.б.

Қазақстандағы орталықтанған хандық нығаю кезеңіндегі түпнұсқа ескерткіш ретінде XVI–XVII ғ. ¹ Бәлкім, бұл Шайбани ханның ұрпағы Абдуллах 2 болуы мүмкін. Ол 1557 жылдан бастап, орталықтанған держава құрған. Бұхарды басқарған, 1583–1598 жж. жалпы өзбек ханы атанады. Бұл монша салыну уақыты сол 1580–1590 жж. жатқызуға негіз береді.

сырларда Г.Г. Герасимов зерттеп шыққан Созақ кесенесі болып табылады. Сол зерттеушінің сөзімен, «бұл кесене композициялық емес және сәулеттік көркемдеу тұрғысында бұрынғы бізге белгілі сәулет ескерткіштерінен көптеген айырмашылықтары бар». Шамасы, сол кездегі үнемі сазға жүгінетін құрылысшылар балшықты меңгерудің өнерін жоғары меңгергендіктен, ол біртіндеп, нығайып, оңай-оспақ бүлінбейтіндей айтарлықтай беріктене түскен. Рас, мұнда, ғимаратты сақтаудың климаттық жағдайы жағымды: қалдықтар аз» /263/. Ондай кірпіштерді дайындау технологиясының құпиясын Бұхар ұстасы А.Абдурахмановтың айтқанын Н.М. Бачинский былай келтіреді: «Аршылмаған жақсы кірпішті алу үшін алдымен, таза ормандық сарғыш топырақты қоспасыз сазды алу қажет, оны сығымдап, кептіріп, екі жылдай уақыт төбеде желдетіп, сосын сындырып, ұсақ саздың ұсақталған бөлшектерін алып, оны сумен араластырады, одан алынған сазды қайтадан төбеге қойып, сосын ғана аршылмаған кірпішті пайдалануға болады». Бұл технология шамасы, Созақтағы №1 кесенені салған сәулетші-құрылысшыларға белгілі болған.

Халық шеберлерінің шығармашылығына лайықты баға беруде бірінші кезекте, бірінші Созақ кесенесінің авторына лайық. Олар өз уақытының алдыңғы қатарлы адамдары болғаны сөзсіз. Олар қоғамның талабын мінсіз түсініп, Қазақстан тарихына мәңгілікке қажетті ескерткіш монументтерді сала білді. Созақ ескерткіші-монументінің сәулеті хандық аймақтардың басқа жақтарында да көрініс тапты. Бұл туралы Бетпақ дала кесенесі Боқан және Қазанғап кесенелері куә бола алады. Созақпен салыстырғанда, олар дөңгелек бөлме-жайлы, олардың ішкі жағы 8 қырлы формада болып келеді.

Ал, Созақтық бірінші кесенеден қазақтардың артып жүруге лайық киіз үйді жеткілікті байқауға бо-

лады. Бұл тұрғыда Боқан кесенесінің сәулеті айғақ бола алады.

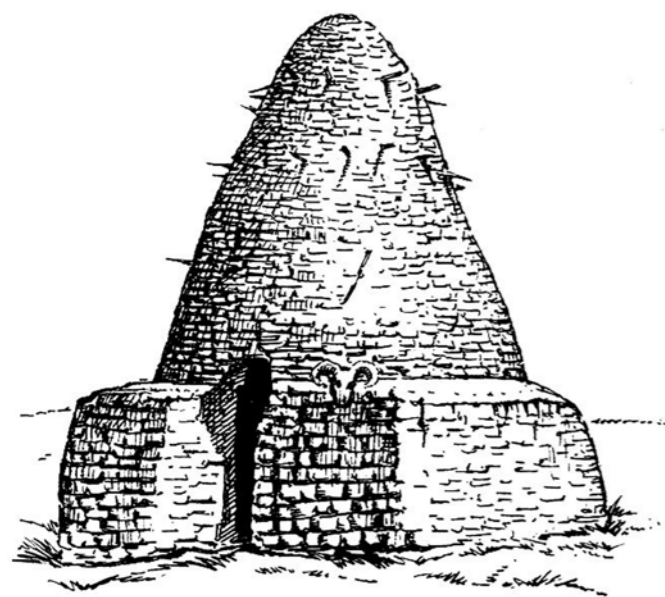
Әрі қарай, ескерткіштердің монументтік мақсатын арттыру үшін сәулетшілер ауқымды қосымша сәнделден үнемі бас тартып отырады. Тұтастық, жеңілдік, композициялық динамизм, мемориалды құрылыстардың сәулетінде негізгі ерекшелік болып есептелді. Мысалы, Шымкент облысындағы нөмірі екінші кесенені алып қарауға болады. Оның жоспары Созақтың бірінші кесенесі секілді, 6,4×6,4 көлемде, кіретін жағы батыс жағынан ойластырылған. Кесененің бүркеуі биік көтерілген формадағы күмбезбен, ескерткіштердің жалпы формасында қабылданған күмбездік конустық формада қапталған. Сыртқы жағынан кесене ортағасырлық Деңгек, Қозы Көрпеш – Баян сұлу ескерткіштерінің дәстүрлерін де жалғастырады. Бірақ, шеберлер ескі форманы жаңғыртып, оған сындылық пен монументалды реңк береді, сондықтан, бұл кесене көлемі жағынан монументалды сәулет болып есептеледі.

Бетпақ даладағы Қазанғап кесенесі Боқан кесенесі секілді «сегіз қырлы биіктікте 2 м, қалыңдығы 1,8 м мықты қабырға. Бұл негізде биіктігі 6,6 м, жоғарғы қарай жарықша оғы бар күмбез соғылады. Кесене қатты бүлінген. Ішкі жағы 4,36 м диаметрде.

Кесенелердің алдыңғы толқынына анағұрлым жақындау Қызылордадағы Қармақшы ауылындағы Шық-Нияз кесенесін атауға болады. И.А. Кастаньенің айтуынша: «Бұл – сазаралық сәулет туындыларының ішіндегі ең бір табиғи түпнұсқа түрі. Ескерткіш 4 бұрыштан тұрады, үстінде үлкен көлемдегі конус (күмбез – Б.Г.) тұрғызылған. Ол сырт жағынан келетін кадалармен және бөренелермен бекітілген. Барлық ескерткіш кірпіштен жасалған» /265/.

Бұл типтегі мұнаралы – шатырлы кесенелердің түрі XVII ғғ. II жартысындағы, Сырдария мен Бетпақдаладағы шығыс пен батысқа кеңінен тара-

ла түседі. Мұны Ембі өзенінің бойындағы қыш мешіт шатқалындағы кесенелер дәлелдейді (көрсеткен М.М. Меңдіқұлов). Кесененің бұл түрі әулие Қармақшы-Атаның зиратханасындағы форманың негізгі көрінісін алған. Ол Шық-Нияз кесенесімен қатар салынған. Созақ кесенелері мен Шық-Нияз кесенелерін салыстырғандағы ерекшелігі – ол дөңгелек негізге орнатылған күмбезбен аяқталады. Мұндай түр мұнаралы кесенелерде сирек кездеседі. Оның шығуы туралы И.А. Кастанье былай дейді: «Мұсылман заңы бойынша өлік жердің астында ұйықтауды дұрыс деп есептейді. Ол төменнен жоғарыға қарай шашақтана таралатын, сол арқылы құлдың Құдайға мінажат ету түсінігін жеткізетініне символ болатын төбе құрылысымен аяқталатыны белгілі, ал соңында, оның жерге сіңетіні белгілі». Кесенелердің ішінде орталықта күмбезді түрі Батыс Қазақстан аймақтарында сол кезеңнен бастап, ерекше даму қарқынына ие болады. Бәлкім, оның формасындағы шығармашылық интерпретацияның жергілікті сәулетшілердің ұғымымен астасуы кездейсоқ емес. Бұл ұғымды та-

Шық-Нияз кесенесі

ратып айтсақ, Қазақ даласындағы Үш жүздің басын қосу, сол арқылы елдік тұтастықты күшейту үшін рухани жаңғырумен де байланысты. XVI ғасырдағы сәулет өнерінің шығармашылық контексіндегі астарлы символдық ұғымдарға жүгінсек, бәрінен бұрын, олардың ең әуелі мемлекеттік нығаяуға, ұлттық күшеюге, соны ұрпақ санасына сіңіруге, аманат есебінде қалдыруға шақыру болып есептеледі.

XVII ғасырда Қазақстандағы мемориалды сәулеттің сәулетінде бұл идея енді орталықтас күмбезді түрдегі теңдестірілген жайлы формаға түседі. Бұған мысал ретінде Айқожа, Атақожа қатарлы квадратты жоспарда салынған кесенелерді атауға болады. Сондай-ақ, Оңтүстік Қазақстандағы Әулие Төбе кесенесі. Орталық Қазақстандағы, Бетпақдала шөліндегі Тағайбек кесенесі: квадраттық негізде, биіктігі 2,69 м. П.Рагулинаның сипаттауы бойынша: «барлық кесенелердің ішіндегі бірден-бір таңғажайып, төбесін жинақтауда құрылымын ойластыруда идеялық тұрғыда күшті төл туынды. Осындай құрылымның арқасында кесененің ішкі көрінісі қызғылықты болып шыққан».

Сондай-ақ, Орталық Қазақстандағы Исақ кесенесінің нұсқасын да төл туынды деп атауға болады. Құрылыстың сәулеттік-ауқымдық шешімі Қазақстан сәулет тарихында қайталанбаған түрге ие. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ҚазССР ҰҒА ұйымдастырған Бетпақ даланы зерттеу экспедиция жұмысына қатысқан П.Рагулин: «ғимарат... өзіндік жоспарлық тұрғыда айтарлықтай қызықты, әрі қарапайым..., композициясы анық көлемде. Ғимарат әлдебір таңдандыру сезімін оятады. Кесененің образдық тұрғыдағы орнықтылығы оның ірі, айбатты кескінін көрсетеді. Ішкі күмбез монументалды көрінеді. Орталық күмбезі де монументалды, үш кішкентай күмбез онымен шағылыса келе оның көлемін күшейтіп көрсетеді. Алдындағы екі өрнекті

есікше оған ерекше күш беріп тұрғандай әсер етеді. Мұндағы жасалу техникасында әлдебір айбат бар. Тіпті, ғарыштық деуге де болатындай. Дәл бір ол дәл қазір жерден көтеріліп ғарышқа ұшып кететін секілді¹».

Босағалы-күмбезді кесенелер Қазақстанның оңтүстік аймақтарында салыну жалғаса береді. Олардың ішінде ең сымбаттысы бізге дейін жетпеген сунақтық түрі. Олар Перовтың оңтүстік бөлігінде орналастырылған екен. Олардың ішіндегі ең бір белгілісі Алла Умей Хасамутдин Сахибинхай әулиенің ұрпақтарының табыты. Ол Сунақ-Ата деген атпен белгілі. Осы типтегі кесенелердің ішінде Ибрагим-Ата кесенесі назар аудартады. Ол XVII ғ. Ахмед Иасауидің мазарының үстіне қойылған болуы мүмкін. XVII ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында көрші қалмақтардың «Жоңғар» деп аталатын одағы «XVII ғасырдың соңында Жетісуда билік еткен және Оңтүстік Қазақстанға шабуылды жаңғырта түседі». Бұл қозғалыс Жетісу мен Шығыс Қазақстанда будда-ламалық элементтердің пайда болуына ықпал етеді. Абылайкөттік шатыр» деп аталған құрылыс пен XVII ғасырдың басында салынған ламалық ғимарат Ақ там кесенесіне жатады. Олардың алғашқысы Ертістің оң жағалауында салынды, Өскемен мен Семейдің арасындағы аймақтарда.

А.П. Чулошников және И.А. Кастанье 1832 ж. олардың біреуі өткен жүзжылдықтың басынан бері ламалық ғибадатхана ретінде қызмет атқарғанын айтады. Онда бурхандардың бейнесі мен көптеген жазбалар болған. Бұл жазбалар 1720 ж. Ұлы Петр императорға жеткізіледі, ал олар Париждегі жазбалар мен өнер академиясына жөнелтеді».

¹ Сол автор мынадай қызықты дерек келтіреді. «Ол кезде ешкімге белгісіз Байқоңырдан өтіп бара жатып, біз 1848 ж. Циолковскийдің туған күніне 9 жыл қалғанда, онда Никифоров Никитин атанатын Айға ұшу туралы қисық қыңыр пікірі үшін Мәскеуден қуылып, Байқоңырға жер аударылғандығы туралы оқиғаны білген жоқ едік.

Абылайкөттік шатырларды XVII ғасырдың жартысында, Абылай тайшы салдырған. 1719 жылы ол бүлінген қалпында табылды. Бұл ескерткіштің атауы оны салдырушының атауы екендігін көрсетеді. Бұл XVIII ғасырда өмір сүрген хан Абылай ханның (1735–1781) атымен қатысы жоқ. Ол бекініс хан өмірге келгенге дейін бүлінген құрылыс. Ертістің оң жағалауында «жеті шатыр» деп аталатын ғимараттардың тобы салынған. Миллер 1734 ж. сипаттамасы бойынша, бұл ғимараттар көп бағаналы болған. «Олардың қабырғалары шимайланып, бағаналары ағаш бағанада әртүрлі гүлдердің, жануарлардың суреті салынған. Ондай фигуралардың бірін мен императорға жолдадым. Біздің алдымызда ғимарат будда дінімен немесе бәлкім, басқа тұрғын үйлермен қатар өзін лама ғибадатханасы етіп көрсетіп көрген ғимаратпен байланысты болуы мүмкін».

Сондай-ақ, Н.Пантусовтың тіркеген 1900 ж. қалмақ-қытай стиліндегі Ақ Там құрылысы да қызығушылық тудырады. Ол Қарқұлдектен Жаркентке қарай 20 шақырымда салынған. Бірақ, құрылыс ескерткіш секілді (кесене – Б.Г.) соншалықты бүлінгені сондай, оған ешқандай түсінік беру мүмкін емес. Палымскийдің 1884 ж. сипаттауы бойынша, тікбұрышты жоспардағы екі құрылысты елестетуге болады. Ернеулері ағаш бағаналармен тірелген. Үлкен бағанада мысалы, 12 бағана қою қоңыр түске боялған. Бұл ғимараттардың сәулеті Қазақстан сәулет өнерінің жергілікті дәстүрлеріне бай, жоңғар басқыншыларын қуып шыққан соң, XVIII ғасырдағы қазақ жерін иемденіп қалған қазақтардың әрине, өзінше жалғасын таппағаны анық. XVIII ғ. Оңтүстік Қазақстандағы жоңғар басқыншылығы тудырған қиындықтарға қарамастан, Қазақстанда халық сәулет өнері дамып отырды. Соңы Маңғышлақтағы, Батыс Қазақстандағы өзіндік сәулет мектебінің қалыптасуымен аяқталды. Мысал ретінде, XVIII ғасыр-

дың I жартысындағы Павлодарщинадағы Колбасун мұнарасы, Ақтөбе облысындағы Қызыл там, Шығыс Қазақстандағы Сұлтан қылыш, Жетісудағы Тоқсанбай, Маңғышлақтағы Дола Ана ескерткіштерін атауға болады. Миллер айтқандай : «Ол кездегі Павлодарда Колбасун мұнарасы сияқты құрылыстардың салынуын күтуге болмайтын еді...»

Көтермелі композиция типіндегі құрылыстар Шығыс Қазақстанда көбірек тараған. И.А. Кастаньенің сипаттауы бойынша: «Түптаған кейде онымен бірге орналастырылған конуспен бірге сығымдалған кезде, ескерткіш биік малақай мен күймелі арбаның ортасында тұрған секілді түрге енеді. Бұл көріністі Өскемендегі Сұлтан Қылыш кесенесінен табуға болды. Бұл ескерткішке қарап, үлкен күмбезді көруге болатындай». Сондай мұнаралы-шатырлы ғимаратқа Жетісудағы Тоқсанбай кесенесі енеді. Ол ашық қызыл кірпіштен салынған. Торғайдағы Ақ Құдық атырабында салынған Әбілхайыр ханның кесенесі өскен ғасырдың әйгілі де ірі ескерткіштерінің бірі. Ол туралы 1771 жылғы жасалған деректер бұл бұзылған ғимаратты қалпына келтіруге көмектеседі: «Ханның мазары күйдірілмеген кірпіштен жасалған. Ақ қышпен қапталып, төрт бұрышты шатыр секілденіп жасалған. Батыс жақ бөлігінде, қақпаның қызметін атқарып тұрған саңылау тесіктер тұр. Ханның мазарына қарсы төрт бұрышты тас қоршау жасалған. Оның ұзындығы мен ені – 12 аршын. Яғни, ол жерде құрбандық шалатын орын болған, қоршауда құрбан малды алып келіп, соятын қақпаша бар».

XVIII ғасырдың II жартысында, Қазақстанның оңтүстік аумақтарында ірі мемориалды ғимараттардың құрылысы жаңғырады. Бәрінен бұрын бұл аймақтарға тән дәстүрлі босағалы-күмбезді кесенелер Сайрамдағы Қарашаш-Ана кесенесі, Оңтүстік Қазақстандағы Жүніс Ата кесенелері болып есептеледі.

Жүніс-Ата ескерткіші Қазақстандағы мемориалды құрылыстардың ішінде жаңа тип болып есептеледі. 2 бөлмежайдан тұрады, зиратхана мен табыт. Кесененің сондай композициясы XIV ғ. Орта Азияда пайда болған болатын (Үргеншідегі Төрбек ханымның кесенесі). Сондықтан, Жүніс-Ата кесенесі 2 күмбезді, бас қасбеті үдемелі босағамен ерекше көрінеді. Зиратхана мен табыт жайы көлемі бірдей, сферикалық күмбезден қапталған.

Ал, Қызылорда облысындағы Қорқыт Ата кесенесі туралы И.А. Кастаньенің жазбасына көз жүгіртсек, былай: «Қармақшыдан алыс емес жерде 6–8 саз бұрышты, басы тіп-тік болып бітетін күмбезді құрылыс бар».

Сол кезден бастап, бір-бірінен композициялық тұрғыда аздап өзгешелеу, екі ескерткіш бар. Ақ кесене – Тараздың батысында 10 км, Оңтүстік Қазақстанда солтүстігінде Уанас кесенесі. В.А. Каллаурдың хабарламасы бойынша, Ақ кесене төртбұрышты түрде, аршылмаған кірпіштен, айналасы 30 шаршы ұзындықта, биіктігі 5,5 аршын, қабырға қалыңдығы 3,75 аршы...».

Бұдан біздің Уанас кесенесімен мүлдем дерлік ұқсас кесенені көреміз. Ал, Уанас кесенесі Э.М. Байтеновтің баға беруінше: «Орта Азияда Оңтүстік Қазақстанның сәулетінің дамуына аса зор ықпал еткен оның баламалары мүлдем дерлік кездеспейді». Мұнараның монолиті ірі форматтағы құрғақ кірпіш (40×17×10 см) қоршауынан салынған». Сондықтан, Қазақстандағы XVIII ғасырдың соңында мемориалды құрылыстың төрт құлақты секілді мұнаралы кесенелердің жаңа типі туғанын бөліп айтуға тура келеді. Бұл Қазақстанның сәулет тарихында ең бір маңызға ие болға құбылыс болды. Сондықтан, Қазақстандағы XVIII ғасырдың соңында мемориалды құрылыстың төрт құлақты секілді мұнаралы кесенелердің жаңа типі туғанын бөліп айту-

ға тура келеді. Бұл Қазақстанның сәулет тарихында ең бір маңызға ие болға құбылыс болды. Әрі бұл аймақта осы күнге дейін өзгермеген қалпында қалған Қосмола кесенесі, (XIV ғ.) Үштам, Белтұран және Ақшора бар. Бұл сәт бізге М.М. Меңдіқұловтың Маңғышлақтағы Дола-апа кесенесін (XVIII ғасырдың I жартысы) «түркменстандық ескерткішке жатқызу туралы» пікірін қолдауға тура келеді.

XVIII ғасырдың соңындағы кезеңге Маңғышлақта Қамысбай қорымындағы кесенелер жатады. Қамысбаевтардың тегіне жазылған бұл кесенелер, аймақта таза діни өзіндік образ пайда болған кезден бастау алатыны хақ.

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы мемориалды құрылыстардың типтері туралы нақты бір шешімге келуге болады. Ғылыми әдебиетте кесенелердің композициялық белгілері жағынан әртүрлі түрге бөліп жатады. Бұл сөзсіз адастыруларға апарып соқтыратыны белгілі. Сондықтан, оларды нақтылау керек әр біріккен қорытынды шығару қажет. Мысалы, М.Е. Массон мен Г.А. Пугченковалар шатыр типіндегі кесенелерге тән ерекшелік «конустық немесе пирамидалық күмбезді» деп тұжырымдайды. Бұл анықтамадағы жеткіліксіздіктердің бар екендігі анық. Сараман-Қоса, Бегім-Ана секілді кесенелерде тік жіктелуге негізделген кесенелерді шатырлы типке жатқызуға тура келеді. М.М. Меңдіқұлов та солай қарайды: Кесенелердің шатырлы типтегі түріне ол жоғарыда көрсетілген, орталықтас-күмбезді мұнаралы кесенелерді жатқызады (Бабаджы-Қатын, Айша-Бибі, Байтақ) және босағалы шатырлы типтегі Жошы хан, Көк Кесене, Кесене секілді ескерткіштерді жатқызады. Ал, Г.Г. Герасимов кесенелердің типін мүлде басқаша сараптайды: орталықтас типке ол тек XVIII-X ғасырлардағы қалыптасқан Домбауыл, Денгек, ал босағалы-күмбезді типке Аяқ-Хамыр, Алаша хан, Жошы хан кесенелерін жатқызады.

Б.А. Ибраев кесенелерді композициялық белгілеріне қарай мұнаралы, босағалы-күмбезді, және орталықтас деп ал, бүркелу түрі бойынша, сферикалық немесе дағыралы (дағырасыз) шатырлы деп бөлген. Қазақстандағы кесенелердің сәулеттік-ауқымдық және композициялық құрылысы туралы сараптама анағұрлым нақтылыққа жақын деп М.М. Меңдіқұловтың және Б.А. Ибраевтың зерттеулерін көрсетеді. Бірақ, Қазақстандағы кесенелердің мейлінше анықталған түрін айқындау үшін оларды композициялық белгісі тұрғысында төмендегідей негізгі алты түрге бөлуге болады:

1. Мұнаралы-шатырлы түрі. Оған: Домбауыл, Қозы Көрпеш – Баян сұлу, Денген т.с. ешқандай босағалық белгісі жоқ, қайта, тек кіретін есік пен кесененің жалпы биіктігінің жартысынан аз композициялық вертикализмге ие (И.А. Кастанье оларды конус образды кесенелер деп атады).

2. Мұнаралы конус образды кесенелерден ізін ала шыққан мұнаралы кесенелер. Оларға: X–I ғғ. Бегім-Ана, Сараман-Қоса, басқа да тік бөліктенуге маңыз беретін кесенелер жатады.

3. Мұнаралы кесенелерден кейін ізін ала тарихқа енген орталықтас-шатырлы тип. Оларға Бабаджы-Қатын, Айша-Бибі секілді XI–XII ғғ. кесенелер енеді. Кесенелердің ауқымы барлық төрт жазықтыққа ашылған, ал негізгі кіретін қасбеті сәл ғана көрсетілген де, шатырлы конустық, қабырғалы немесе пирамидалы күмбезді түрінде жасалған.

4. XIII ғасырдан бастап Қазақстан мемориалды сәулет өнерінде, нақтырақ айтқанда, Орталық Қазақстанда пайда болған босағалы-шатырлы типтегі кесенелер. Оған: Жошы ханның, Көк Кесене, Кесене т.б негізгі қасбеті анық көрсетіліп, үдемелі босаға ретінде шатыры биіктей түсетін пирамидалы немесе конустық формадағы күмбезді түрлері енеді.

5. XVI ғасырда босағалы күмбезді тип пайда болады. Олар: Оқшы-Ата, Жүніс-Ата секілді күмбез сферикалық көріністе.

XVII ғасырдан бастап кеңінен тараған орталық-тас-күмбезді типтегі кесенелер. Олар: Айқожа, Ер-

ғали т.б. негізгі қасбеті өрнекті элементтермен әдемілендіріп, кіретін есіктер немесе қабырға беттер байқаусыз түрде биіктетілетін, күмбездің биіктігі төртбұрышты, көпбұрышты, дөңгелек негізге негізделіп жасалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздіктің бесжылдығы. Алматы, 1996. 292 б.
2. Жанғожин Р. Жаңашылдық дәстүр ретінде. Алматы, 1982. 32 б.
3. Баллер Э.А. Мәдениетті дамуындағы сабақтас-тығы. М., 1969. 7 б.
4. Гинзбург М.Я. Стиль мен дәуір. М., 1925. 9 б.
5. Марғұлан Ә.Х. және т.б. Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті. – Алматы, 1968. 17 б.
6. ҚазССР тарихы. 5-томда, 1-т. Алматы, 1977.
7. Кішібеков Д. Көшпенді қоғам. Алматы, 1984. 43 б.
8. Ақышев К.А. Кушаев Г.А. Іле өз. алқабындағы сақтар мен үйсіндердің ежелгі мәдениеті. Алматы, 1963 // Жетісу археологиялық экспедициясының еңбектері. 14-т. М.–Л., 1950. 58 б.
9. Бернштам А.Н. Қарғалы өз. шаман зиратының алтын диадемасы. КСИИМК, 1940, 5-шығаруы, 23 б.
10. Руденко С.М. Алтай мен Алдыңғы Азия өнері. М., 1961. 62 б.
11. Кюннер Н.В. Оңтүстік Сібір, Орталық Азия және Қиыр Шығыс халықтар туралы қытай мәліметтері. М., 1961. 78 б.
12. Марғұлан Ә.Х. Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияның еңбектері бойынша есеп.
13. Аль Йакуба. Китоб аль-Булдан. 295 б.
14. Аль-Идриси. Нузхат аль-Муштах. ГПВ қолжазба. Л., 69 б.
15. Бартольд В.В. Жетісу тарихы бойынша очерктер. – шығ., 11-т. 4.1, М., 1963, 31-33 б.
16. Максимова А.Г. Жетісудағы ортағасырлық қорымдар // Қазақстан археологиясындағы жаңалықтар. Алматы, 1968. 146 б.
17. Гумилев Л.Н. Ежелгі түркілер. М., 1967. 84-85 б.
18. Литвинский Б.А. Ортаазиялық халықтар және буддизмнің тарауы // Орта Азия тарихы, археологиясы және этнографиясы. М., 1968. 128-131 б.
19. Кызласов Л.Р. 1953–1954 жж. Ақ Бешім қалашықтағы археологиялық зерттеулер. ТКАЭЭ, 11-т., 1959. 196 б.
20. Марғұлан Ә.Х. және т.б. Ежелгі кезеңдегі архитектурасы // Қазақстан архитектурасы. – Алматы, 1959. 11 б. Синицын И.В. Батыс Қазақстандағы археологиялық зерттеулер // ИИАЭ Қаз СРО еңбектері, 1-т., Археология. Алматы, 1956. 87-88 б.
21. Марғұлан Ә.Х. және т.б. Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті ИИАЭ АН Қаз СРО. Алматы, 1966. 157 б.
22. Толстов С. П. Окс пен Яксарттың ежелгі сағаларында. М. 139 б.

23. Сорокин В.С. Тасты-Бұтақ елді мекеніндегі баспаналар. КСИА, 1962.
24. Черников С.С. Қола дәуіріндегі Шығыс Қазақстан. ШИМ, №88. 52 б.
25. Ақышев К.А. Үйсіндердің қыстақтары, елді мекендері мен баспаналары // ҚазСРО ҒА қоғ. ғылымдар, 1969, I-шығ.
26. Сенигова Т.Н. Ақтөбе елді мекені // Солтүстік Қаратауындағы археологиялық зерттеулер. ТИИАЭ Қаз СРО ҒА. 1964, 14-т.
27. Агеева Е.И., Пацевич Г.Н. Оңтүстік Қазақстанның отырықшы елді мекендер мен қалаларының тарихынан. ТИИАЭ Қаз СРО ҒА. 1958, 5-т, 210 б.
28. Сенигова Г.Н. Ортағасырлық Тараз. Алматы, 1972. 71 б.
29. Мұсанов С. Халық мұрасы. 99 б.
30. Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское елді мекені мен қорымы. ТР ГИМ, 1948, 17-шығ, 81 б.
31. Попов А. А. Баспана // Сібірдің тарихи-этнографиялық атласы. М.–Л., 1961. 149 б.
32. Вайнштейн С.И. Еуроазия далалық көшпенділердің баспана тарихының мәселелері // Кеңестік этнография. М., 1976, №4, 43 б.
33. Вайнштейн С.И. Батыс Тувадағы скиф заманындағы ескерткіштері. Тува тіл, әдебиет ҒЗИ оқулық жазбалары. III-шығ. К. 1955. 82 б.
34. Кармышева Б.Х. Тәжікстан мен Өзбекстанның оңтүстік аудандарындағы қарлық тайпасы өзбектерінің баспаналары. ТСРО ҒА қоғ. Ғылымдар бөлімінің мәліметтері, 10-шығ. 1956. 23 б.
35. Мұқанов М.С. Қазақ киіз үйі. Алматы, 1982, 19 б.
36. Ибн-Фадланның Еділ жағалауына жасаған сапары. Ю.Н. Крачковскийдің аудармасы. М.–Л., 1939. 65 б.
37. Деректемелер мен материалдардағы Қазақстанның бұрынғы кезі. I жинақ. Алматы. 1935. 29 б.
38. Петрушевский И.П. 1219-1224 жж. Моңғол әскерлерінің Орта Азияға жорығы және оның зардабы. 131 б.
39. Пано Карпини және Рубруктың шығыс елдеріне саяхаты. 126 б.
40. Бартольд В.В. Түркістандағы археологиялық зерттеу туралы сұраққа. 106 б.
41. Вайнштейн С.И. Еуразия дала көшпенділерінің тұрғын үй тарихының мәселелері. 55 б.
42. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Алтын Орда және оның құлауы. М.–Л., 1950. 99 б.
43. Чупелов В.А. Орта Азия бойынша саяхатының күнделігі. М., 1924. 24 б.
44. Пюрвеев Д.Б. Қалмақтар архитектурасы. М., 1975. 93 б.
45. XIX ғ. ортасы және XX ғғ. басы, орыс және қазақ халықтарының тарихи-мәдени байланыстары және оның қазақтардың материалдық мәдениетіне ықпалы. 24 б.
46. Сонда. 205 б.
47. Болатов М. Саманидтер кесенесі – Орта Азия архитектурасының інжу-маржаны. Ташкент, 1976. 71 б.
48. Меңдіқұлов М.М. Батыс Қазақстан халықтық сәулет өнерінің ескерткіштері. А.-Ата, 1987 41 б.
49. Пугаченкова Г.А. Хорасанның «күркелі кесенелерінің» пайда болу мәселелеріне. ОТАКЭ. 1 шығ., Ашхабад, 1949. 15 б.
50. Байпақов К.М. Оңтүстік Қазақстан және Жетісудың ортағасырлық қалалық мәдениеті. А.-Ата, 1986. 141 б.
51. Бернштам А.Н. Көне Тараздағы монша және оның даталануы. Мемл. Эрмитаждың ШИМӨТ бөлімінің еңбектері. II т. Л., 1940, 11 б.
52. Пугаченкова Г.А. Күркелі кесенелердің пайда болу мәселелеріне. 19 б.
53. Большаков О.Г. Ислам және бейнелі өнер. ТГЭ. X т. 1969. 148 б.
54. Байпақов К.М. Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық қалалық мәдениеті. 139 б.
55. Засыпкин Б.Н. Орта Азия архитектурасы. М., 1948. 97 б.
56. Массой М.Б., Пугаченкова Г.А. Манастың күмбезі. М., 1950, 41 б.
57. Лелеков Л.А. Б.з.д. 1 мыңжылдықтың 1 жартысындағы шығыс-иран халықтарының архитектурасындағы кейбір мифологиялық көзқарастардың шағылыстары // Орта Азия халықтарының тарихы және мәдениеті (көнелілік және орта ғасырлар). М., 1976. 7-8, 13 бб.
58. Бернштам А.Н. Бабаджа-Қатын кесенесінің шығу тегіне. КССР ҒА ММТИ қысқаша хабарламасы. 61 шығ., 1956. 91 б.
59. Басенов Т.К. VII–XI ғғ. Қазақстан архитектурасы. // Қазақстан архитектурасы. А.-Ата, 1959. 99 б.
60. Бартольд В.В. 1893-1894 жж. Орта Азияға ғылыми мақсатымен барған сапарының есебі. Зап. АН СПГ. 1897, сер. VIII . Т. 1, 4 шығ., 60 б.
61. Саламзаде А.В. Мұнаралы кесенелердің даму үрдісі және оны зерттеудің кейбір сұрақтары // Әзербайжан өнері. Баку, 1949. 12 б.
62. Басенов Т.Н. САМ ауданындағы архитектуралық ескерткіштер. А.-Ата, 1947. 11-12 бб.
63. Арсланова Ф.Х. Павлодар облысындағы алтынордалық кезеңдегі жерлеу // Көне Қазақстан мәдениеттерінің іздері бойынша. А.-Ата, 1970. 55-57 бб.
64. Бачинский Н.М. Орта Азия архитектуралық ескерткіштеріндегі антисейсмика. М.–Л., 1949. 7-8 бб.
65. Бартольд В.В. Моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі Түркістан. Шығ. I т., 1963, 315 б.
66. Каллаур В.А. Әулие-Ата маңындағы Айша Бибі және Қазақстан мазарлары туралы. Аймақтық археология әуесқойларының хаттамасы. №2. 6 б.
67. Кастанье А.И. Орынбор аймағы мен Қырғыз даласының көнеліктері. 22 б.
68. Тұяқбаева Б.Т. Ахмет Иасауи сәулеттік кешенінің эпиграфикалық айшықтауы. А.-Ата, 1989. 127-128 бб.
69. Меңдіқұлов М.М. Қазақстанның тарихи архитектураның кейбір мәліметтері туралы. Изв. АН КазССР, Архитектурная сер. 2 шығ., 1959, 11 б.
70. Басенов Т.К. VII-XII ғғ. Қазақстан архитектурасы. 100 б.
71. Басенов Т.К. Архитектурадағы Қазақстан ою-өрнектері. А.-Ата, 1957. 89 б.
72. Кастанье А.И. Орынбор аймағы мен Қырғыз даласының көнеліктері. 230-231 б.
73. Засыпкин Б.Н. Орта Азия архитектурасы. М., 14-15 бб.
74. Бернштам А.Н. Талас жазығының көне ескерткіштері. А.-Ата, 1941. 61 б.
75. Елеуов М. Ақтөбе қалашығының ортағасырлық шеберханасының қазбалары // Қазақстан материалдық мәдениетінің тарихы. А.-Ата, 1980. 59 б.
76. Марғұлан А.Х. Кеңгір өз. жазығының архитектуралық ескерткіштері. Вестник АН Каз ССР. №11. 1947. 64 б.
77. Герасимов Г.Г. Қара-Кеңгір өзенінің архитектуралық ескерткіштері.
78. Басенов Т.К. Архитектурадағы Қазақстан ою-өрнектері. 40-42 бб.
79. Рагулин П. Қазақстанның архитектуралық ескерткіштері. «Архитектура СССР», №7, 1983, 52 б.
80. Меңдіқұлов М.М. Қазақстанның тарихи архитектурасы туралы кейбір деректер. 11, 12 бб.
81. Марғұлан А.Х. Қара-Кеңгір өзені жазығының архитектуралық ескерткіштері. 66-67 бб.
82. Каллаур В.А. Айша-Бибі және Қарахан мазарлары. 8 б.

83. Меңдікұлов М.М. X–XIV ғғ. архитектурасы. 390 б.
84. Ерзакович Л.Б. Алтын Орда қалаларының материалдық мәдениетіндегі Оңтүстік Қазақстан құрамы туралы. 25 б.
85. Кастанье И.А. Қырғыз даласы және Орынбор аймағының көнелілігі. 25 б.
86. Меңдікұлов М.М. Батыс Қазақстан халықтық сәулет өнерінің ескерткіштері. 147 б.
87. Үстірттің алғашқы орыс ғылыми зерттеулері. М., 1963. 282-283 бб.
88. Медоев А.Г. Маңғышлақ жартыаралы көшпенділерінің жерасты архитектурасы // «Простор», 1969, №6, 54-55 бб.
89. Пугаченкова Г.А. XIV-XV ғғ. Түркістан қ. ойып жасалған ағаш бағаналар туралы. Изв. АН Каз ССР. Сер. Арх. Вып.1, 1948, 37 б.
90. Сонда. 52 б.
91. Сонда. 53 б.
92. Сонда. 40 б.
93. Сонда. 48 б.
94. Сонда. 51-52 бб.
95. Воронина В.Л. Отырар бағаналары. «Қазақстан көнелігі» жинақ. А.-Ата, 1975. 72-74 бб.
96. Добросмыслов А.И. Сыр-Дария қалалары. Ташкент, 1912. 117 б.
97. Сонда. 137 б.
98. Нурмухамедов Нагим-Бек. Қожа Ахмед Иасауи кесенесі. 31 б.
99. Тұяқбаева Б.Т. Ахмет Иасауи сәулеттік кешенінің эпиграфикалық айшықтауы. А.-Ата, 1989. 31 б.
100. Сонда. 9 б.
101. Добросмыслов А.И. Сыр-Дария облысының қалалары. 138 б.
102. Меңдікұлов М.М. X-XIV ғғ. архитектурасы. 555 б.
103. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Манас күмбезі. 16 б.
104. Массон М.Е. Қожа Ахмет Иассауи кесенесі. Ташкент, 1930.
105. Пугаченкова Г.А. Орта Азия сәулет өнері. Архитектурное наследство. №26, 1978.
106. Ибраев Б. XV-XIII ғғ. архитектурасы, ҚСЭ ҚазКСР Энци. анықтамалық. А.-Ата, 1981.
107. Пугаченкова Г.А. Қалдырғаш-би кесенесі. Изв. АН Каз ССР сер. арх. 2-шығ., 1950, 91 б.
108. Сонда. 91-92 бб.
109. Сонда. 93 б.
110. Герасимов Г.Г. Орталық Қазақстандағы Кеңгір өзені жазығының архитектура ескерткіштері. 30 б.
111. Рычков Н.П. Қырғыз-қайсақ даласына күнделікті саяхат жазбалары. 1771. СПб, 1772. 75 б.
112. Кастанье И.А. Қырғыз даласындағы қабір үсті құрылыстар. Орынбор, 1911. 29 б.
113. Кастанье И.А. Қырғыз даласының және Орынбор аймағының көнелілігі. 29 б.
114. Меңдікұлов М.М. Батыс Қазақстан халықтық сәулет өнері ескерткіштері. 46 б.
115. Әжіғалиев С. Абат-Байтақ – халықтық сәулет өнерінің көрнекті кешендік ескерткіш. Изв. АН КазССР, серия филологическая, 1983, №2, 58 б.
116. Меңдікұлов М.М. Батыс Қазақстан халықтық сәулет өнері ескерткіштері. 46-47 бб.
117. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Манас күмбезі. 88 б.
118. Якубовский А.Ю. Сығанақтың қираған орны. Л., 1929. 154 б.
119. Кастанье И.А. Қырғыз даласының және Орынбор аймағының көнелілігі. 31 б.
120. Пугаченкова Г.А. Қалдырғаш-би кесенесі. 81 б.
121. Фазиллах ибн Рузбехан Исфahanн. Махман-намеи Бухара (бұқар қонағының жазбалары), Р.П. Джалилованың аудармасы. М., 1976.
122. Якубовский А.Ю. Сығанақтың қираған орны. Л., 1929. 155 б.
123. Сонда. 174 б.
124. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Манас күмбезі. 15 б.
125. Добросмыслов А.К. Сыр-Дария облысының қалалары. 139 б.
126. Кастанье И.А. Қырғыз даласының және Орынбор аймағының көнелілігі. 81 б.
127. Болдырев А.Н. Зайнаудин Васифи – XVI ғ. тәжік жазушысы. Сталинабад, 1957. С. 161.
128. Иванов П.П. Қарақалпақтар тарихының очеркі. 1935. 30 б.
129. Меңдікұлов М.М. Батыс Қазақстан халықтық сәулет өнері ескерткіштері. 52 б.
130. Сонда. 49 б.
131. Паллас П.С. Ресей империясының түрлі провинцияларына саяхат, СПб. 1770 г.
132. Кастанье И.А. Қырғыз даласындағы қабір үсті құрылыстар. Орынбор, 1911. 40 б.
133. Чулошников А.П. Қазақ-қырғыз халықтары тарихынан очерк (жалпы басқа түркі тайпаларымен тарихи тағдырлары байланысты). Ч.1. Оренбург, 1924.
134. Герасимов Г.Г. Қаратау архитектуралық ескерткіштері // Изв. АН КазССР сер. арх. Вып. II, 1950, 76-78 бб.
135. Сонда. 75 б.
136. Кастанье И.А. Қырғыз даласындағы қабір үсті құрылыстар. Орынбор, 1911. 39 б.
137. Сонда. 33 б.
138. Ибраев Б.А. XV-XVIII ғғ. архитектурасы. ҚСЭ. 555 б.
139. Рагулин П. Қазақстан архитектуралық ескерткіштері. 51 б.
140. Кастанье И.А. Қырғыз даласындағы қабір үсті құрылыстар. 144-148 бб.
141. Чулошников А.П. Қазақ-қырғыз халықтары тарихынан очерк. 228 б.
142. Кастанье И.А. Қырғыз даласындағы қабір үсті құрылыстар. 51 бб.
143. Рычков Н.П. Қырғыз-қайсақ даласына күнделікті саяхат жазбалары. 44 б.
144. Кастанье И.А. Қырғыз даласының және Орынбор аймағының көнелілігі. 191 б.
145. Каллаур В.А. Әулие-Ата уезінің ежелгі жерлері. ПТКЛА, год тринадцатый. Ташкент, 1909.
146. ҚазКСР-інің тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. 1 т., Шымкент обл., қолжазба. А.-Ата, 1988.
147. XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қатынастары. 346 б.
148. Георги И.Г. Ресейлік мемлекеттерінде тұратын барлық халықтардың, олардың тұрағы, ырымдар, әдет-ғұрпы, киімдерінің сипаттамасы. Ч. I-IV. СПК, 1774-1799.
149. Георги И.Г. Ресейлік мемлекеттерінде тұратын барлық халықтардың сипаттамасы. Ч. II. СПК, 1799. 120-121 бб.
150. Галузо П.Г. 1867-1914 гг. Қазақстанның оңтүстігіндегі аграрлық қатынастар. А.-Ата, 1965. 206 б.
151. Марғұлан А.Х. Қазақ киіз үйі және оның жабдықтары. А.-Ата, 1979. 6 б.
152. Гейне А.К. 1865 г. «Әдеби еңбектер» 1865 ж. күнделік. Т.1, СПб. 1897. 263 б.
153. Мұқанов М.С. Қазақ киіз үйі. А.-Ата, 1982. 21 б.
154. Паллас П.С. Ресей империясының түрлі провинцияларына саяхат, СПК. 1773. 568 б.
155. Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалары. Т.Ш. А.-Ата. 29 б.
156. Куфтин Б.А. Қырғыз-Қазақтар. Мәдениет және тұрмыс-салт. М., 1926. 21-22 бб.

157. Пюрвеев Д.Б. Калмыкия архитектурасы. М., 1975. 8 б.
158. Вайнштейн СИ. Еуразия далалық көшпелілерінің тұрғын-үй тарихының мәселелері. 57 б.
159. Мұқанов М.С. Қазақ киіз үйі. 211 б.
160. Потанин Г.Н. Солтүстік-Батыс Моңғолия очерктері. Вып. II, СПб. 1881. 108 б.
161. Куфтин Б.А. Қырғыз-Қазақтар. Мәдениет және тұрмыс-салт. 20 б.
162. Мұқанов М.С. Қазақ киіз үйі. 23 б.
163. Меңдіқұлов М.М. XIX және XX ғғ. басы Қазақстан архитектурасының сипаттамасы // Қазақстан архитектурасы. А.-Ата, 1959.
164. Руденко С. Ойыл бассейні және Сағыз қазақтарының тұрмыс-салтының очеркі // Қазақтар. Одақты және автономды республикалардың зерттеуі бойынша ерекше комитеттің материалдары. 3-шығ., л. 1927. 11-13 бб.
165. Баскаков Н.А. Іле қазақтарының тұрғын-үйлері. С.Э. 1971, №4. 104-115 бб.
166. Руденко С. Ойыл бассейні және Сағыз қазақтарының тұрмыс-салтының очеркі. 15 б.
167. Жилина А.Н. Оңтүстік Қазақстанның өзбектерінің дәстүрлі ауылдары және тұрғын-үйі // Орта Азия және Қазақстан халықтарының тұрғын үйі. Наука М., 1982. 14-15 бб.
168. Сонда. 160-161 бб.
169. Аничков И. Солтүстік Түркістан халықтарының өмірінің очеркі. СПб. 1899. 65 б.
170. Меңдіқұлов М.М. XIX және XX ғғ. басы Қазақстан архитектурасының сипаттамасы // Қазақстан архитектурасы. А.-Ата, 1959. 129 б.
171. Сонда. 130 б.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Одной из особенностей настоящего времени является повышенный интерес к выявлению историко-культурных корней. Как подчеркнул Президент страны Н.А. Назарбаев: «Уроки истории нам важны не только для оценки пройденного пути, но и для выбора надежных ориентиров движения в будущее». Итак, развитие этих корней определило специфику нынешнего и закладывает перспективы будущего состояния отечественной культуры. Часть современных проблем непосредственно связана с тем, что в последние периоды в определенной степени нарушалась преемственность в развитии архитектуры, главным фактором которого является органическое взаимодействие прошлого и настоящего, ибо «...историческое развитие покоится вообще на том, что последняя по времени форма рассматривает предыдущие формы как ступени к самой себе...». Стало быть, необходимым условием становления и развития архитектуры нам представляется обеспечение преемственности на базе переработки наследия, а не попытки выдумывания нового, агрессивно отрицающего прошлое, феномена.

В целом достижения современной культуры свидетельствуют о плодотворности подобного подхода, одним из аспектов которого служит бережное отноше-

ние к культурному наследию, в том числе и к архитектурно-градостроительному: «Перед лицом опасности придания единообразия и обезличения, вызываемых техническим развитием и социальной эволюцией нашей эпохи, эти живые свидетельства предшествующих эпох приобретают жизненно важное значение для человека и народов, которые видят в них проявление своей культуры и, вместе с тем, одну из основ своей самобытности», – отмечается в докладе ООН.

Об исключительной важности учета вопросов преемственности в архитектурном творчестве свидетельствует неоднократно отмечаемый различными авторами факт многоплановости, неиссякаемой привлекательности и глубины лучших ансамблей мирового зодчества, связанный с их созданием в результате сплава произведений различных времен. Основоположник архитектуры «конструктивизма» 1920-х гг. М.Я. Гинзбург писал: «Не будь известной преемственности, эволюция каждой культуры была бы бесконечно младенческой, ни разу может быть не дошедшей до апогея расцвета, который всегда достигается лишь благодаря уплотненности художественного опыта предшествующих культур».

Выявление закономерностей преемственности развития архитектуры Казахстана позволит осве-

тить проблему традиций и новаторства и тесно с ней связанную проблему национального своеобразия и интернациональных черт архитектуры Республики. Люди «хотят видеть ее впитавшей в себя прогрессивный опыт веков, несущий четко выявленные черты преемственности культур». Здесь со всей остротой встает вопрос о характере преемственного развития архитектуры с момента ее формирования.

Опыт нашей страны имеет в этом отношении особое значение, поскольку Казахстан являет собой яркий пример страны, постоянно ввергавшейся в глобальные исторические катаклизмы, иногда кардинально изменявшие уклад жизни граждан и облик населенных пунктов. Поэтому изучение опыта решения многочисленных вопросов в сфере архитектуры имеет огромное значение для понимания истории общества в целом и определения оптимальных путей дальнейшего развития архитектуры Казахстана.

Цель работы – проследить путь преемственного развития архитектуры жилища, монументального

зодчества Казахстана с древнейших времен до начала XX века; творчески осмыслить архитектуру Республики через вышеуказанные основные объекты в целом, дополнительно ввести в архитектурную науку малоизвестные здания и сооружения, выявить своеобразие и самобытность зодчества края.

Методика исследования основана на комплексном натурном обследовании городов и памятников народного зодчества, сборе и обработке касающихся их архивных и литературных данных. Историко-культурные корни, особенности развития, а также выявленные в работе закономерности развития архитектуры позволяют решить проблемы своеобразия архитектуры Республики, отдельных городов и объектов, т.е. понять роль традиции в современной архитектуре; по-новому решить проблему освоения архитектурного наследия; служат теоретической основой прогнозирования дальнейшего развития и научным обоснованием творческой направленности архитектуры Казахстана.

ИСТОКИ ЗОДЧЕСТВА КАЗАХСТАНА

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ АРХИТЕКТУРЫ В ДРЕВНЕМ КАЗАХСТАНЕ

Задача выявления генезиса и особенностей формирования архитектуры, в том числе Древнего зодчества Казахстана, требуют:

1. Выяснения времени возникновения соответствующих исторических ситуаций для образования конкретных культурных процессов.
2. Определения способов хозяйствования, возникших в этом регионе.
3. Выяснения возникновения господствующей идеологии общества, культурного уровня племен предков казахского народа, характера их культурно-экономических связей с соседними цивилизациями.
4. Установления наличия необходимых строительных материалов в разных природно-климатических условиях Казахстана.

Таким образом, следует прежде всего попытаться определить время зарождения зодчества в регионе.

Отдельные части территории нашей страны, в частности Южный Казахстан, были заселены еще в шель-ашельское время (эпоха раннего палеолита). В ашель-мустьерский период (средний палеолит) география существенно расширяется. Первобытный человек этого времени освоил уже большинство районов современной Республики: Южный Казахстан, районы Центрального и Восточного Казахстана,

Северного Прибалхашья. Об этом свидетельствуют открытые археологами ашель-мустьерские памятники этого периода. Об усилении этого процесса в эпоху позднего палеолита говорит и тот факт, что «ныне в Казахстане известны более 500 неолитических стоянок этого времени...».

В эпоху неолита (2-е тыс. до н.э.) представители этих племен создали яркую самобытную культуру, известную в науке под названием «андроновская», которая соответствовала раннему (XVIII–XVI вв. до н.э.) и среднему (XV–XII вв. до н.э.) периодам эпохи Бронзы. «Археологические данные свидетельствуют о том, что андроновское население в подавляющем большинстве вело оседлый образ жизни. Хозяйство у них носит «комплексный характер: скотоводческо-земледельческий с заметным преобладанием пастушеского скотоводства». Предметы быта и различные украшения свидетельствуют об уровне культуры племен этого периода. Свообразием отличаются глиняные сосуды, для которых «глину выбирали очень тщательно, иногда ее привозили за несколько десятков километров, затем подвергали обработке». Заслуживают внимания не только многообразие форм и пластики этих сосудов, но и характер их орнамента. Сравнение орнамента эпохи Бронзы

с орнаментом более позднего периода выявило их родство.

Наряду с этим фактором следует указать и то, что у племен эпохи Бронзы были широко распространены культ предков и вера в загробную жизнь. Поэтому они стремились не только как можно лучше снабдить умершего пищей, одеждой, орудиями труда, оружием и украшениями, но и сооружали ему могилу, которая имитировала жилье. Надгробные сооружения, как правило, на поверхности земли обозначены прямоугольными, квадратными, овальными оградками из положенных или поставленных на ребро и вкопанных каменных плит. Самая распространенная конструкция камер – каменные ящики из плит, либо поставленные вертикально, либо положенные плашмя друг на друга с напуском внутрь.

На рубеже II и I тыс. до н.э. в экономике, быте и культуре племен андроновской культуры происходят изменения, вызванные новой хозяйственной основой общества – переходом к яллагному, а затем к кочевому скотоводству, который стал важным явлением в развитии человеческого общества. Переход к кочевому и продуктивному скотоводству был прогрессивным явлением. Как новое «средство труда», как орудие производства, скот давал пастушеским племенам большое преимущество в создании материальных благ. Труд человека стал более продуктивным, поскольку специализация хозяйства дала племенам избыточный продукт (скот, мясо, молоко, шкуры, шерсть и т.д.). Возросла возможность накопления излишков продуктов и их присвоения. Скот и продукты скотоводства быстро приобрели меновую стоимость и создали все условия для развития обмена между скотоводческими и земледельческими племенами, что способствовало взаимопроникновению, взаимовлиянию их культур и развитию в целом всего общества: «кочевое общество возникло на оп-

ределенной ступени общественного развития и носило переходный характер в развитии мировой цивилизации. Это выражалось не только в том, что оно занимало как бы промежуточное положение между охотничьим хозяйством и земледелием, но и в том, что исторически оно появилось в тех районах, где географические условия не позволили заниматься земледелием. Переход к новой форме хозяйства (кочевничеству) произошел за сравнительно короткий промежуток времени, вероятно, с IX–VIII вв. до н.э.

В конце эпохи Поздней бронзы на территории Казахстана сформировались некоторые зональные черты в материальной культуре племен Центрального Казахстана, созданные в X–VIII вв. до н.э. (памятники дандыбай-багазинской культуры и найденные у аула Дандыбай близ г. Караганды и в урочище Бегазы в Северном Прибалхашье). Эти памятники выделяются более высоким, по сравнению с андроновским, уровнем.

Культура Казахстана VII–IV вв. до н.э. связана с племенами и племенными группами, которые «входили как родоплеменные подразделения в этнокультурный массив родственных по языку и близких по культуре сакских и сарматских племен». Последние, в свою очередь, вступали в контакты не только с «родственным населением Средней Азии, Алтая, Хакасии, Тувы и Северной Монголии, но и с Ассирией, Мидией, а с середины VI в. до н.э. государствам ахеменидов – с Персией». Известно что существовало 3 основных вида скотоводства этого периода: кочевое, полукочевое и оседлое.

Кочевое скотоводство развивалось в сухих степях, пустынях и полупустынях Западного и Центрального Казахстана. Кочевали как в меридианном, так и в широтном направлениях. Мужчины – верхом на лошадях, дети, женщины и старики – на повозках, покрытых кожей и войлоком. Для зимовки они

выбирали защищенные от ветра и сильного снегопада бугристые пески, либо побережья больших и малых степных рек. Зимовки-стоянки кочевников были недолговременными, носили мобильный характер. Следует отметить, что такой вид скотоводства сохранился на многие тысячелетия. Об этом свидетельствует тот факт, что арабский историк Ибн аль-Асар, описывая жизнь кипчаков XI в., указывал, что у них летние кочевки начинались с района Булгар (эдил) и завершались к зиме в районе Баласагуна, где они останавливались на зимовку. Персидский историк XVI в. Фазл-Аллах ибн Рузбехан сообщил, что у казахов расстояния между летним пастбищем и зимовкой занимало 6 тыс. фарсах, что примерно составляет 3500–4000 км. Благодаря такому кочевому образу жизни, возникли быстросборные временные жилища и др. сооружения.

Полукочевое скотоводство получило распространение в зонах чередования степной, лесной и высокогорной растительности, в районах Семиречья и Восточного Казахстана с горными системами Тянь-Шаня и Алтая. Этот вид хозяйства предполагал строительство стационарных зимних жилищ обычно в долинах рек, куда скотоводы возвращались ежегодно на зимовку. Расстояние перекочевков, по сравнению с 1-м видом скотоводства, было невелико, более всего был распространен так называемый вертикальный способ кочевания: зимой – в долинах рек, в весенне-осенний период – в предгорьях, летом – высокогорные альпийские луга. В связи с этим в Семиречье, в Восточном Казахстане и в др. сходных природно-климатических районах очень рано, в начале I тыс. до н.э. сложилась пастбищно-кочевая система. Исследования позволяют считать ошибочными мнения, что указанные виды или формы хозяйства являются результатом определенного уровня развития скотоводческого общества. Полагали, что в действитель-

ности они – результат приспособления человека к конкретной природно-климатической среде, его стремление использовать возможности каждого географического региона.

О достаточно высоком культурном уровне народов уже в начале I тыс. до н.э. свидетельствуют находки, обнаруженные в Бесшатырских курганах, подтверждающие, что саки знали способ изготовления грубой толстой черной кошмы для жилища и тонкого мягкого белого войлока для пошива одежды. Они развивали и колесный транспорт. Уже в этот период существовали такие специализированные виды производства, как добыча и переработка руд, кузнечное, литейное и ювелирное дело. Сакские мастера изготавливали самые разнообразные изделия производственного и хозяйственно-бытового назначения из глины, металла, а также камня. Некоторые виды деревянной и кожаной посуды, вызванные к жизни подвижным бытом, дошли, до нас из Пазырыкских курганов Горного Алтая. Среди них изделия из кожи и меха, фляги, сумки, различные образцы ткани, войлочные и шерстяные ковры, свидетельствуют о достаточно высоком уровне ремесла сакских племен, которое передавалось следующим поколениям. О высоком уровне развития культуры и искусства сакских племен свидетельствует то, что в VIII–II вв. до н.э. среди племен Сибири, Казахстана, Средней Азии и Юго-Восточной Европы получил распространение так называемый известный «звериный стиль» (точнее, Скифо-Сибирский звериный стиль).¹ О его генезисе существуют разные точки зрения. Одни считают это искусством местного происхождения, уходящим своими корнями в эпоху Поздней бронзы. Иные утверждают, что этот стиль был перенят сакскими племенами из Передней Азии и находился

¹ В III–II вв. до н.э. искусство звериного стиля постепенно видоизменяется, все больше превращаясь в орнамент.

под непосредственным воздействием ахеменидского искусства. Как бы то ни было, с конца VI и начала V вв. до н.э. пути развития европейского и азиатского искусства расходятся в результате влияния античной культуры Древней Эллады на европейское искусство. В этот период в сакском искусстве обнаруживаются неизвестные до сих пор геральдические композиции с центральной фигурой божества (священного дерева, образа льва или фантастического грифона), а также мотивы цветов или бутонов лотоса в растительном орнаменте, которые пришли из Передней Азии. Одним словом, сакское искусство в этот период

Искусство саков: а, б, в, г – бляхи из кургана «Иссык»; д – глиняные сосуды (могилище Бегазы)

бесспорно испытывало влияние ахименидского искусства. Одновременно следует отметить, что оно в конце I тыс. до н.э. породило так называемое полихромное искусство, произведения которого отличаются техникой инкрустации цветным камнем, зернью и другими приемами украшения. Появляются произведения прикладного искусства, в которых образы животного мира приобретают схематичный вид, растворяясь в пышном полихромном орнаменте. Для зодчества представляет интерес и то, что важным видом прикладного искусства саков был орнамент, развивавшийся параллельно и во взаимосвязи с искусством звериного стиля. Отдельные образцы орнаментального творчества обнаружены, в частности, в Пазырыкских захоронениях Алтая. Можно выделить несколько мотивов орнамента, характерных для этого периода: геометрический, растительный, зооморфный, символический. Нередко встречаются комбинации нескольких мотивов орнамента на одной какой-либо вещи. В целом, этническое однообразие населения на территории Казахстана не исключает локальных особенностей культуры отдельных регионов. Среди них большим своеобразием отличается так называемая «Тасмолинская культура» Центрального Казахстана VII–I вв. до н.э., найденная по месту крупных археологических раскопок в урочище Тасмола. Поводом для ее выделения послужил особый тип памятников, так называемые курганы с «усами» – курганы с каменными грядами. Такие памятники встречаются и за пределами Казахского мелкосопочника, но основной областью их распространения был Центральный Казахстан.

Развитие кочевого скотоводства в сочетании с земледелием в ряде районов, усиление торговых связей и др. способствовали образованию на территории Казахстана в III в. до н.э. – II в. н.э. несколько крупных ранних кочевнических объединений, таких

как Усуньское общество в Семиречье и Южном Казахстане, племен Кангюй на Сырдарье (в среднем ее течении), которые представляли большую военно-политическую силу и в I в. н.э. основали могущественную империю великих Кушан. Во второй половине II в. до н.э. пришли в упадок под натиском Греко-Бактрийского государства. Территория Южного и Юго-Восточного Казахстана, вошедшая в состав новой державы, оказалась под воздействием более мощной культуры Востока, вследствие чего здесь сформировалась развитая городская культура, в создании которой приняла активное участие кочевая степь, в первую очередь, племена Центрального Казахстана. «Великое» перемещение народов, начавшееся под натиском хуннов (гуннов) в середине II века до н.э., изменило этнополитическую карту не только Казахстана, но и Средней и Передней Азии, а также Европы. В то же время исследования указывают на единство культур племен, живших на территории Казахстана.

Основной формой хозяйства Усуней было полукочевое скотоводство, одновременно с которым развивалось и земледелие. С.И. Руденко, ссылаясь на китайских хроников, отмечает, что «среди богатых усуней были владельцы табунов лошадей в 4–5 тыс. голов». Н.В. Кюннер сообщает, что «историк Суй Сун прямо утверждал, что хотя усуней следовали за водой и травой ... все же имели города и предместья».

Исследователи выделяют 3 этапа развития культуры усуней: ранний – III–I вв. до н.э.; средний – I–III вв. н.э. и поздний – III–V вв. н.э.. Наряду с архитектурой жилища (стационарного и мобильного) у усуней, так же как и хуннов, получили широкое развитие домашние промыслы и ремесла. Прекраснейшим памятником ювелирного искусства древних усуней является Каргалинская диадема, выполненная из золота и инкрустированная бирюзой, характерная для

позднего периода. Но вместе с тем, исследования указывают на ведущую роль хуннов в ювелирном искусстве, которое обычно выполнялось в полихромном стиле.

В формировании Кангюйской культуры, которую С.П. Толстой условно делит на Каунчинскую, Джетысарскую и Отраро-Каратаускую, приняли участие как оседлые, так и кочевые племена. Основным регионом расселения этих племен является среднее течение р. Сыр-Дарья, где было создано большое количество поселений, жители которых занимались богарно-лиманным земледелием и скотоводством. Все же материальная культура Кангюй, в большой степени – это культура оседлых земледельческих племен.

История и культура Казахстана середины и второй половины I тыс. н.э. тесно связана с тюркскими племенами. «К V в. н.э. на огромной территории от Северной Монголии до низовьев р. Амударья сплошной полосой расселялись племена под общим названием Тирек (Теле) ... древние авторы сообщают, что они находились в зависимости от тюрков. Алтая». С середины VI в. начинается подъем тирекских племен и овладение ими земель тюрков. Важным для истории Казахстана явилось выделение из общетюркского и образование раннефеодального государства в начале VII в., Западнотюркского Каганата на древне-усунских землях с центром в г.Суябе. Кочевое скотоводство и оседло-земледельческие хозяйства продолжали оставаться хозяйственно-экономической основой Каганата.

В истории Каганата с VI до середины VII вв. наблюдается возрастание роли племен тюркешей, одновременно с этим усиливается проникновение Согдийской культуры Средней Азии, связанное с переселением последних в Семиречье. Этот процесс связан с попеременным возвышением в VII–X вв. на юге и юго-востоке Казахстана карлуков и сложением

в IX–X вв. раннефеодального государства огузских племен. Кочевое скотоводство оставалось главным в хозяйстве карлуков, огузов и кимаков. Вместе с тем Аль-Идриси пишет: «Люди кочевые ... Однако они обрабатывают землю, сеют, жнут». Эти сведения подтверждаются и др. исследованиями, в которых сообщается, что в стране карлуков насчитывается 25 городов и поселений. А.Маргуланом в Центральном Казахстане обнаружены городища, стены которых сложены из кирпича-сырца, дерна и камышовых связок внутри. Переработка животноводческой продукции продолжает оставаться у огузов, кимаков и карлуков наиболее развитой. «Тюрки – самый искусный народ, в изготовлении войлока, потому что из него их одежда». Аль-Идриси сообщает об огузах и кимаках: «Из железа тамошние мастера делают изделия необычной красоты»: далее он там же отмечает, что царь кимаков носил одежду, шитую золотом, и золотую корону. Открытие археологами древних металлургических центров, таких, как городище Мыли Кудук вблизи Джезказгана, где производилась выплавка меди, свинца, олова, серебра и золота, городище Серкудук и Айнакуль, подтверждают данные Аль-Идриси. Высокого уровня в этот период достигло гончарное дело. Археологические раскопки Отрара и Тараза выявили более совершенные, чем в предыдущее время, гончарные печи. В них увеличилась емкость обжиговой камеры, улучшилась система регулирования температуры, что сказывалось на качестве керамики. Керамика различных регионов территории Казахстана имела своеобразные черты. Они были заметны в изделиях VI–VIII вв., когда преобладала технология «лепка без круга», а в IX–X вв. эти черты приобретают всеобщий характер, когда начинает преобладать «лепка на круге».

Со временем распространяется поливная посуда. Использовались поливы 3-х типов: зеленая медно-

Поливная керамика

свинцовая поташная глазурь; прозрачная поташная и глухая оловянно-щелочная. Изобретение свинцовой глазури дало возможность мастерам шире использовать подглазурную роспись на белом ангобе. Основные ее цвета – красный, зеленый, желтый, коричневый, черный.

Во все времена имела большое значение в экономической и культурной жизни общества внутренняя и международная торговля. С этих позиций в XI–X вв. отводится важная роль «Великому шелковому пути», соединявшему важнейшие культурно-административные и торговые центры Средневековья. Кроме городов, на важнейших торговых путях строились караван-сарай, колодцы и сардобы (подземные водохранилища). Через реки были наведены мосты.

После прихода тюрков на территорию Казахстана, родственные им племена, близкие по типу хозяйства, образу жизни, культуре и языку, консолидировались, но сохранили старые места расселения, традиции культуры и искусства. В то же время тюрки здесь внедрили свои элементы, например, каменные антропоморфные скульптуры с вереницами балбалов и

новые виды курганов – погребальных сооружений. По своей конструкции и содержанию курганы этого времени в Семиречье, Восточном Казахстане и Алтае были очень схожи.

По свидетельству многих исследователей, Республика Казахстан является зоной широкого распространения каменных изваяний. Как правило, изваяния устанавливались у ритуального сооружения с восточной стороны оградки лицом на восток. За ней в восточном направлении тянется ряд каменных столбиков-балбалов. Такие древнетюркские каменные изваяния распространены от Южного Приуралья до Монголии VI–XI вв.

Л.Н. Гумилев сообщает, что персидские историки и географы пишут о вере тюрков в магию, в шаманские силы. Наряду с этими чисто тюркскими верованиями источники сообщают о распространении в Казахстане в VI–IX вв. буддизма (раскопки 2-х буддийских храмов в городище Ак-Бешим, Суяб), манихейства, и христианства (образование особой карлукской митрополии). Приведенные данные свидетельствуют о непрерывности преемственности в развитии человеческого общества на территории Казахстана. Это помогало постепенно осваивать громадную территорию, создавать своеобразную материальную и духовную культуру.

Таким образом, можно заключить, что с начала Шелль-Ашельского времени территория Казахстана стала обитаемой и населялась племенами, создавшими яркую самобытную т.н. андроновскую культуру. Культ предков, установившийся в эпоху Бронзы, привел к созданию сооружений, имитировавших жилье, из долговечного материала – камня. В начале I тыс. до н.э. началось становление новой хозяйственной основы общества – кочевое скотоводство, которое обозначало «первое крупное общественное разделение труда». В конце эпохи Поздней бронзы

Тюркские каменные изваяния (Балбалы) VI–X вв.

на территории Казахстана сформировались некоторые региональные признаки материальной культу-

ры, связанные с дандыбай-бегазинскими памятниками, которые выделяются более высоким уровнем по сравнению с андроновской. В дальнейшем, в VII–IV вв. до н.э., культура региона связана с деятельностью сакско-савроматских племен, уже знавших способ изготовления грубой толстой черной кошмы для жилища и тонкого мягкого белого войлока для пошива одежды. Развивался Скифо-сибирский звериный стиль, объединявший огромную территорию от Сибири до Ахеменидского Ирана. В период с III в. до н.э. до V в. н.э. на территории Казахстана формировались: 2 крупных кочевнических объединений – Усуньское (Семиречье, Южный Казахстан), Кангюйское (Сырдарья), а затем с V в. – Западно-Тюркский каганат, в VIII–X вв. – государство Карлуков (на юге и юго-востоке), огузов и кимаков.

ЧЕРТЫ ДРЕВНЕЙШЕГО ЖИЛИЩА

Жилища оседлых племен

Анализ историко-археологических источников позволил установить, что самый ранний тип жилища на территории Казахстана относится к эпохе средней бронзы. Следы жилищ и поселений этого периода выявлены в Центральном, Северном, Западном и Восточном Казахстане. По свидетельству А.Х. Маргулана, территория Казахстана была самой густонаселенной страной в эпоху Бронзы, особенно Центральный Казахстан. Здесь в Атасуйский период андроновской культуры жилищами патриархальных семей служили большие землянки с различными хозяйственными пристройками и загонами для скота. В поселении Атасу полуземлянка имела в плане почти прямоугольную форму (13x12 м), к его северному углу примыкали 3 небольшие землянки, соединенные коридором. Столбы, несущие перекрытие, одновременно разделяли дом на 2 половины: в одной жили люди, в другой содержался скот. К концу андроновского периода площадь жилища начинает несколько уменьшаться, исчезают котлованы, и оно постепенно превращается в наземное со стенами из положенных плашмя каменных блоков, которые с внешней и внутренней сторон облицовываются поставленными на

ребро каменными плитами. С внутренней стороны кладки сооружалась деревянная рама, на которую опиралась шалашеобразная крыша из бревен. Высокая часть крыши подпиралась рядом вертикально вкопанных столбов. Все сооружение покрывалось сверху камышовыми или кустарниковыми матами. Невысокие стены из каменных блоков в таком доме служили защитой от сильного ветра, дождя и снега (поселения Жамбай-Карасу, Бугулы I-II).

В раннеалакульский период эпохи средней бронзы Северного и Западного Казахстана найдены жилища поселений Петровка-II, Новоникольск-I, Семиозерное. Они были невелики, полы углублены в грунт только на 15–20 см. Хорошо сохранились ямки от столбов, поддерживающих кровлю. Стены сооружали из бревен, которые образовывали сруб примитивной вязки. Жилища алакульского времени имеют удлиненные прямоугольные формы. Площади помещений варьируются от 140 до 200 м², делятся на 2 части, выходы, как правило, угловые, коридорообразные; очагов в них от 1 до 8.

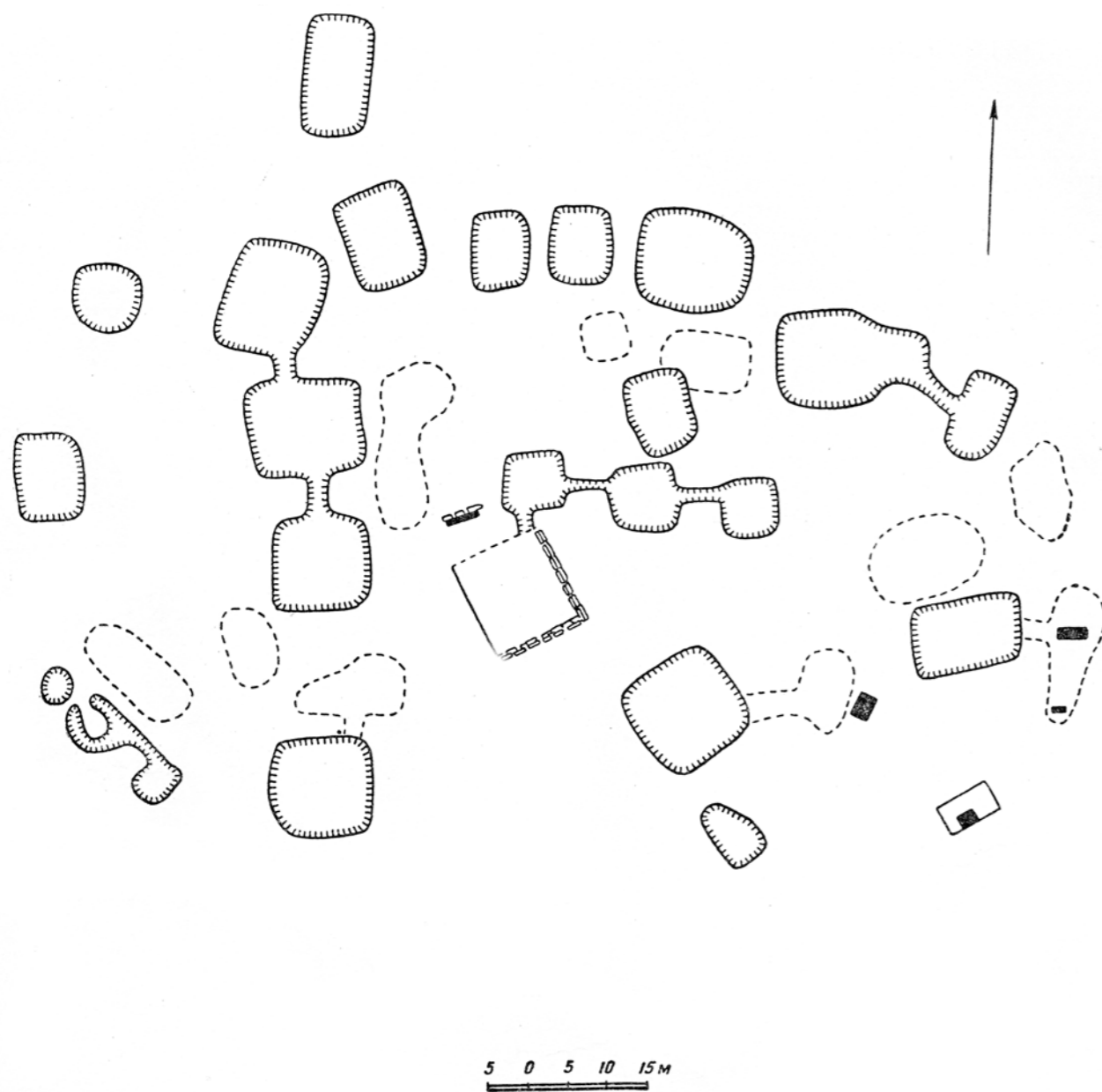
При постройке жилища заранее определялось количество и расположение очагов, хозяйственных ям; в отведенных местах находилось место для металла и изготовления орудий. Отдельные помещения слу-

жили для общественных сборов и культовых обрядов. Такое строго дифференцированное использование жилой площади возможно лишь при оседлости и устойчивости всех сторон жизни человеческого коллектива. В лесостепной зоне Северного Казахстана для сооружения жилища использовали березу. Бревенчатая обкладка, плетень, камыш с глиняной обмазкой, обкладка стен пластами чернозема и подсыпка золой – все это служило для утепления помещений в суровых условиях континентального климата. Кровля была плоская, с небольшим уклоном для стока воды. Для построения поселений Западного Казахстана, где отсутствовал лес, при схожести планировочного решения широко применялся камень. Из него сооружали внутренние перегородки, им

ограждали очаги, делали выкладки для различных хозяйственных нужд. В жилищах имелись колодцы со стенками, укрепленными саксаулом. В условиях Восточного Казахстана в рассматриваемый период строились такие же типы домов, о чем свидетельствует найденное жилище поселения у аула Канай, расположенное на правом берегу р. Иртыш. Основанием стен построек служили столбы, промежутки между которыми заполнены камышом и обмазаны глиной; пол земляной, на полу 3 очага, сложенные из камня – 2 очага для приготовления пищи, третий – для отопления. Хозяйственные сооружения, в основном, имели сплошные плоские перекрытия. Вход в помещение в виде узкого коридора делался со стороны, обращенной к реке. Центральная часть

Поселение Атасу: а – облицовка стен жилища

Поселение Атасу: б – план

отделялась от входа невысокой перегородкой. Отгороженная часть могла иметь хозяйственное назначение, в ней содержался молодняк, т.к. были обнаружены скелеты теленка и ягненка. В эпоху поздней бронзы тип жилища предыдущей эпохи получает дальнейшее развитие.

В Дандыбай-бегазинское время (X–VIII вв. до н.э.) в архитектуре жилищ Центрального Казахстана при сохранении традиции андроновского периода происходят некоторые изменения. Планировка жилищ становится более сложной: к основному, прямоугольному в плане, помещению с севера и востока

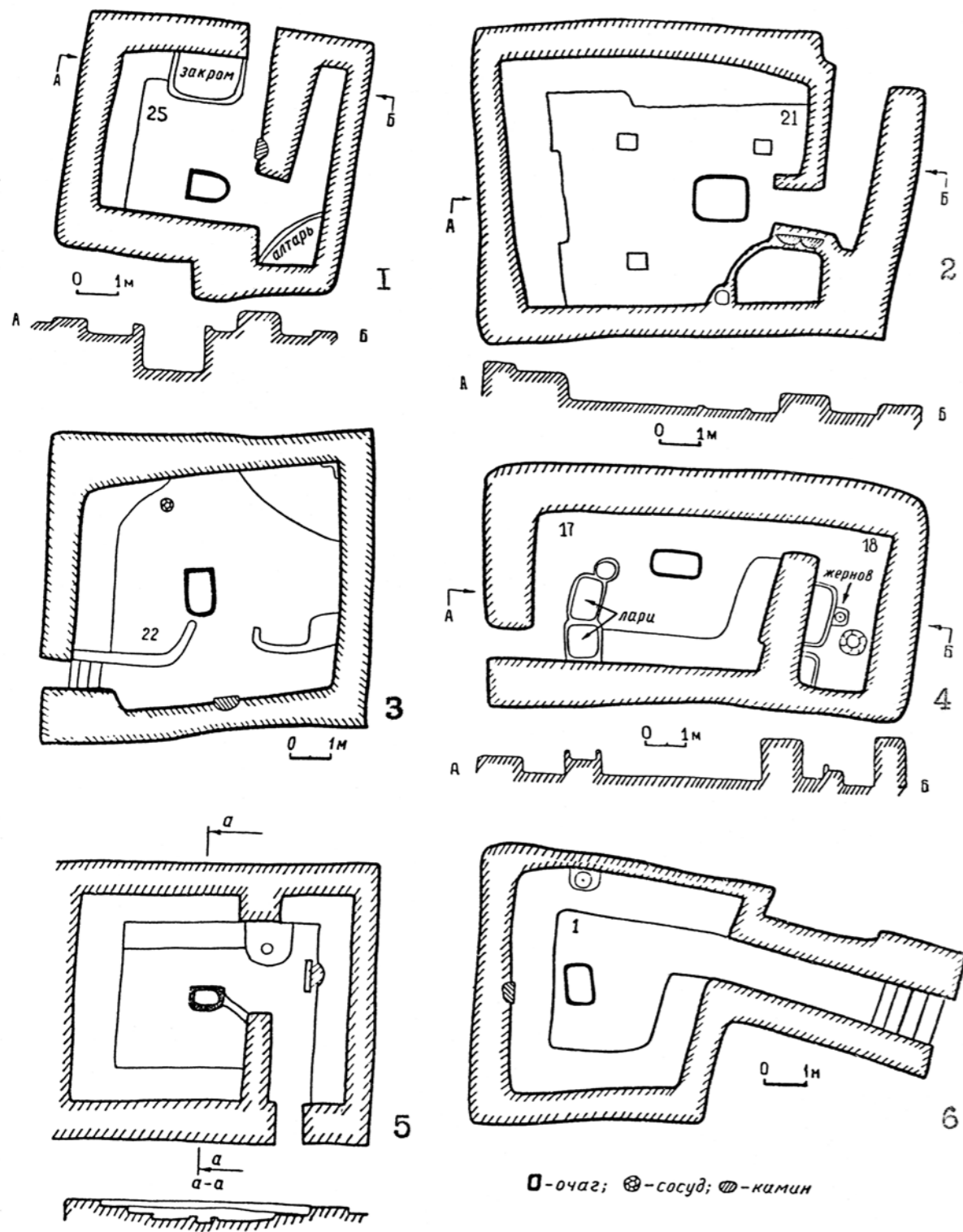
стали примыкать пристройки, где обычно предусматривался выход (жилище поселения Татибай-булак в г. Кызыл-Тау южнее Баян-Аула). Получила существенное развитие и конструкция стен: внешние, толщиной в 1,5–1,7 м стали складываться из 2-х рядов вертикально вкопанных массивных каменных плит, пространство между которыми забутовывалось смесью земли и мелким гравием. Внутренние стенки-перегородки также возводились из камня, но меньшей толщины.

В горных районах Центрального Казахстана продолжалось строительство землянок и полуземлянок из бревен. Полуземлянки являлись основными жилыми сооружениями поселений Северного, Западного и Восточного Казахстана, которые по конструкции плана разделялись на прямоугольные, овальные, восьмеркообразные (поселения Явленка-I, Бишкуль-V в Тоболе на р. Чаглинка и многие др.). Наибольшее распространение получили жилища 1-го типа. Они отличаются большими размерами, глубина котлованов 0,8–1,5 м, стенки вертикальные, пол жилища относительно ровный, но в отличие от предыдущего этапа одна половина жилища обычно немного глубже другой. Здесь, очевидно, содержался скот, что подтверждается и расположением очагов, которые группируются на более приподнятой половине строения. Рядом с очагами встречаются овальные площадки, выложенные камнем, и канавки, вырытые в грунте пола, расположенные вдоль помещения и иногда смыкающиеся с очажными углублениями. На полу множество ямок от столбов (от 200 до 600 в 1-м жилище), которые служили каркасами для стен, на них опиралась крыша, они поддерживали нары – дощатые настилы, являлись основой для сооружения перегородок внутри землянки. Жилище овальной формы имело размеры 20x12 м. Пол чашеобразный с понижением к уступу. На полу обнаружено 3 углуб-

ления. Одно из них служило очагом, другое, вероятно, погребом, в котором хранилось зерно, 3-я яма в юго-восточной части жилища оказалась колодцем глубиной в 1,8 м. К помещению примыкал скотный двор или загон для скота.

Жилище, возникшее в эпоху Средней бронзы, состояло из 2-х обособленных помещений. Помещения имели в плане круглые формы диаметром около 10 м и соединялись между собой проходом длиной – 2 м и шириной 1–1,2 м. Выход из жилища располагался в восточной половине полуземлянки. Он имел вид узкого коридора с перегородкой, которая образовывала тамбур, защищающий от проникновения потоков холодного воздуха. Западная часть полуземлянки служила жилищем. Здесь находился крупный очаг, а у одной из стенок – колодец диаметром 1,4 м и глубиной 2,7 м. Восточная половина полуземлянки часто имела хозяйственное назначение, в ней были ямы для хранения зерна и 2 колодца. Подобные жилища выявлены у с. Трушниково, Мало-Красноярска, Восточного Казахстана, что указывает на существовавшую традицию в строительстве жилищ почти во всех регионах Казахстана.

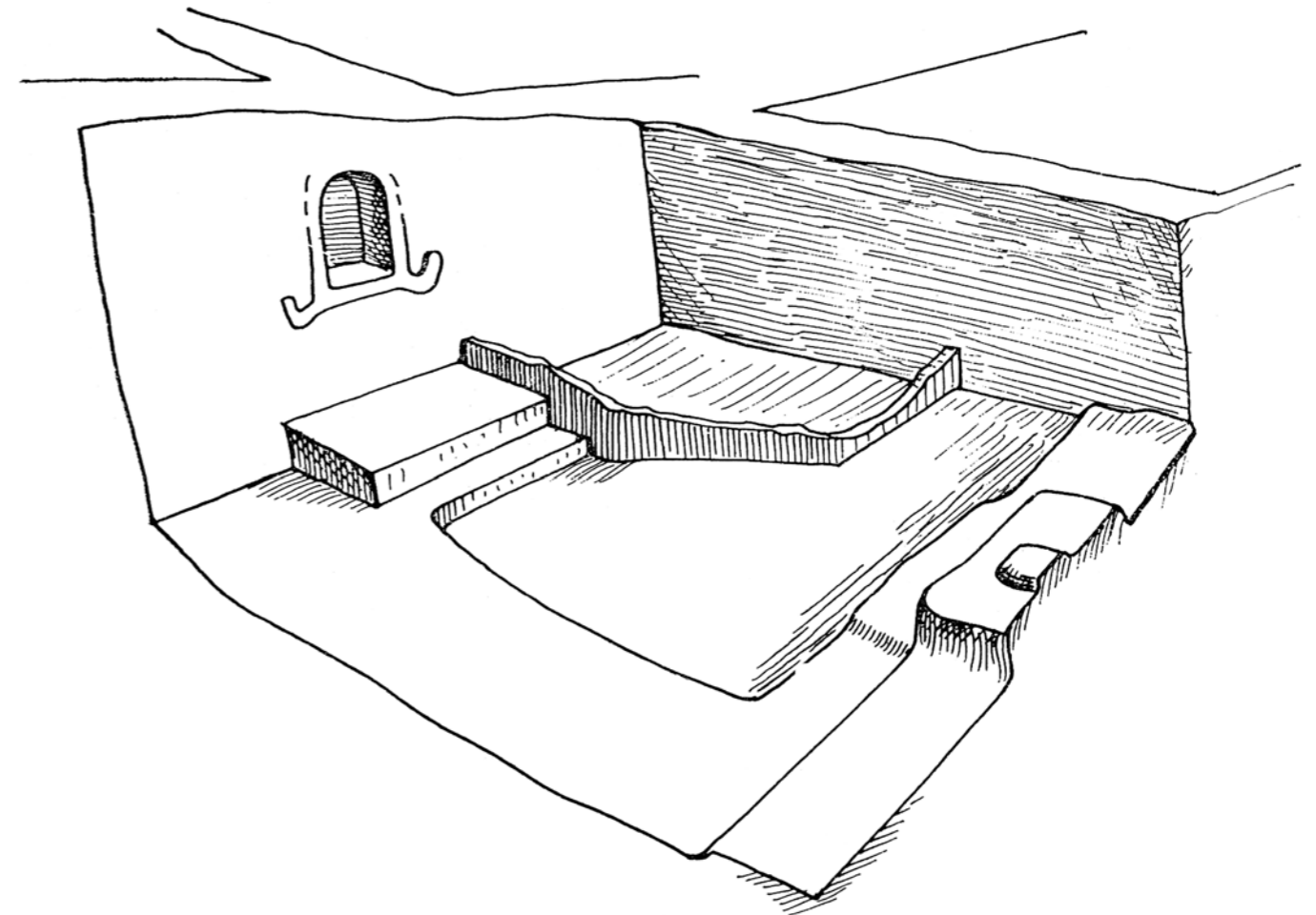
Разнообразие конструкций жилищ Поздней бронзы объясняется усложнением хозяйственной деятельности. Большая подвижность племен в связи с переходом к полукочевому скотоводству вызвала появление легких овальных жилищ наземного типа. Одновременно распространяются и огромные полуземлянки с углубленными котлованами площадью до 300–400 м². Хунны одновременно с юртами имели и зимние жилища. Раскопки на Иволгином городище (на левом берегу р. Селенги в 12 км к юго-западу от Улан-Уде) показали, что у хуннов теплыми жилищами были полуземлянки с земляным полом. Глинобитные стены изнутри были обмазаны глиной, перемешанной с нарубленной соломой. Кровля

Планы жилищ городища КокМардан, VI – I половина VIII вв.

состояла из балок, покрытых берестой и дерном. В жилищах хуннов имелась система отопления: дымоходы очагов, продолженные горизонтально у стен, обогревали дома. Над дымоходами устраивались лежанки или нары. Этот тип жилища оказался наиболее распространенным в районах Семиречья и Южного Казахстана в последующие эпохи. Изучены оседлые поселения усуней (III в. до н.э. – V в. н.э.) в долинах рек Кегень и Чу (Семиречье), которые служили зимовками кочевых скотоводов и состояли из 4–5 жилых хозяйственных комплексов на поселении Актас (на р.Кегень). Комплекс сооружений состоял из 5 каменных жилых помещений и нескольких

хозяйственных пристроек. Среди них центральной была «квадратная комната», к ней примыкал «большой дом» площадью 126 м² с выходом из него через узкий длинный коридор. В квадратной комнате находился очаг из каменных плит. Таким образом, каждый жилой дом состоял из обычной комнаты, подсобных мелких пристроек и загонов для скота. Все помещения пристраивались друг к другу. Полы в них были обмазаны глиной. В жилых комнатах на полу находились открытые очаги квадратной формы, сложенные из камня, которые служили для отопления, освещения и приготовления пищи. В зимнее время жизнь семьи была сосредоточена вокруг очага, здесь

Кок-Мардан. Святилище

же стояли глиняные сосуды с пищей, лежали каменные зернотерки для приготовления муки. Зимние жилища строились из сырцового кирпича и плитняка на глиняном растворе.

Своеобразно поселение Актобе на склонах Каратау, относящееся к кангюйской культуре. Оно представляет собой укрепленное поселение, обнесенное высокой глинобитной стеной, с восточной стороны которой находился въезд, к южной стене примыкали 9 жилых и подсобных комнат, возведенных из сырцового кирпича на глиняном растворе. Помещения имели плоскую кровлю, коробовые перекрытия и сообщались между собой, отапливались открытыми очагами, расположенными на полу, а дым выходил наружу через световые люки в кровле. Внутри помещений, стены которых были оштукатурены, устроены закрома и зерновые ямы. В северной стороне поселения находился открытый двор, для различных хозяйственных работ.

Во второй половине I тыс. н.э. по данным Е.А. Агеевой и Г.И. Пацевича, основная масса оседлого селения Южного Казахстана раннего средневековья продолжала обитание в поселениях. Примером этого периода могут быть жилища в Жалпак-тобе в Таласской долине, сельская усадьба вблизи г.Луговое, а также поселения на р. Котен-Сай близ Алматы и др. Их анализ позволяет выявить, что жилища становятся более развитыми и функционально дифференцированными. Наряду с прямоугольным в плане жилым помещением появились кладовые, кухня и помещение с тандыром, объединяемые открытым двориком. Стены возводились из прямоугольного сырцового кирпича или комбинированной кладкой из пахсовых и прямоугольных кирпичей. У стен устраивались суфы. Перекрытия опирались на стойки, в небольших помещениях – плоские, в больших – двускатные из камыша.

Итак, наиболее ранний тип жилища на территории Казахстана известен с эпохи Средней бронзы. Это большое строение патриархальной семьи. К концу андроновского периода оно начинает уменьшаться в площади, но начинает иметь комплексный характер: наряду с жильем имеются помещения для сборов, культовых обрядов и хозяйственного назначения. В Дандибай-Бегазинское время планировка их усложняется. На рубеже новой эры в Семиречье и Южный Казахстан проникает хуннуский тип жилища с «Каннами», получившее распространение с более развитым составом.

Жилища ранних кочевников

Наряду с жилищами оседлого хозяйствования в Казахстане до сегодняшних дней широко распространены тип жилища, приспособленный к условиям кочевого образа жизни. В этой связи встает вопрос о типах жилища ранних кочевников и о времени и месте возникновения юрты, как наиболее совершенного типа кочевого жилища. Анализ работ археологов и этнографов (С.Муканова, А.Маргулана, С.Вайнштейна) показал, что в связи с переходом племен европейских и азиатских степей к новой форме хозяйственной деятельности – интенсивному скотоводству – уже в начале I тыс. до н.э. разрабатывается несколько типов мобильного жилища, связанные на территории Казахстана с сакским племенем. Наиболее ранним из них был простейший конический шалаш (казахское курке, сибирский чум) – круглое однокамерное сооружение из прямых жердей, нижние концы их ставились на землю, образуя круглую в плане форму, а верхние связывались. Покрывалось это сооружение пучками травы, камышом, а позднее войлоком. Об этом пишет Геродот, утверждая, что «жилище скифов – кибитки». О конструктив-

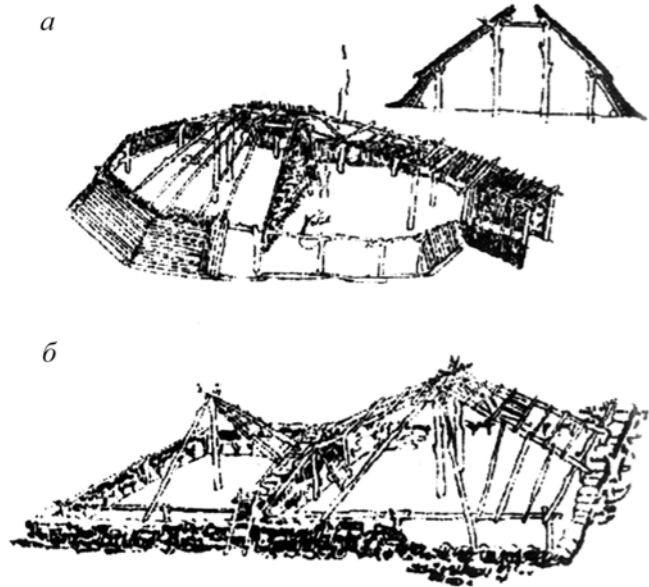
ной структуре этих кибиток можно судить по его же описанию строения ритуальной бани скифов: «...устанавливают три жерди, верхними концами наклоненные друг к другу и обтягивают их затем шерстяным войлоком; потом стягивают войлок как можно плотнее». Итак, как было справедливо отмечено Л.Г. Нечаевой, скифам времен Геродота была известна примитивная коническая юрта, т.е. чум. Но, по-видимому, этот тип жилища имел место в среде наиболее бедных слоев населения, а также юрты ставились в тех случаях, когда не требовалось специального естественного освещения. Необходимо отметить, что почти одновременно с коническим появились др. разновидности шалаша, вызванные бытовыми требованиями, т.е., как считал Н.Харузин, был со-

вершен переход к надламыванию верхних концов жердей (подобно шалашу «Чулымских тюрок», описанному в XVIII в. П.Палласом), образующих внизу вертикальный цилиндрический остов, а затем – к привязыванию жердей к кольям остова подобно шалашу алтайцев, описанному В.Радловым. Следует указать на преемственную связь между стационарными жилищами эпохи Средней и Поздней бронзы и данными типами кочевого жилища. Как было указано выше, в Северном и Восточном Казахстане каркасные конструкции были основой жилых и хозяйственных помещений. В строительстве широко применялось дерево. Опорой кровли были столбы, на которых удерживалось пирамидально-ступенчатое покрытие, составленное из бревенчатых прямо-

Чум (коническая юрта), Алтай

угольных рам и возвышавшееся в виде конуса над центральной частью жилища. Примерами могут служить Бугулинское поселение, в Карагандинской области у подножия холма Каратумсык, а также поселение Суук-Булак, которое находится в 2–2,5 км к югу от Каркаралинска в долине речки Суук-Булак в 40–50 м от ее берега. Такие дома, перекрытые сферическими деревянными конструкциями, обнаружены не только в Казахстане, но и в Средней Азии и на юге России. Еще более близким прообразом юрты явились позднеандроновские наземные жилища из урочища Бугулы (Центральный Казахстан) и на р. Чаглинка (Северный Казахстан). Эти древние строения с шатровым сферическим перекрытием сильно напоминают юрты. Здесь необходимо внести ясность: в силу недостаточной изученности нередко все типы мобильного жилища, начиная от шалаша, объединялись под общим названием «юрта», куда входили даже многоугольные срубы, т.е. тип стационарного жилища, объемная композиция которого сформировалась под влиянием настоящей юрты.

Реконструкция жилища:
а – поселения Суук-Булак; б – Бугулы-II.

Итак, прежде всего необходимо выделить основную характерную особенность юрты, чтобы выявить традиции в ее архитектурно-строительных композициях. А.А. Попов, классифицируя жилища сибирских народов, справедливо рассматривает юрту как совершенно своеобразный по конструкции цилиндрический шалаш, имеющий решетчатый складной каркас стен: «Вполне правомерно, чтобы избежать неоправданного разнобоя в названиях, надо именовать юртами лишь жилища с цилиндрически-складным решетчатым каркасом стен». Это безусловно наиболее характерная особенность не только казахской, но и любой тюркской юрты. Безусловно, минимальная площадь шалаша и затруднение естественного освещения и дымоотвод не могли удовлетворить их обитателей. Поэтому в этот период был разработан другой, более совершенный тип кочевого жилища.

Для восстановления общего вида жилища ранних кочевников исследователи М.Ростовцев, А.М. Хазанов, Л.Г. Нечаева, Б.Н. Граков, П.Н. Шульц, С.И. Вайнштейн, А.Х. Маргулан обращаются к изображению жилища кочевников (I в. до н.э.) в одном из керченских склепов – склепе Анфистерия, представляющего собой пирамидально-усеченный вид, исходной формой которого, по мнению ряда исследователей, является шалаш (чум, курке). Реконструкцию остова, т.е. конструктивного построения и внешнего вида этого изображенного жилища на склепе дал С.И. Вайнштейн, но вряд ли с ним, как и с другими авторами, можно согласиться полностью. Изображение скифо-сарматами пирамидально-усеченного шалаша стало чрезвычайно важным шагом в истории жилища кочевников. Здесь, во-первых, решился вопрос освещения интерьера, во-вторых, появилась возможность приготовления пищи, т.к. верхнее отверстие одновременно служило дымоудалению и вентиляции, в-третьих, внутренний объем

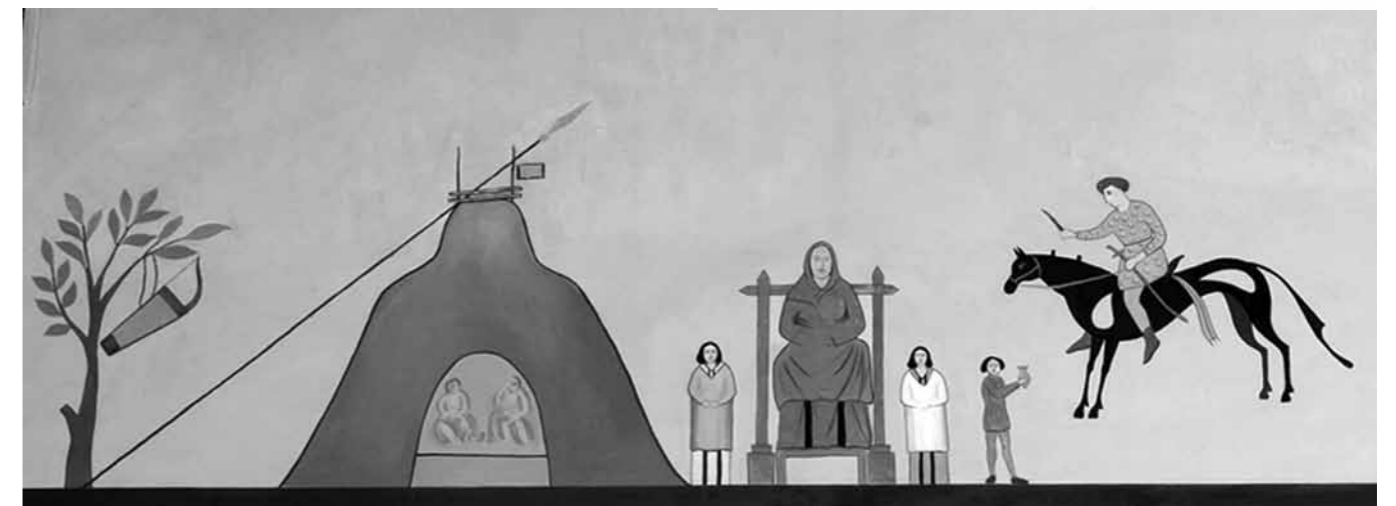
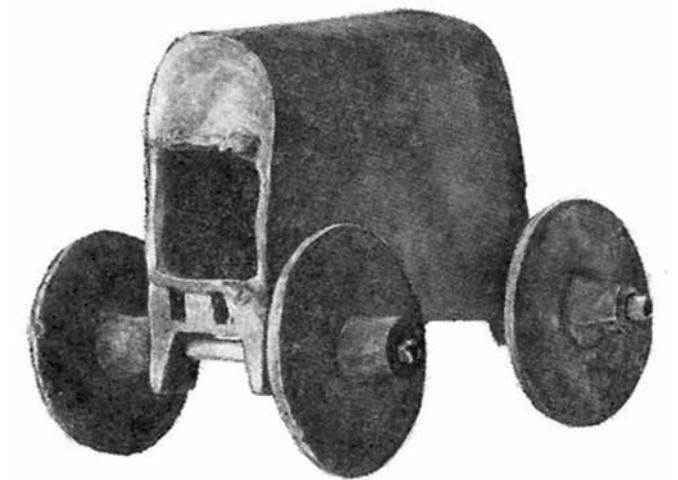
шалаша, благодаря ступенчатому построению, стал гораздо большим и удобным в функциональном отношении. По мнению Л.Г.Нечаевой стены подобных жилищ делались в виде плотного частокола.

На наш взгляд С.И. Вайнштейн необоснованно возражает против утверждения что «изгиб стены на упомянутом рисунке (т.е. из склепа Анфистерия – Б.Г.) противоречит такому выводу... столь громоздкую конструкцию было бы трудно перевозить на повозках... логичнее предположить, что рассматриваемый шалаш имел остов из четырех конически установленных шестов с тремя квадратными обвязками из горизонтальных жердей..., прикрывавшихся войлоком».

Нетрудно себе представить, как работала бы такая конструкция под воздействием ветровой нагрузки в степных условиях Евразии, в том числе Казахстана, где много дней в году дуют неблагоприятные холодные пыльные ветры, и ветровая нагрузка на ограждающие конструкции в условиях Центрального Казахстана значительна. С этих позиций эта реконструкция не выдерживает критики, поэтому предположение Л.Г. Нечаевой заслуживает внимания, т.к.

стены-частокол ветроустойчивы и надежно защищены войлоком, как теплоизоляционным материалом, а также немаловажно то, что именно идея «частокола» создала структуры решетчатого остова (кереге) юрты, т.е. стены скифских жилищ в виде частокола служили прототипом кереге юрты.

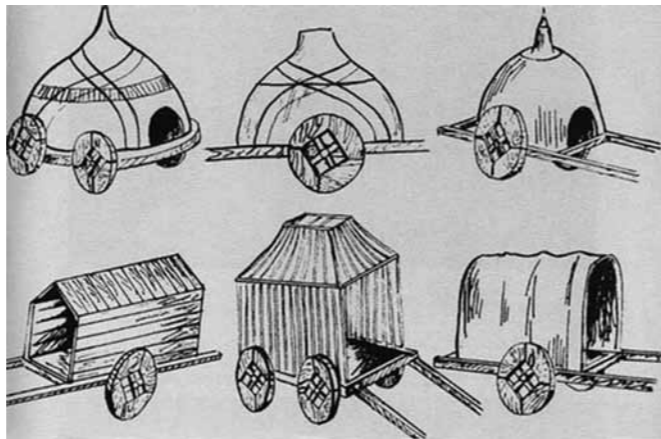
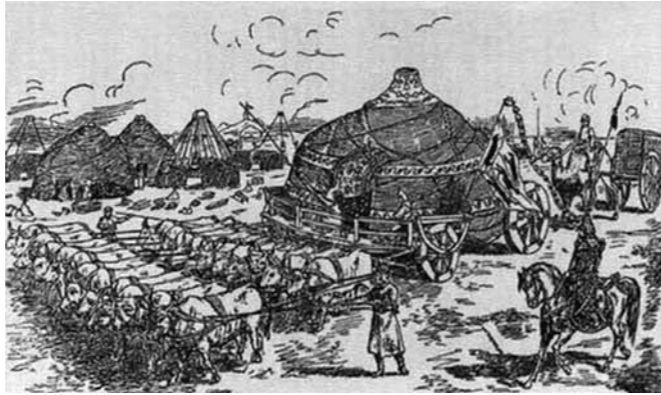
Гиппократ писал о скифах-кочевниках: «Называются они кочевниками потому, что живут они в кибитках, которые бывают четырехколесные, а другие – шестиколесные; они кругом закрыты войлоком и устроены подобно домам, двойные и тройные, они непроницаемы ни для воды (дождевой), ни для вет-

Жилище европейских кочевников:
1 – образец скифо-сарматской глиняной телеги; 2 – фрагмент рисунка из склепа Анфистерия

ров. В эти повозки запрягают по две и по три пары безрогих волов, а мужчины ездят верхом на лошадях; за ними следует их стадо овец и коров и табуны лошадей». Из этого следует, что повозки с рассматриваемым типом жилища действительно несколько громоздки, что еще раз говорит в пользу идеи «час-токола-стен».

В вопросе о генезисе юрты важное значение имеет выявленный С.И. Вайнштейном при раскопках одного из курганов Кызылганской культуры скифского времени в Туве рисунок полусферического шалаша, названный Б.Х. Кармышевым «карлукской юртой». Конструктивно шалаш состоит «из согнутых в дугу жердей, верх которых укреплялся в скрещивании конически установленных жердей в центре жилища», которые «могли быть и опорой конструкции, и служить для подвешивания котла над очагом». Здесь чрезвычайно важно, что впервые осуществлен переход от квадратного, прямоугольного в плане, жилища к круглой полусферической форме, как наиболее экономичной в функциональном и конструктивном отношении, количество типоразмеров конструктивных элементов фактически сводится к минимуму, т.е. к двум. Объемно-пространственная композиция этого полусферического шалаша явилась важным этапом в формировании тюркской, в том числе казахской юрты. В конце I тыс. до н.э. был разработан еще один, наиболее приспособленный к степным условиям, особенно к перевозкам на телегах, неразборный шлемовидный шалаш, цилиндрический остов которого сплетали из гибких ивовых прутьев. С.И. Вайнштейн назвал это жилище шалашом хуннского типа и привел свидетельство китайской поэтессы Цай-Вэнь-Цзу, жившей среди хуннов во II в., которая писала в своем стихотворении, что «живет в куполообразном (правильнее шлемовидном – Б.Г.) шалаше (цунлу)». Для конструкции данного типа

кочевого жилища исключительное значение имеет уникальный рисунок, сохранившийся среди петроглифов на малой Боярской писанице в Минусийской котловине. На нем изображен целый поселок с постройками оседлого населения, что позволяет увидеть общий вид стационарного жилища этой эпохи, являющееся срубом. Изображение поселка завершается юртообразным жилищем со слегка наклонным «конусовидным остовом», покрытом плоским легким куполом и низким, но широким отверстием для дымоотвода и освещения.

По мнению некоторых ученых это не войлочная юрта, поскольку «на остове видны четкие ряды горизонтальных полос, которые, очевидно, изображают волосяные веревки, стягивающие остов, плетеный из ивовых веток; верхняя часть жилища,

по-видимому, покрыта войлоком, скрывающим детали конструкции...». Если вспомнить, что жилище с плетеной конструкцией было, например, у дагестанских кумыков и у джемшидов Средней Азии еще в XIX в., которые двери плели из ивы, то становятся правдоподобными эти предположения. Но по своему объемному решению рассматриваемый тип жилища является концентрированным выражением основных элементов всех предыдущих жилищ кочевников. От шалаша (курке, чум) в последнем сохранился в целом конический строй, от усеченно-пирамидального жилища скифо-сарматов наряду с общим видом несколько выделенная шейка-дымоход и путь естественного освещения интерьера жилища, и, наконец, от полусферического шалаша – общая пропорциональная масштабная характеристика. В свою очередь, рассматриваемый тип был непосредственным предшественником древнетюркской юрты, где был осуществлен переход к разборно-складному решетчатому цилиндрическому остову стен.

В научной литературе имеются разные мнения о времени возникновения юрты, но большинство ученых склонны к точке зрения о ее древности. Так, Н.Н. Харузин писал, что «юрта вне сомнения должна была пройти длинный путь, прежде чем развиться до настоящего ее вида. Но проследить это развитие последовательно нелегко, возможно на основании имеющегося материала лишь наметить это развитие в общих чертах и высказать некоторые гипотезы». Исследователи в целом единодушны во мнении о том, что изобретение юрты и ее распространение относится к середине I тыс. и связано с древнетюркской средой, т.е. с тюркскими народами и заимствована у них монголами: «это находит подтверждение в сочинениях средневековых авторов, утверждавших, что в начале XIII в. основная масса монголов пользовалась жилищем хуннского типа, но знали и юрту,

и она, заимствованная у тюрков, бытовала в основном как жилище монгольских ханов и феодальной верхушки». Уже во II половине I тыс. н.э. юрта использовалась у кочевников степей очень широко – от Восточной Азии до юго-восточной Европы. Лишь у кочевых скотоводов, живших к югу от Великого пояса степей, юрта не стала преобладающим типом жилища. Здесь продолжали господствовать шатер и палатка.

Архитектурно-художественный облик древнетюркской юрты может быть также восстановлен на основе рисунка юрты в изображении процесса монгольского двора на персидской миниатюре, датированной 1315 г. Зороастрийский оссуарий из самаркандского музея, датируемый II половиной I тыс., сохранившийся до наших дней, и петроглифы Ульзитсомона в Монголии, среди которых сохранился рисунок данной юрты, подтверждают правильность реконструкции С.И. Вайнштейна древнетюркского мобильного жилища. Оно описывалось следующим образом: «юрту с цилиндрическим остовом и куполом, в центре которого над дымовым отверстием имелся конус из перегнутых палок ..., решетки стен были сделаны из ивовых палочек (решетки нередко устанавливались в два ряда – одна над другой, увеличивая тем самым высоту стен); коническую полусферическую крышу делали из прямых или выгнутых жердей, низ которых скреплялся с решеткой остова, а верх – обручем дымового отверстия: с ним же скреплялись концы перегнутых и свяч.т.ныхверху планок, создавших впечатление своеобразного заострения купола». Это подтверждается казахстанскими археологами, выявившими структуру подкурганых погребальных построек раннего средневековья, несомненно, отражавших образ жилища. Погребальные постройки представляют собой круглую камеру, перекрытую полусферическим сво-

дом, и входной коридор. Многих путешественников средневековья поражали юрты кочевых тюркских племен. Аль-Якуби (IX в.) писал о ребристых шатрах тюрков, покрытых войлоком. Ибн-Фадлан, проезжая в X в. по территории нынешнего Западного Казахстана (р.Эмба), упоминает о куполообразной тюркской юрте из войлока.

Юрта в середине I тыс. н.э. имела широкое распространение исключительно у тюрко-монгольских народов. В Среднюю Азию, в частности к огузам, она проникла видимо в конце I тыс.. Наряду с юр-

тами у огузов были переносные жилища типа чум (шатры и алачик) из различных покрытий и деревянных опор.

Таким образом, наиболее ранним типом жилища служит конический шалаш. О следующем типе можно получить представление с изображения на корченском склепе. В конце I тыс. до н.э. появились жилища на колесах, затем хуннуский тип, который является предшественником юрты с сферическим куполом, которая возникла в середине I тыс. в древнетюркской среде.

ЗОДЧЕСТВО КАЗАХСТАНА ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (X–XVIII вв.)

ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ АРХИТЕКТУРЫ

С середины X в. с укреплением феодальных отношений, подъемом в развитии производительных сил, возникновением государственных образований, усилением консолидационных этнических процессов, ростом оседло-земледельческих способов хозяйствования, расширением хозяйственных и культурных связей с народами Средней Азии, Переднего Востока и Восточной Европы, наметился новый этап в культурно-историческом развитии Казахстана. Его начало знаменует подъем культуры народов и возникновением в на территории Семиречья и Восточного Туркестана (Кашгара) государства Караханидов с относительно развитой феодальной структурой, вобравшей в себя многие социальные институты предшествовавших ему государственных образований¹.

Главным занятием населения Казахстана при Караханидах оставалось экстенсивное кочевое и полукочевое скотоводство. Одновременно активно разви-

вается земледелие на юге Казахстана, в долинах рек Сырдарьи, Арыси, Бадама, в меньших масштабах – в Семиречье, в Илийской долине. В Центральном Казахстане земледелием занимались не только в долинах рек и в предгорьях. Крупным центром орошаемого земледелия в IX–XII вв. был Отрарский оазис.

В области искусства возникла и все шире стала распространяться поливная керамика, которая в X–XII вв. имеет большое сходство с керамикой Мавераннахра и Хорезма в формах посуды, в элементах орнаментации, в цветовой гамме росписей, что свидетельствует о торговых и культурных связях юга Казахстана и Семиречья с городами Средней Азии. В то же время имелись особенности в орнаментике, качестве поливы и самой посуды.

В идеологии кочевого и оседлого населения значительное место занимали древнетюркские религиозные представления. Дальнейшее распространение получил ислам². Проникновение мусульманской религии вглубь кочевой аристократической среды приводило к вытеснению древнетюркской рунической письменности и сложению новой тюркской письменности на основе арабской графики.

² После смерти основателя династии Сатук Бограхана правление перешло его сыну Муса, который в 960 г. объявил ислам государственной религией / Қазақтың көне тарихы. Алматы, 1993. С. 144/.

В 1010 г. кидани (карахытай) вторглись в Семиречье. В первой половине XII в. Караханидское государство фактически сошло с исторической сцены. К концу XII – началу XIII вв. власть киданей утратила силу не только в Хорезме, но и в Семиречье и Южном Казахстане. Одновременно в Центральном, Западном, Восточном и Северном районах складывалась своеобразная, в сравнении с южными и юго-восточными районами, культура, которая связана, прежде всего, с племенами кыпчакского объединения. Эта конфедерация служила естественным преемником предшествующих государственных и этнополитических объединений, существовавших на огромной территории от Иртыша на востоке до Волги на западе, где жители продолжали заниматься кочевым и полукочевым скотоводством.

Кочевки кыпчаков осуществлялись по определенным, веками установившимся, маршрутам: «где должен пасти свои стада кочевник зимой, летом, весной и осенью». Как отмечают исследователи, радиус кочевания был очень велик. Так, кыпчаки, обитавшие в Западном Казахстане, лето проводили в южных предгорьях Урала, а на зиму откочевывали в районы Аральского моря, в низовья Сырдарьи. «В результате монгольского нашествия в 1219–1224 гг. Казахстан и Средняя Азия вошли в состав империи Чингисхана. Экономика громадного региона пришла в упадок».

Плано Карпини, посол папы Иннокентия IV к хану Гуюку, проезжавшего в 1245–1247 гг. через Южный и Юго-Восточный Казахстан, информирует, в частности, что в районе Сырдарьи он и его спутники нашли бесчисленные истребленные города, разрушенные крепости и много опустошенных селений.

Значительным городом в бассейне р.Или до монгольского нашествия являлся г.Алмату (Алматы), расположенный на месте современного Алматы у подножия Заилийского Алатау. В.В. Бартольд пред-

полагает, что Алмату упоминают путешественники и историки, писавшие до Бабура, под другими названиями. Мухаммед Хайдар относит Алмату к одному «из известнейших мест» в крае, имея ввиду, очевидно, поселение, оставшееся на месте прежнего города Алмату, о разрушении которого говорит Бабур. Не называют Алмату городом и Шараф ад-дин Али Йазди. Этот автор, как и другие тимуридские историографы, описывая события в Семиречье конца XIV в., не упоминает и бывший столичный центр Чагатайдов-Алмалык. К середине XIV в. он также утратил свое значение.

Последствия монгольского завоевания со временем постепенно преодолевались. На юге и юго-востоке Казахстана в XIV в. возрождались городская культура, земледелие, ремесленное производство. Восстанавливались торговые связи степных районов центра Казахстана и Семиречья с оазисами юга Казахстана и Средней Азии. В XIV в. на территории Северо-Восточного, Центрального и Южного Казахстана окончательно обособилась от Золотой Орды Ак-Орда, на территории Юго-Восточного Казахстана и Киргизии возник Могулистан, что стало важным событием в истории Казахстана. Постепенно на территории Казахстана начался процесс хозяйственного возрождения. Наметились сдвиги в скотоводстве – главной отрасли хозяйства населения Восточного Дашт-и Кыпчак, Семиречья и др. районов.

Важную роль во второй половине XII – начале XIV вв. играл торговый путь из Средней Азии через Семиречье на Алтай и в Монголию, обслуживавший центры многочисленных улусов. Первостепенное значение приобрел также торговый путь из стран Европы и Византии через Крым, далее в Тану (в низовьях Дона), в Сарай на Волге, Сарайчик, Ургенч на Амударье, через Кызыл-Кумы в Отрар и Сайрам, где он выходил на трассу древнего «шелкового пути».

Торговые караваны шли также по дороге, пролежавшей через города, расположенные на северных склонах Каратау-Сузак, Кумкент, Саудагент, дальше по берегам Таласа до Кинчата, затем вдоль отрогов Заилийского Алатау в Илийскую долину.

Для истории и культуры Западного Казахстана большое значение имело образование Ногайской Орды. Следует выделить, что в рассматриваемый период произошло, по единодушному мнению исследователей, формирование Казахской народности. В этом отношении несомненно то, что племена эпохи Бронзы, Раннего железа, последующих периодов на обширной территории преемственно связаны. Значительными этническими группами, вошедшими в состав казахской народности, явились Конграты, Уйсуну, Кыпчаки, Найманы, Аргыны, Кирейты, Канглы и многие др. В силу действия многих этнополитических и хозяйственных факторов на территории Казахстана возникли 3 основных этнотерриториальных объединения – Старший, Средний и Младший жузы. В конце 20-х годов XV в. на Восточном Дашт-и-Кыпчаке возникло «Государство кочевых узбеков, объединивших ряд раздробленных феодальных владений, во главе которого стал потомок Джучида Шайбана, сын Давлат-Шайх-Оглана Абул-хайр. Однако многие Джучиды, среди них... Правнуки Урус-Хана Джанибек и Гирей... не хотели повиноваться Абулхайру», которые после поражения Абулхайра от ойратов в 1456–1457 гг. со своим улусом отделились и откочевали в Могулистан. Как отметил Мухаммед Хайдар, в 870 г. хиджры (1465–1466 гг.) организовали первое Казахское ханство во главе с Джанибеком, что имело исключительно важное значение в укреплении Казахской народности.

Казахское ханство, в отличие от предшествующих государственных образований на территории Казахстана, имело, особенно с начала XVI в., гораздо более широкую и прочную этническую базу. В

нее постепенно вошли почти все этнические группы, составлявшие казахскую народность, и почти вся территория, на которой они обитали. В XVI–XVII вв. ханство укрепило и завязало деловые отношения с русским государством, в частности, с Московским великим князем Василием III, которые расширились приближением границ России к Казахстану.

Достаточно высокого уровня в это время у казахов достигло кузнечное, слесарное, ювелирное, кожевенное, портняжное и др. дела. Особой популярностью пользовалось искусство казахских резчиков по дереву, также мастера, изготавливавшие медные кувшины и плоские металлические блюда с резным узором, красивые поделки из рогов архара, оленя, горного козла, резные костяные шкатулки, табакерки. Большим спросом пользовались седла легкого типа. Ремесленники также делали доспехи и парадное оружие, луки, колчаны для стрел, щиты, ножны, рукоятки сабель. Среди казахов было распространено и ковроткачество. Выделялись несколько типов ковров. Высоким качеством и тонким художественным вкусом отличались ковры с длинным ворсом и с коричнево-терракотовым фоном. Ткались также ковры с белым и красным фоном и безворсовые ковры. Деревянные остовы юрт, изготавливающиеся в лесных и лесостепных районах, сбывались в полупустынные и степные местности, обменивались на скот. Предметами внутреннего обмена были и такие изделия ремесленного производства, как сельскохозяйственные орудия, детали конской сбруи, оружие и доспехи. Кошмы, армяки, дорогие замшевые халаты, ковры отправлялись на продажу, главным образом в Бухару, Хиву, Ургенч, отчасти в Россию.

Таким образом, в XV–XVII вв. одновременно с консолидацией казахской народности и определением этнической территории народа, усилился процесс становления его своеобразной культуры.

АРХИТЕКТУРА ЖИЛИЩА

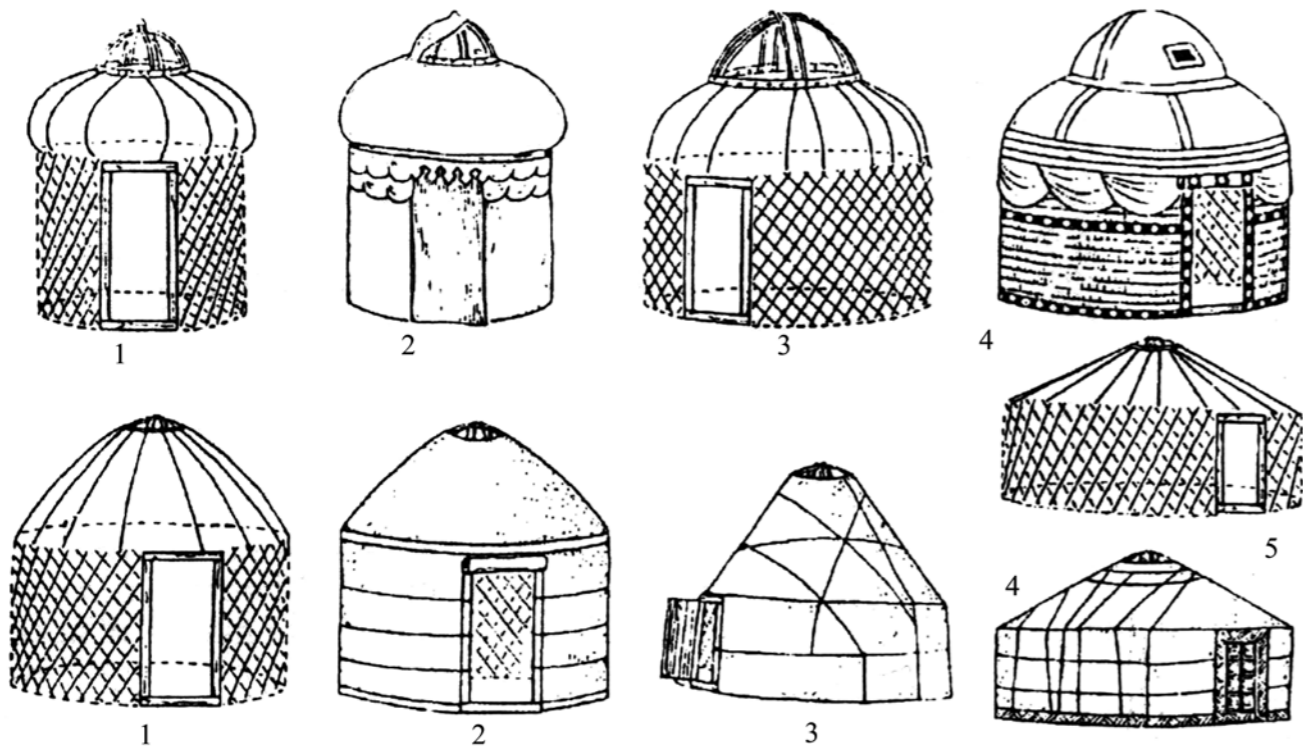
Жилища кочевников

Архитектура древнетюркской юрты в последующие века, вплоть до настоящего времени, претерпев сравнительно незначительные изменения, в целом показала свою наилучшую приспособленность к условиям кочевья. С X в. развитие архитектуры юрты связано со стремлением кочевников увеличить вместимость, т.е. ее площадь и высоту. В этой связи совершенствовались конструктивная структура для усиления ее устойчивости и сопротивляемости воздействию сильного степного ветра, условия освещения и дымоудаления, а также ее архитектурно-художественный облик сначала в тюркской, а затем, главным образом, в среде монгольских кочевников и подчиненных им народов. Рисунок юрты древнетюркского типа с островерхим куполом на персидской миниатюре (1315 г.) указывает на тип кочевого жилища XI – нач. XIII вв., являвшимся основным не только в среде тюркских племен Казахстана, но и монгольских ханов. Указанный тип представляет собой высокую юрту (вероятно, в 2 ряда решеток); часть кереге покрывалась декоративной тканью или циновкой, а купол – богато украшенным войлоком.

Вместе с этим, рожденный в этот период островерхий с небольшим (50–60 см) диаметром шанырак еще больше усиливал ощущение высотности и выделял юрту хана среди многих других.

Источники отмечают, что к XIII в. в кочевом обществе имелись, кроме решетчатой юрты, дворцовое жилище, неразборное жилище на телегах (крытые повозки), чум и шалаш из ветвей.

Изображение юрт на китайских рисунках и персидских миниатюрах дает представление об изменениях ее архитектурно-пространственного облика и об архитектуре юрты высшей монгольской и тюркской аристократии – дворцового жилища со второй половины XIII в. Так, например, на свитке Минского времени (XIV–XVII вв.) анонимный художник изобразил с большим мастерством и точностью быт современных ему кочевников, где наряду с юртой с коническим куполом, изображено жилище хана, представляющее собой трехъярусную юрту с решетчатым цилиндрическим остовом стен и круглым куполом, над которым поднимается невысокий сферический купол – шантрыка.) Этот тип получил название позднемонгольского. Увеличение диаметра верхнего свето-дымового круга позволило при небольшой длине

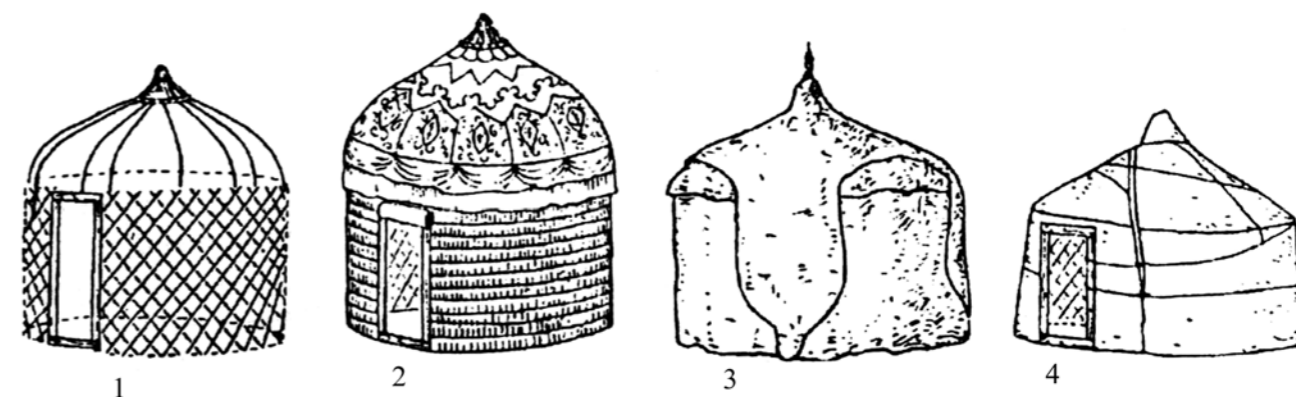

Юрты монгольской знати: 1, 2 – середины XV в.; 3, 4 – конца XV – I половины XVI в.;
Юрты монгольского типа; 1, 2 конца XV – II половины XVI в.; 3, 4, 5 – юрты XIX–XX вв.

уыков (жердей купола) расширить площадь юрты, сделать ее вместительной, а полусферическое решение шанырака (верхнего свето-дымового круга) – еще больше увеличить высоту, и тем самым придать облику юрты величественный дворцовый характер. На дворцовый характер этого типа юрты указывают также наличие на куполе шанырака (окошечка) – несколько вынесенного вперед отверстия для света и вентиляции. Совершенно очевидно, что этот тип дворцовой юрты мог возникнуть только на основе предыдущего жилища кочевой верхушки. Последнее впитало в себя, как было указано выше, основные черты древнетюркской юрты: построение шанырака, пластику уыков, характер и рисунок циновки, торжественность общего вида и т.д. О распространении этого дворцового типа юрты в тюркской среде Казахстана и Средней Азии в XIV–XVI вв. свидетель-

ствует персидский рисунок 1467 г., изображающего Тимура на троне, который со всей точностью повторяет вышеуказанный китайский рисунок юрты. Уже в XVI в. этот тип юрты перетерпевает некоторые изменения, которые в первую очередь были связаны с необходимостью создания юрт, более устойчивых, чем предыдущие, к действиям сильных степных ветров Центральной Азии.

В XVI–XVII вв. на смену юрте с двойным куполом приходят кочевые жилища, получившие название в науке «тюркского» и «монгольского» типов, отличительной особенностью которых, прежде всего, является более плоский шанырак, гораздо лучше работающий на сжатие и более удобный при перевозках, чем полусферический – предыдущего периода, а также придавший надежное аэродинамическое качество форме юрты при воздействии сильных степ-

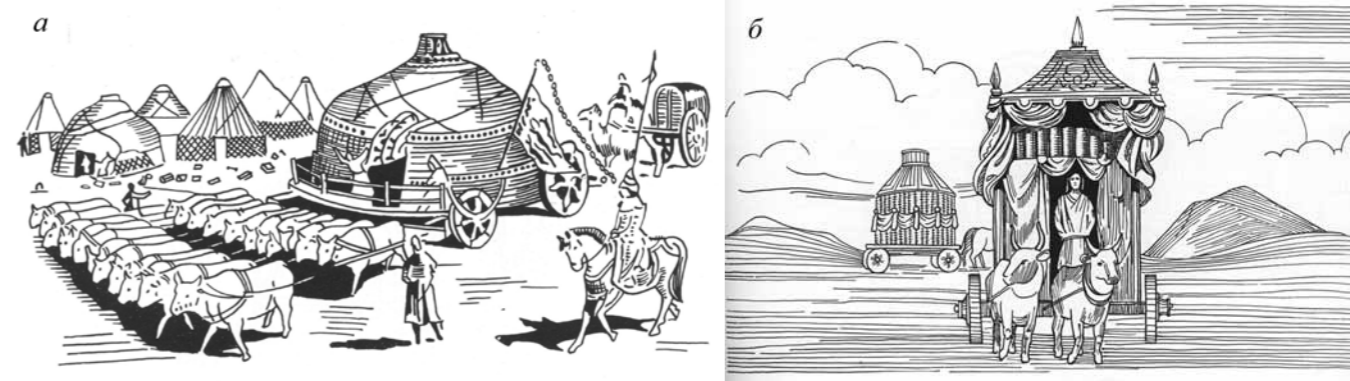

Юрты древнетюркского типа: 1, 2 – конца XIII – начале XIV в.; 3 – из эдженхоро (Монголия); 4 – хазарейцев

ных ветров. Создание тюркской юрты, прежде всего, относится к среде Казахской народности, ставшей непосредственным преемником как хозяйственной, так и художественной культуры народов предшествующих эпох.

Наряду с этим необходимо отметить преемственность в развитии другого, наиболее широко распространенного в кочевом обществе, типа жилища на повозках. Наиболее достоверные сведения и яркое описание о них мы находим у Рубрука, который, в частности, отметил, что: «Дом, в котором они спят, ставят на колесе из плетеных прутьев, бревнами его служат прутья, сходящиеся кверху в виде маленького колеса, из которого поднимается ввысь шейка, наподобие печной трубы; ее они покрывают белым

войлоком, чаще же пропитывают войлок известкой, белой землей и порошком из костей, чтобы он сверкал ярче, а иногда берут черный войлок. Этот войлок около верхней шейки они украшают красивой и разнообразной живописью. Перед входом они также вешают войлок, разнообразный от пестроты тканей. Из цветного войлока они составляют виноградные лозы и деревья, птиц и зверей». Сообщение Рубрука дает представление о масштабе и размере повозки с домом, основание которой равняется 30 футам (т.е. 9 м). Для перевозки дома впрягалось 33 пары быков. Не менее интересны и др. его сообщения о четырехугольных домиках, обтянутых черным войлоком и поставленных на повозки, которые предназначались для перевозок различных хозяйственных предметов,

Жилища и культовые сооружения на повозках: а – По М.Поло; б – культовые сооружения на повозках

т.е. о таком типе, который впервые упоминается исследователями. О наличии в IV в. в Дашт-и-Кипчаке жилищ на повозках сообщает арабский путешественник Ибн-Баттута, посетивший край в первой половине XIV в.: «Телеги, – писал он, – называемые в Дашт-и-Кипчак арба, имеют четыре больших колеса; ...на телегах устанавливаются кибитки из разных деревянных палок, скрепленных между собой ремешком из тонкой кожи. Снаружи кибитки прикрываются кошмами или другой материей. Телеги имеют вставленные окна... В этих телегах можно располагаться как следует: сидеть, спать и даже есть, пить, читать, писать – езда им не мешает». О жилище казахов на повозках XVI в. сообщает Ибн-Рузбехан, который подробно описывает их устройство: «Дома их (казахов), сделанные из деревьев, возвышаются ввысь подобно дворцам, и по просторности своей подоб-

ны миру. Стены, сделанные из белого тополя, очень крепкие, устройство их доведено до совершенства. Кибитку сверху покрывают войлоком разнообразной и редкостной окраски и овечьими шкурами. В них проживают султаны и знатные из казахов. Кибитки эти красивы, каждая из них может вмещать более 20 человек, пребывающих и отдыхающих в них сидя. Эти кибитки установлены на колесах, и множество верблюдов тянут их. Я поразился их устройству, ибо, установленные на повозках, они громадны и вместительны, а также со всех сторон имеют окошки и форточки и покрыты войлоком. Внутри они прекрасны по устройству и красивы точно также, как дома эмиров и султанов».

Итак, в XVI–XVII вв. большинство населения Казахстана, занимавшееся кочевым и полукочевым скотоводством в теплое время года, имели жилища

Составные части казахской юрты

2-х типов: юрту и жилище на повозках – күйиме. В плане юрта представляет собой круг, основанием ее служила стенка (кереге), над которой располагался куполовидный свод, составленный из радиально расположенных жердей, которые нижними концами прикреплены к кереге, а верхними упирались в деревянный круг (шанырак), образующий самую большую верхушку купола. Купольные жерди в основном были массивными, имели прямоугольное сечение, а в верхней части – круглое. Чем больше их было и чем чаще они располагались, тем четче и стройнее получалась форма купола. Обычно для юрты использовалось 120–200 жердей.

Кереге составляли из отдельных взаимопересекающихся планок, образующих сетку или решетку. Величина юрты определялась количеством отдельных решеток, из которых слагалось основание. Обычно на устройство юрты средней величины требовалось 6–7 решеток, на кибитку бедняков – 4–5, а жилища скотовладельцев – 9–12 решеток. Кереге обкладывались декоративными циновками из чия, украшенными разноцветными стягивающими ткаными полосами и лентами. Остов юрты покрывался снаружи специально скроенным войлоком, носящим название «туурлык», покрытие стенки юрты «узык», покрытие свода «тундык», верхний клапан юртъг; При помощи последнего регулировалось освещение, он же служил дымоходом. Войлочные покрытия скреплялись шерстяными арками или тканой лентой. Вход в юрту делали обычно с юго-восточной стороны в виде прямоугольного проема высотой около 1,5–2 м и шириной 0,8 м. В проем вставляли резные деревянные двери, завешивавшиеся снаружи войлочным пологом. Посредине юрты находился очаг для приготовления пищи, у стен стояли кровать, сундуки, шкаф и прочие предметы домашней обстановки. Юрты состоятельных отличались нарядностью и дорогим уб-

ранством, их остовы нередко украшались костяной инкрустацией, внутри юрты драпировались многоцветными коврами, ткаными дорожками. Как отмечали Б.Д. Греков и А.Я. Якубовский: «у тех кочевников, которые не втянуты в процесс постоянных войн, искусство украшать свои жилища тогда стояло очень высоко». Именно такими были кочевники, жившие в степных просторах севернее Сырдарьи, в районах Западной Сибири и др.

Один из исследователей культуры народов Средней Азии В.А. Чупелов дает следующее описание интерьера юрты: «Посетителя, зашедшего внутрь юрты, поражает нарядность ее убранства. Тонкая полоса стягивает деревянный каркас жилья, завешанный серо-коричневыми неупорядоченными войлоками. Всюду узор. Он тесно связан с бытом, с каждым событием в жизни народа. В этом мире узоров то здесь, то там обнаруживаешь намеки на образы действительности, на реальные предметы. Мир, окружающий кочевников, своеобразно опозитизирован».

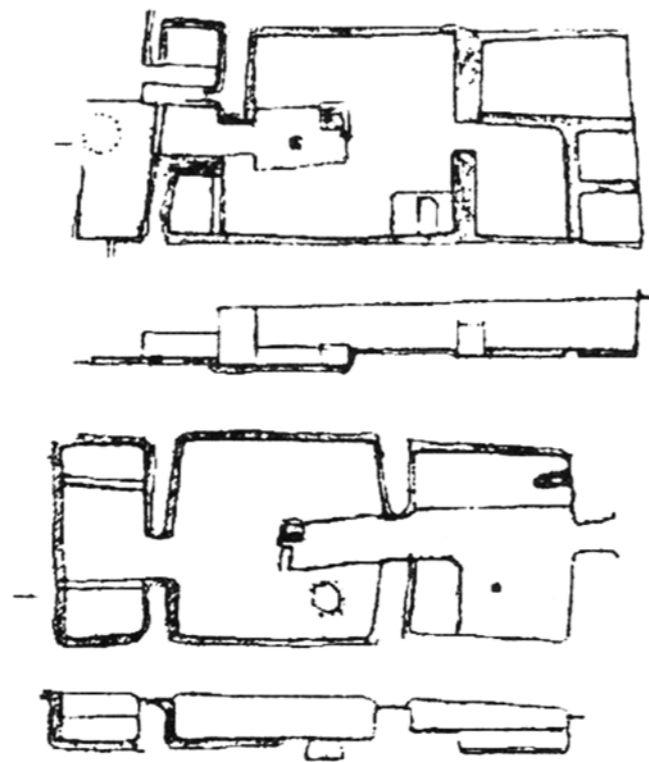
Жилище оседлого населения

Процесс развития структуры стационарного жилища в Казахстане, как и прежде, протекает 2 путями: 1) в условиях сельской местности, жилище той части кочевников (жатаков), которые не имели возможности кочевать из-за нехватки скота и оседали на месте зимовок; 2) в условиях средневекового города), ведущего в целом оседлый образ жизни. Для реконструкции первого из них – жилища жатаков – заслуживает внимание сообщение Д.Б. Пюрвеева о том, что «процесс перехода к стационарному типу жилища шел двумя путями: замена прежнего материала (войлока) другим, более прочным и дешевым при сохранении традиционной формы кочевого жилища – гэра, и отысканием новых форм, продикто-

ванных иными функциональными потребностями и местными строительными материалами». Правильность этого вывода подтверждается наличием в Казахстане одного из самых древних типов стационарного жилища – «шошала». По своей внешней форме шошала напоминает юрту: ее стены представляют собой цилиндр, сделанный из камня, дерна, двойного плетня, засыпанного землей или сухим навозом, и камыша. Посередине такого сооружения вкапывали в землю по четырехугольнику 4 столба, высота которых значительно превышала высоту стен, верхние концы столбов скреплялись 4 поперечными перекладинами, затем нижними донцами на стены укладывались жерди, верхние концы которых крепились на поперечных перекладинах столбов. В результате получалась конусообразная крыша с отверстием вверху, похожая на куполообразную крышу юрты. Поверх жердей укладывали камыш или тальник, затем хворост и сено, а сверху обкладывали крышу пластинами дерна. Верхнее отверстие шошалы служило для выхода дыма от разводимого посередине помещения костра, через него же внутрь проникал дневной свет. На ночь это отверстие закрывали тундиком от юрты или куском кошмы. Внутреннее убранство шошалы почти ничем не отличалось от убранства войлочной юрты.

Строение углублялось в землю на 50–60 см. По планировочной схеме шошала представляла собой 2-х- 3-х камерное жилище. В горных местностях их строили из камня прямо на земле, но их размер не превышал четырехканатную юрту. Следует отметить, что здесь налицо та связь архитектуры и структуры шошалы со структурой и обликом жилищ оседлых племен эпохи Бронзы и I тыс. до н.э. – Бугули I, Суди-Булак и многими др., и типами кочевого жилища последующих этапов, начиная с самого раннего пирамидально-усеченного шалаша, изображение ко-

торого дошло до нас на кирченском склепе «анфистерия». Это еще раз подтверждает, во-первых, правильность нашей реконструкции самого раннего жилища и широкое распространение его на территории Казахстана наряду с Восточной Европой, во-вторых, указывает на архитектурно-конструктивную композицию, ставшей глубоко традиционной в Казахстане и преемственно передававшейся из поколения в поколение. Одновременно к кыстау (зимовки) и кстак (оседлое сельское поселение) строились землянки и наземные дома. Одним из древних типов являлась землянка (жер уй), т.е. врытое в землю жилище с крышей, выходящее на поверхность земли на 1/3 или 1/2 высоты стен. Для возведения стен в безлесных районах употребляли дерн или камень как более дешевый и доступный стройматериал. Эта традиция надолго сохранялась в последующем домостроительстве казахов.

Планы и разрезы домов (по К.Байпакову)

Первоначально в землянках отсутствовали боковые окна, они имели лишь отверстие для света и выхода дыма. Потолка не было, плоская земляная кровля заменяла одновременно потолок и крышу. Пол был земляной. Землянка делалась обычно однокамерной. В большинстве случаев землянки строились бедными казахами, которые не имели средства для строительства более совершенных типов жилищ. С течением времени землянки видоизменялись, т.е. появились полуземлянки жеркене, жер-толе, остатки которых, например, в южной части Восточного Казахстана, сохранились и в начале XX в. Так, например, в дерновых зимовках пол делали по традиции минимум на 0,5 м ниже уровня земной поверхности.

Согласно археологическим данным, дома наземного типа встречались по всей территории Казахстана. «Они были двух-четырёхкомнатные. Характер используемого строительного материала зависел от окружающих природных условий, при этом использовали сырцовый кирпич, камень, дерн, камыш и другой подручный материал. Комната внутри делилась на две части: одна половина отводилась для отдыха и приема пищи, другая располагалась перед очагом или при входе. В помещениях обычно по углам устраивались зернохранилища или закрома, а также различные хозяйственные ямы. Во всех поселениях рядом с жилыми помещениями находились хозяйственные постройки, предназначенные для молодняка и для ездовых и рабочих коней. На зимовках жилые дома и сараи имели стены и общую крышу». Стены жилых домов, например, Отрара в X–XII вв., возводились из сырцового кирпича. Полы и фундаменты домов были выложены жженым кирпичом. В домах обычно устраивались простейшие канализационные устройства – ташнау. Они состояли из поглощающего колодца, в верхнюю часть которого вставляли большой сосуд без дна или специально

изготовленная глиняная труба. Устье колодца перекрывалось жжеными кирпичами, в центральном из них имелось отверстие для слива воды. В XIII в. после монгольского завоевания значение скотоводства во всех формах существенно возросло, поднялась доля кочевого хозяйства по сравнению с полукочевым. Этот процесс не мог не отразиться негативно на развитии стационарного жилища. Лишь с XIV в. наблюдается частичное возрождение очагов земледелия, и в этой связи, строительного дела. Немалую роль в этом играли хозяйственные традиции на юге Казахстана, уходящие корнями в глубокую древность. Материалы археологии последних лет позволяют выявить тип жилища в условиях средневекового города укрепленного поселения. Типичный для XIV–XV вв. жилой дом был раскопан у крепостной стены Отрара с северо-восточной стороны. Жилое помещение имело площадь 13 м², большую часть его занимала суфа восточная (40 см), обмазанная глиной. Рядом с дверным проемом в суфе находилась печь с дымоходом (тандыр), выведенным под суфой в стену дома. Перед тандыром углубленная площадка с ташнау – ямой для сточных вод. При строительстве применялся нестандартный сырцовый кирпич прямоугольной формы, использовались каркасные конструкции. Полы, борта суфы выкладывались жженым кирпичом, им же укреплялись основания стен. Плоские балочные перекрытия с камышовой кровлей опирались на деревянные столбы. Этот факт свидетельствует о возрождении традиции в архитектуре жилища X–XII вв. В последующих, XVI–XVII вв., она была преемственно развита. В этот период традиционным становится формирование планировочной и пространственной структуры жилья на основе жилой ячейки, которую составляют комната с айваном или передней. В многокомнатных домах такая ячейка неоднократно повторяется, т.е. с возрастани-

ем площади и числа комнат принцип организации жилища не менялся, архитектурно-планировочное решение во всех случаях осуществлялось по единому традиционному типу.

Ввиду того, что одна главная жилая комната с печью и тандыром, которая была, как правило, самой большой в жилых комплексах, служила одновременно спальней, столовой и кухней, а остальные комнаты носили вспомогательный характер. Допускалось строительство проходных комнат, поэтому жилые комплексы формировались на основе двух-линейной (анфиладной) и компактной (крестообразной) систем планировки (рис. 2.6.). Чрезвычайная плотность застройки, вызванная условиями города с системой укреплений (стена со рвами и др.), требовали сведения практически на нет коридоров и др. элементов коммуникаций, предусматривая для этого только двери. Выше указанные планировочные системы удовлетворяли эти требования. При линейной (анфиладной) системе или принципе организации все элементы жилого дома как бы нанизывались на ось, начиная с небольшого дворика с айваном или передней хозяйственного помещения, кончая жилой комнатой. В большинстве случаев количество помещений колеблется в пределах от 2-х до 5. Элементы многокомнатного дома, как правило, организуются компактно вокруг главной жилой комнаты с айваном или дворикам. Интерьер центрального жилого помещения, при их различной площади (10–45 м²), решался почти всегда одинаково. Главными компонентами пространства интерьера служили: во-первых, суфа высотой 40–50 см, занимающая основную часть площади комнаты (примерно 7/8), в которую справа или слева от входа в комнату вмазывалась печь – тандыр универсального назначения: в нем можно было испечь лепешки и поставить казан для варки пищи, одновременно он обогревал помещение. Суфа, борта

которой укладывались жженым или сырцовым кирпичом, использовалась для различных хозяйственных нужд: в углах устраивались закрома, а под суфой размещались ямы и погребка. Сверху она застилалась циновками из камыша и чия, а на них укладывались кошмы и одеяла. Во-вторых, центральный столб-колонна, находящийся всегда в центральной точке помещения и поддерживающий прогонную балку с помощью подбалки трапецевидной формы. В-третьих, прямоугольная площадка с ташнау, расположенная в большинстве случаев за входной дверью в комнату, занимающую площадь комнаты кроме суфы (1/8). Она, как правило, вымощена из жженого кирпича и имеет небольшой уклон в сторону ташнау. Устройство ташнау – водослива – традиционное, как в X–XII вв., это широкогорлый сосуд, типа хума, с выбитым дном, который вкапывался в уровень с полом и перекрывался сверху кирпичом с отверстием и подводными канавами. Иногда стенка обкладывалась кирпичом. Ташнау – неперемнная принадлежность жилых и подсобных помещений. В-четвертых, ниши в стенках для бытовой утвари, которые часто становились объектом художественного творчества и соответственно оформлялись. Освещение и вентиляция осуществлялась с помощью тундик, устроенного в середине плоского перекрытия. Наряду с жилой комнатой в большинстве домов имелся дворик, вымощенный обломками жженого кирпича. Во дворах устраивались земляные очаги открытого типа, они служили для приготовления пищи летом. Обязательный элемент жилища – хозяйственные помещения, где устраивались лари, закрома, погребка, там стояли хумы, двуручные горшки, водоносные кувшины. В закромах и сосудах хранили зерно, муку, фрукты и жидкие продукты питания. Конструктивно стены домов возводились из сырцового кирпича без фундамента, в основании стен укладывали камышовые

маты либо пласты кизяка для изоляции от почвенных солей. При кладке стен кирпичный ряд из кирпичей, положенный «плашмя» чередовался с рядами, положенными на ребро. Встречаются также кладки «в елочку». Как уже указывалось, перекрытия в домах плоские, балочные, с опорой на центральный столб, для чего использовались карагач и тополь. Крыша делалась из камыша и сверху обмазывалась глиной.

Знакомство с архитектурно-планировочным решением стационарного жилища народов Казахстана позднего средневековья в условиях укрепленного города и поселения позволяет сделать вывод о том, что на формирование стационарного жилища существенное влияние оказали традиции организации быта в кочевом жилище. Это прежде всего отчетливо видно в структуре и принципе организации быта главного жилого помещения. Как и в юрте универсального и многоцелевого назначения, практически объединявшей все функции жилого дома, служившей спальней, столовой, кухней и гостиной, центральная жилая комната оседлого жилища, как было выше указано, практически объединяет также все функции жилого дома. Кроме того, принципы освещения, инсоляции и вентиляции у обеих типов жилища одинаковы – через тундик. Необходимо отметить, что принцип верхнего освещения, перенятый у кочевого жилища, позволил максимально увеличить плотность застройки и наиболее эффективно и рационально использовать чрезвычайно важную территорию укрепленного города или поселения. О влиянии кочевого быта на оседлую жизнь говорит широкое распространение в быту оседлых предметов утвари животноводства, в частности, кошмы, циновки и др., застилаемые прямо на земляной пол. Таким образом, здесь надо указать на преемственность традиций кочевого жилища, в создании жилищ оседлости видно

ее прогрессивное значение. Наряду с этим исследователи указывают на тот факт, что отмеченный тип жилища оседлости был широко распространен в Южном Казахстане. Подобные жилища были найдены и в городище Туркестана, в поселениях Жалгызтам, в городище Культобе, на северных склонах Каратау.

Вместе с тем, необходимо отметить, что жилая комната с айваном или передней, которая составляла структурную основу жилища Южного Казахстана «традиционна», по существу, для всех народов Средней Азии. Так, например, интерьер отарских жилых помещений с суфой близок жилищу горных таджиков в пределах Каратенена и Вахша, где почти весь пол, за исключением небольшого пространства у двери, поднят примерно на 1 м. Любопытно, что устройство печей-тандыров и функциональное назначение их очень близко. В горном жилище очаг, вделанный в уровень с софой, устоем топки выводился на край суфы вровень с полом. Тандыры горных таджиков – это и хлебная печь, и отопление жилища, и приготовление пищи в казане.

В то же время выделяются некоторые локальные особенности региона, прежде всего, относящиеся к способу отопления: если среднеазиатское жилище отапливалось по-черному, либо с помощью колышков, то южно-казахстанское – с помощью канов, т.е. очагом в суфе с прямым дымоходом внутри суфы и в стене. Как утверждают исследователи, эта система отопления вполне устойчивая и формировавшаяся на значительной территории Южного Казахстана, имеет местные древние традиции.

Таким образом, в развитии архитектурно-планировочной структуры жилища оседлости этого периода наблюдаются преемственно развиваемые глубоко местные национальные традиции и их взаимосвязь с культурой среднеазиатских и др. народов.

МОНУМЕНТАЛЬНОЕ ЗОДЧЕСТВО

Традиция возведения курганов над могилой умершего, сложившаяся в кочевой среде в степях Центральной Азии раньше других регионов, особенно завершение их антропоморфными стеллами и иногда даже посадкой дерева (как воплощение идеи мирового дерева жизни), в X–XI вв. привела к появлению в Казахстане так называемых «Башенных» мавзолеев. Процесс перерастания курганных сооружений со стеллами и с деревом наверху в башенные, начатый в низовьях Сырдарьи еще в начале I тыс. до н.э. (Мавзолей Тагискен 5-ый IX–VIII вв. до н.э.), в конце I тыс. н.э. через Денгек, Домбаул, Козы-Корпеш, Баян-Слу опять таки в долине Сырдарьи породил уникальные монументальные башенные столпообразные сооружения, такие как Аксак-кыз, Бегим-ана, Сараман-Коса – все X–XI вв., в Кызыл-Ординской обл. Безусловно, этот процесс свидетельствует о зрелости народных зодчих, сумевших наилучшим образом материализовать мировоззрение кочевника, создавать и оставлять в постоянно меняющемся, мигающем для него мире нечто постоянное, вечное.

С распространением ислама это стремление в кочевом обществе, по всему видно, усиливается, хотя нельзя связывать строительство надгробных соору-

жений только с религией. Как справедливо утверждает Г.А. Пугаченкова, «на первых порах существования ислама возведение какого-либо сооружения в виде гробницы или купола над могилой умершего категорически запрещалось. Это было обусловлено политикой ислама, противопоставлявшего аскетизм мусульман пышной погребальной обрядности тех культов, с которыми он боролся. Те же политические мотивы, но иного содержания, а именно прославление могущественной личности – главы халифата, приводят в дальнейшем к отмене запрета и возведению над могилой халифа аль-Мунтасира, умершего в 862 г., мавзолея Кубба ас-Сулабия». Как известно, идея прославления, увековечивания памяти предка (считавшейся в кочевом обществе великим долгом благодарных потомков), лучше всего выражалась вертикалью, устремленной к небу (к тенгри, к аллаху). С этих позиций башенные мавзолеи Казахстана, без сомнения, вызывают большой интерес. Во-первых, они просты и монументальны, имеют форму наиболее эмоционально емкую, информативно насыщенную, во-вторых, они являются прототипами ряда известных башенных мавзолеев, которые возводились позднее на обширной территории Евразии.

Например, основной объем мавзолея Бегим-ана – восьмигранная пирамида, завершенная восьмигранной усеченной пирамидой, составляющей почти 1/4 общей высоты, ширина у основания равняется почти 2/3 общей высоты. За счет интенсивного сужения к верху мавзолей воспринимается высоким, устойчивым и величественным. В отличие от Бегим-ана Сараман-коса более стройное сооружение, представляющее собой цилиндрический объем с завершением в виде усеченного конуса. Соотношение нижнего диаметра основания и общей высоты находится в пределах 1/2, а высота завершающей части также как у Бегим-ана равняется 1/4 высоты

Мавзолей Бегим-ана

сооружения. А.И. Кастанье указывает его высоту до 15 саженей. Построили его батыры Джаба и Айдос из сырцового кирпича, облицованного жженым кирпичом, такая же конструкция применена в мавзолее Бегим-ана.

Наверняка можно согласиться с М.М. Мендикуловым в том, что «большая высота сооружения и наличие под куполом специальной площадки определенно указывает на сторожевое его назначение, но видимо, неверно то, что превращение ее в мавзолей произошло значительно позже».

Если вспомнить, что в древности погребальные сооружения выполняли также оборонительные функции (включение круглого мавзолея на Чирик-Рабате в систему укреплений, у которого на высоте 7,25 м имелся специальный коридор для обороны и др.), а также поверье в народе о том, что мазеры являются самым надежным местом в пути, то ясно, что Бегим-ана, Сараман-Коса являлись одновременно мавзолеями и сторожевыми башнями. Они построены на подступах к столице Огузского государства (IX–XI вв.) Джанкету на возвышенном участке. Функционально и конструктивно оба памятника решены почти одинаково 3-хэтажными с 2 сводчатыми перекрытиями, которые одновременно являются ребрами жесткости. Наличие окон на 3-м этаже, открытая, вероятнее всего, легко разбираемая кровля, необходимая для дыма – сигнала в случае опасности, возможность подъема лишь приставными лестницами – все это лишний раз доказывает сторожевое назначение этого уровня. Особой устойчивостью выделяется мавзолей Бегим-ана, у которого больше чем на половину высоты первого уровня объем был забит землей и глиной, вероятно, над захоронением. Поэтому, несмотря на то, что обсыпалась большая, а именно нижняя часть сооружения, оно до сих пор сохраняет свой прежний вид, с непривычно оголен-

ным остовом. На этой высоте и предусмотрен входной проем».

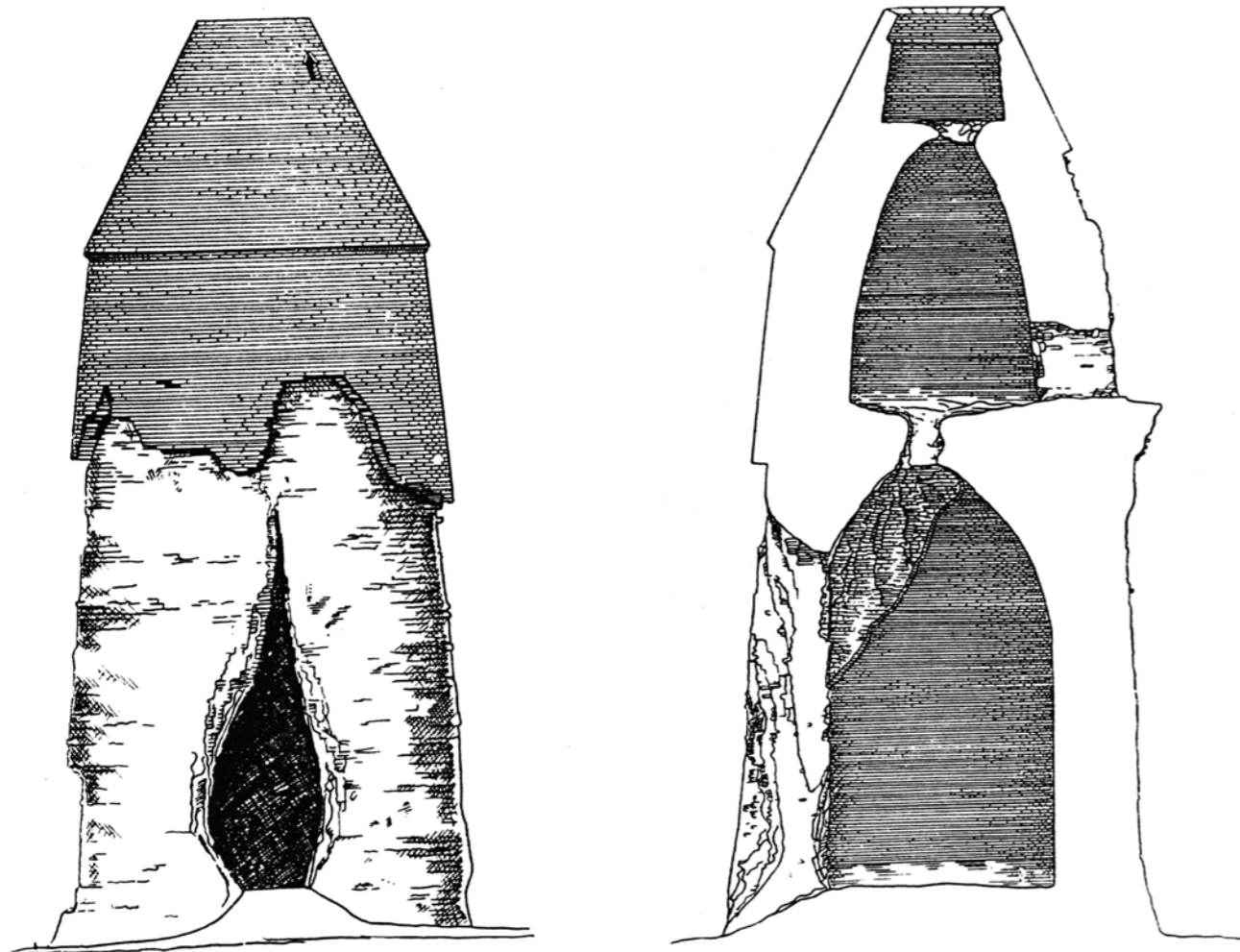
Необходимо подчеркнуть, что простота и монументальность, а также наличие сторожевого этажа и отсутствие шатрового покрытия отличают композицию казахстанских мавзолеев от многих других башенных мавзолеев. Этот тип мавзолеев получил широкое распространение в Иране с XI в. (Гомбеде Кабус – 1006 г., в Эберку – 1056 г., Алаад-Дине в Вермине, Имомзада Джафар в Куме – XIII–XIV вв. и др.), в Азербайджане с XII в. (Юсуфа и сына Кусейра 1161 г., Момине-Хатун 1186 г. – в Нахичевани,

Мир Али в с. Ашагы Веисаллы – XIV в., Кутлу Муса Оглы – 1314 г. в с. Мамедбейли 1304 г. и др.), в Турции с XIII в. (Денер в Койсере – 1276 г., Мама-Хатун в Терджане – XIII в. и др.). Поэтому среди исследователей имеются разные мнения по вопросу происхождения и распространения башенных мавзолеев. Многие из них О.Шуази, М.К. Ильина, А.В. Саламзаде, И.А. Орбели сходятся во мнении, что башенные мавзолеи корнями уходят в Армению, к армяно-грузинским храмам, в Азербайджан и Иран. Нельзя не согласиться с мнением Г.А. Пугаченковой, которая связывает происхождение башен с северными сред-

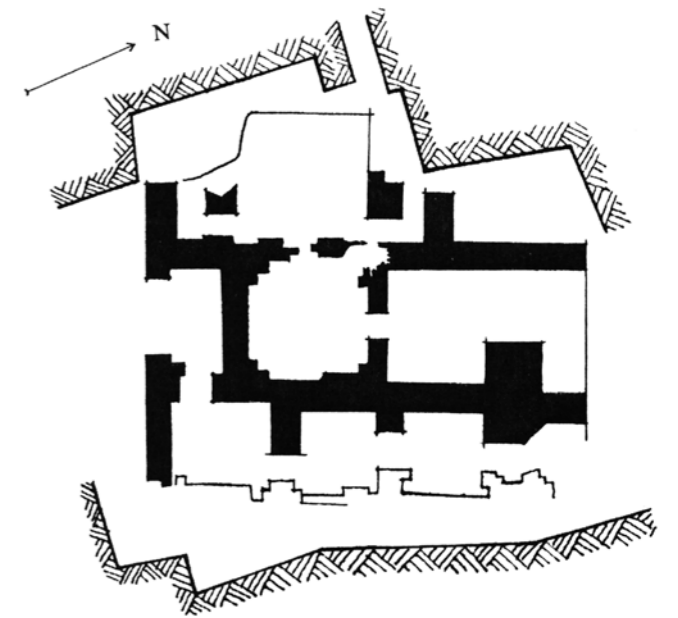
неазиатскими погребальными сооружениями. Таким образом, как было указано выше, башенные мавзолеи формировались в I тыс. н.э. в огузо-кипчакской среде.

Эпоха античности, наступившая с образованием тюркского государства Караханидов на огромных просторах Средней Азии, Южного Казахстана и Восточного Туркестана, в архитектуре Казахстана обозначена расцветом городской культуры, в том числе строительством новых неизвестных до этого времени зданий и сооружений типа бань, мечетей и рождением выдающихся памятников мемориального зодчества. В этом случае представляют интерес бани в древнем Таразе, в Отраре (их две – на северном и южном рабаде). А мечеть в Куйрук-тобе относится к наиболее ранним в Казахстане.

В Средней Азии давно начали строить бани. По данным К.М. Байпакова, Отрарская баня XI–XII вв., расположенная на северном рабаде, имеет прямоугольную планировку размером 11,5×16,5 м. На центральное крестообразное помещение выходит раздевалка, мочные и, вероятно, комната отдыха. С восточной стороны на улице находились топка, колодец и помещение с емкостями для воды. Для вывода сточных вод за пределы бани предусматривались специальные кубуры (канализационные линии), которые были подведены к поглощающим ямам. Отопление осуществлялось с помощью жаропроводящих каналов, проложенных в стенах, что стало традиционным для бань Средней Азии и Южного Казахстана. Стены возведены из жженого кирпича, помещения, вероятно, имели купольные перекрытия, как наиболее приемлемые для бань. По сравнению с ранними банями, в которых еще не выработана традиционная функциональная схема, указанная крестообразная планировка в XI–XII вв. становится характерной и для бань позднего времени.

Башня Сарааман-Коса

0 200 800 см

План бани в Таразе

В период раскопок древнего г. Тараза в 1938 г. А.Н. Бернштамом было проведено археологическое исследование остатков сооружения, построенного из обожженного кирпича, как он в последующем убедительно доказал, – бани, возведенной в XI в. Здание представляло собой прямоугольник размерами 12,4×13,6 м, состоящий в основном из 8 квадратных в плане помещений, перекрытых куполом. Каждое из 2-х отделений бани имеет свой отдельный (собственный) вход. Парадный северный, вероятно, ведет в мужскую половину, а более скромный, скрытый западный вход – в женскую. По данным Т.Н. Сениговой, каждое отделение имело просторную раздевальню, купольный зал с ваннами и парную, расположенную над топкой. В раздевальне предполагаемой мужской половины сохранились 2 полки с сидением. В юго-западной женской комнате была раскопана целиком сохранившаяся ванна размером 1,75×0,47 м и расположенное рядом вдоль южной стены помеще-

ния небольшое корытце шириной 0,40 м, глубиной 0,26 м. В кирпичном полу имеются сливные каналы. А.Н. Бернштамом было убедительно доказано, что помещение имело купольное перекрытие, причем переход от четверика к своду осуществлялся tromпами, а само здание в целом было многокупольным. Жаропроводящая система бани состояла из горизонтальных каналов, выложенных из кирпича и проложенных под полом и полками («каналы»), и из вертикальных гончарных труб диаметром 20 см, вставленных в кладку стен. «Вполне вероятно, что баня отапливалась подобно средневековым баням Армении. Здесь раскаленные газы из топки через отверстия в боковой стене поступали в подпол купольного зала, а затем по гончарным трубам в стенах выходили наружу, обогревая, таким образом пол и стены. Свет в баню проникал через разноцветные стеклянные диски, вставленные в люки куполов». Баня представляет особый интерес, как своей структурой, так и тем, что это было первое найденное здание, имеющее фресковую роспись. Наиболее интересными по убранству помещениями были прихожие и купальные. Важное историческое значение имеет тот факт, что орнаментальный мотив росписей, по свидетельству Т.Н. Сениговой, имеет параллели с одной стороны с узорами «на бронзовых медальонах Центрального Казахстана с XIV–XII вв. до н.э. (Былыкылдак I, II. Атасу)», а с другой стороны, с орнаментикой дворцовых зданий и резного ганча. В целом, этот мотив уходит своими корнями в керамику эпохи Бронзы той же Бетпак-Далы I тыс. (Дандыбай, Бегазы и Бугулы). Как отмечает Г.А. Пугаченкова, в этом и проявилась локальность характера зодчества Семиречья в X–XI вв., заимствовавшего мотивы из «степных» геометрических узоров алаша, текемет и гончарных изделий Тараза V–VIII вв. Здесь нетрудно заметить уникальность архитектуры бани в Тара-

зе, которая занимает важную, ключевую позицию в культуре Средней Азии и Казахстана. Это подтверждает В.Л. Воронина, отметившая, что «если нисинская баня совпадает по планировке с типом среднеазиатских бань, многие черты, планировки которых весьма близки баням Крыма и Булгар, то Таразская стоит особняком, как по характеру планировки, так и по убранству. Напротив того, ее формы ближе к типу античному, турецкому, каковы и некоторые кавказские бани». Такой вывод сделан, прежде всего, вследствие наличия в Таразской бане 2-х отделений, каких в Средней Азии еще не обнаружено, что в целом свидетельствует о высоком уровне культуры и искусства эпохи Караханидов в Южном Казахстане. Любопытные данные приводятся Т.Н. Сениговой относительно росписи интерьеров бань, которые, в частности, широко применены в бане Тараза». Виднейшие мусульманские врачи IX–XI вв. приписывали росписям (безусловно, высокохудожественным – Г.Б.) гигиенические свойства. Так, Мухаммед ибн Закария ар-Рази (864–925 гг.) писал, что врачи древности, зная о расслабляющем действии бани на человека, считали также необходимым в бане эстетической обстановки, созерцание которой, должно было укрепить все жизненные силы человека. Ибн Сина (980–1037 гг.) заявлял, что в «хорошей бане должна быть умеренная температура, яркий свет, просторный предбанник, а в нем картины (сувар) хорошей работы, явной красоты, вроде влюбленного и влюбленной и вроде парков и садов. Эти картины и подобные им – одна из деталей совершенной бани».

С X в. архитектура Казахстана обогатилась строительством в оседлых районах новых типов общественных зданий – мечетей. Если вначале для этих целей приспособлялись рядовые жилые помещения, то в после дующем, для удовлетворения потребностей мусульман всего населенного пункта,

целого городского района, начали строить специальные здания. Но нельзя забывать, что этому процессу предшествовал, согласно письменным источникам IX–X вв., например, этап «приспособления под мечети христианских церквей в Таразе и Мирках. И лишь с ростом числа мусульман появляются сообщения о постройке мечетей. Так, Ал-Макдиси пишет о постройке соборной мечети в Кедере. Раскопки в Куйрук-тобе, отождествляемой с Кедером, обнаружили остатки, видимо, именно этой мечети. Это пока наиболее ранняя мечеть в Казахстане и первая из раскопанных построек такого рода». К.М. Байпаков представил выявленные данные по этой мечети: в плане представляет собой прямоугольник размером 36,5×20,5 м по внешнему обводу стены; сооружение многоколонно, оно состояло из 50 колонн (5 в коротком ряду, 10 – в длинном), основание их выложено из жженого кирпича размером 75×100 см, сетка колонн 3,5×4,6 м; толщина стен 1,5 м. Они сложены техникой комбинированной кладки из квадратного жженого размером 22×22×4,5 см¹ и сырцового кирпича. Этот тип джумы-мечети (утверждение исследователя, что это сооружение является именно мечетью, подтверждается еще и тем важным фактором, что здание ориентировано строго с северо-востока на юго-запад, т.е. михрабом на Мекку) получил в последующем достаточно широкое распространение в Средней Азии (в Хиве, Ургенче, Хазарасп и др.).

¹ Некоторые исследователи считают, что по размерам кирпича из которого сложено сооружение, можно определить дату его постройки. Например, Б.Засыпкин дает любопытные сведения о том, что, «начиная приблизительно с XII–XIII вв., разрабатывается сильно распространенный в последующие века тип квадратного кирпича размером а стороне 26×27 см и толщиной 4,5–3,5 см, из которого сложены почти все сохранившиеся памятники послемонгольской эпохи» (Б.Засыпкин. Памятники архитектуры в Средней и их реставрация. Вопросы реставрации, т. 1. 1926 с. 137-138). На основании этого замечания можно отметить, что вышеуказанный кирпич действительно относится к более раннему периоду.

В эпоху Караханидов, когда ислам был принят как государственная религия, строительству мавзолеев придали особое значение. Возведение их над могилами выдающихся государственных и религиозных деятелей стало общепризнанной традицией. Мало того, вошло в обычай (действующий до сих пор) завещать себе могильное место в «ногах святого», известного предка и строить мавзолеи еще при жизни. Как бы программными в этом смысле звучат слова, написанные на стенах мавзолея Гур-Эмир: «Счастлив тот, кто откажется от мира раньше, чем мир откажется от него, приготовит себе могилу раньше, чем войдет в нее, угодит своему господину раньше, чем свидится с ним».

Традиционными становятся однокамерные мавзолеи с внутренним квадратным в плане помещением, покрытым куполом, который, как известно, появился в Казахстане во II тыс. н.э. и, начиная с X в., они достигают расцвета и совершенства. Здесь встает вопрос генезиса этих типов мавзолеев. В.Л. Воронина в поисках решения подобной проблемы зарождения центричной композиции мавзолея Саманидов, рассматривает ее как результат трансформации, сокращения и слияния плоскости фасада крепости с объемом ворот. Г.А. Пугаченкова предлагает иное объяснение – идея центрического, квадратного в плане, помещения предрешена в композиции плана раннефеодального, домусульманского среднеазиатского кешка (замка). Таково, например, центральное помещение замка Тешик-кала в Хорезме с лежащими на его осях сводчатыми входами, выделяющимся наподобие своеобразных порталов. Выделение этого помещения в самостоятельный объем определяло бы тему одиночного мавзолейного сооружения типа мавзолея Саманидов». Нельзя не заметить, что эти суждения основаны на чисто внешнем сходстве объектов. Более убедительное обоснование проис-

хождения данного типа мавзолеев можно найти у Л.А. Лелекова, который связывает их с мавзолеями северного Тагискена (IX–V вв. до н.э.), Уйгараке, Чирик-Рабата (III в. до н.э.) и Хорезмского Кой-Крылган кала (IV д. до н.э.). Обряд ритуального сожжения усыпальниц¹, имевший место у различных индоевропейских народов, как считает исследователь, «был связан с космологической символикой самих, погребальных сооружений». Гробница в индоиранской и всей индоевропейской мифологии трактовалась как микрокосмос, соответственно ее планировка осмыслялась как миниатюрное воспроизведение структуры Вселенной. Поскольку религиозно-мифологические системы древних индоевропейцев представляли структуру мира (т.е. земли и неба) в виде круга и квадрата с общим для них центром, то и рассматриваемые приаральские мавзолеи тоже имели в плане круг со вписанным в него квадратом² (реже – квадрат со вписанным кругом). Более поздние исторические эпохи – античность, средневековье – воплощали те же идеи в архитектурных формах купольных гробниц, также сочетавших вписанные друг в друга круг и квадрат. Семантика образа, усложненная и заново переосмысленная на новых этапах исторического развития, все же сохраняла исходную старую основу, пронесенную сквозь тысяче-

¹ Это сожжение имитировало мировой пожар, которым в конце века должен был быть обновлен мир. Об этом по своему рассказывают Рамаяна, Махабхарата, Авеста, Энеида, Эдда, пехлевийские тексты.

² О детальном осмыслении планировки индоевропейских гробниц свидетельствуют тексты Шатапатхи Брахманы, в которых говорится о том, что квадратные гробницы создавались богами-дэвами, а круглые – их старшими братьями асурами (почитавшимися в соседнем Иране, но отвергнутыми послеведической религией Индии). Преобладание квадрата в очертаниях древнеиндийских гробниц прямо связывается Шатапатхой Брахманой с четырьмя сторонами света. Определенный интерес вызывает замечание Л.А. Лелекова о том, что «Шатапатхе Брахмане асуры были изгнаны богами именно на север. Т.е. туда, где преобладали круглые планировки». Этим объясняется преобладание в Приаралье в I тысячелетии до н.э. круглых в плане мавзолеев.

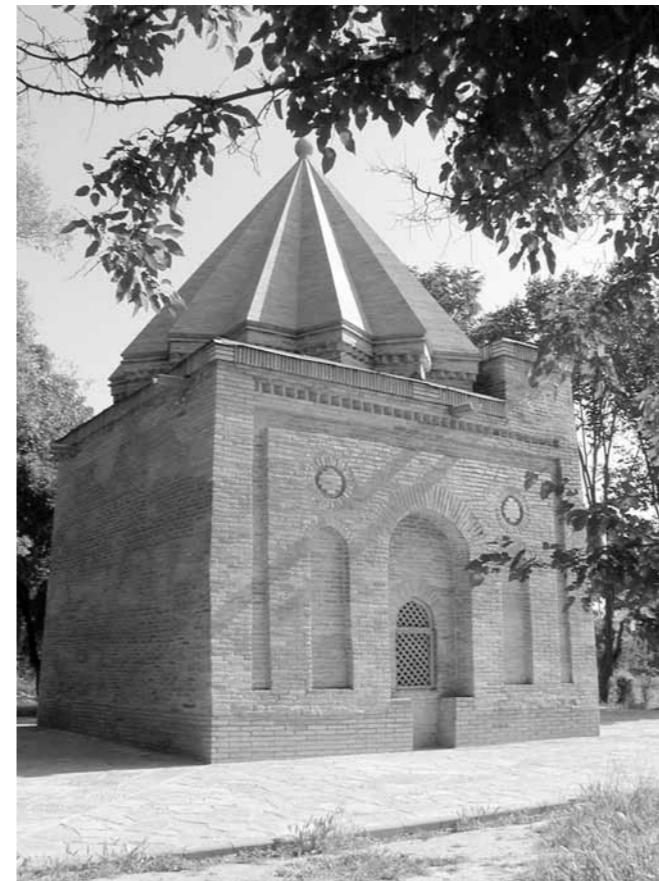
летия. Так, знаменитый мавзолей Санджара (XII в.) называли в момент строительства «домом будущей жизни» – почти теми же словами, какими описывает усыпальницу Ригведа, и связи Приаралья с индоиранскими народами выявляются в том, что «сырцовая кладка была заимствована тагискенцами с юга, откуда мог быть занесен и сам обряд (например, с территории культуры Гиссар III)». Символические аспекты квадрата связаны «с культурными деяниями Йимы³, утверждавшего порядок и преодоление хаоса, выразившегося в постройке квадратного ограждения райской обители – квадратной Вары (царство Йимы – Г.Б.)⁴, которая в свою очередь является священной оградой против сил смерти, возведенной как воплощение солярного начала».

Программным для зодчих эпохи Караханидов, вероятно, было возведение над могилами знатных лиц именно такой райской обители, «дома будущей жизни» не хуже, чем умерший имел при жизни. В эпоху Караханидов мемориальное зодчество Казахстана обогатилось новыми типами мавзолеев. К ранее известным башенным присоединились новые – центрические мавзолеи со сферическим или шатровым покрытием, с барабаном или без него.

Ранним, наиболее выдающимся памятником истории архитектуры Казахстана нового исламского периода остается мавзолей Бабаджи-Хатун (конец X – начало XI вв.), находящийся в 28 км от г. Тараза в с. Головачевка, с которого начинается феодальная архитектура края. Своим композиционным построением мавзолей положил начало новому типу –

³ В дозаратуштринском Фарвардин Яште Йима – герой культуры, первопорядок и сын солнца, т.е. воплощение огня-света, но Заратуштра в последующем обвинил его в поедании говядины, что стало причиной грехопадения рода людского и появления смерти.

⁴ Токарский, хеттский, балтийский и авестийский изголось с корнем *uag* соответствует общиндоевропейскому *ueg* со значением «окружать, охватывать, огораживать».

Мавзолей Бабаджи-хатун

центрическому с шатровым покрытием. Как отметила Г.А. Пугаченкова: «Идея и форма в нем, в мавзолее Саманидов (IX в. – Г.Б.), настолько совпадают, он настолько совершенен, что дальнейший архитектурный поиск мог идти только в сторону отрицания его основных принципов. В этом удивительном памятнике сказало свое последнее слово древне-согдийское зодчество». И действительно, архитектура мавзолей Бабаджи-Хатун¹, явившегося следующим после мавзолей Саманидов, построена на иных, отличающихся от своего предшественника, композиционных принципах. Этим был отмечен новый этап в развитии не только зодчества Казахстана, но и всей Средней Азии. Сооружение в плане квадратное внутреннее

¹ Мавзолей был обследован в 1938–1939 гг. А.Н. Бернштамом, в 1953 г. детально обмерен под руководством Т.К. Басенова.

помещение размером 4,45×4,45 м, а по внешнему обводу 6,78×6,78 м, покрытое двойными куполами: внутренний – полусферический, ребристый; внешний – пирамидально-шатровый, гофрированный. Построенный на возвышенности мавзолей ориентирован главным фасадом на восток, который выделен невысоким парапетом, устроенным за счет утолщения стены и входной двери. Архитектурно-художественно все три фасада (за исключением западного) решены одинаково: по оси симметрии расположена главная арочная ниша (в которую вписаны» дверной проем – на главном, оконные проемы – на боковых фасадах), по бокам от нее устроены две узкие арочные ниши, завершенные двумя медальонами, выполненными из фигурной кладкой. Все эти архитектурные детали взяты в П-образную рамку – обрамлением. Над обрамлением и по верху многогранного барабана шатра проходит зубчатый декоративный поясик из сдвоенных кирпичей, уложенных углом наружу. На парапетных терракотовых плитах сохранилась часть надписи, исполненная почерком насх, прочитанная А.М. Беленицким, М.Е. Массоном, которая гласит: «Эта величественная гробница называемой Абаджихатун (или Бабаджи Хатун) строитель ее ... Ильханшах ... имя строителя Мухамед». Т.К. Басенов считает: «В нишах, по видимому, были смонтированы разные плитки».

Западный фасад мавзолей оставлен гладким. Своеобразен интерьер, который не имеет четкого членения на обычные четверики и восьмерики; на углах стен четверика устроены арочные паруса, пяты которых на высоте 1,37 м от уровня пола опираются на выступы-пилястры. На высоте 3,8 м арочные паруса образуют правильный восьмигранник, с которого начинается кольцевая кладка 16-гранного внутреннего купола. Этим создается единое, нерасчлененное по горизонтали пространство интерьера. Подобный при-

ем решения подкупольной конструкции в архитектуре Средней Азии встречается очень редко. Мавзолей Бабаджа-Хатун отличается строгой простотой форм, ограниченностью декора и высоким качеством строительных работ, что обусловило многовековую его сохранность. Вероятно, это оказалось возможным благодаря применению в конструкции сооружения деревянных связей в пяте свода, воспринимающих распор, а главное, совершенно новой не только в истории Казахстана и Средней Азии, но и в мировой практике конструкции купола с двумя оболочками. Дело в том, что эта новаторская инженерная идея, в основе которой лежит способ передачи статических сил распора от основного внутреннего сферического купола, силы тяжести от внешнего высокого поднятого (в Бабаджа-Хатун шатрового) купола на барабан и стены, позволила в последующем перекрывать огромные пространства и в Средней Азии получила самое широчайшее распространение непосредственно с XI в. Можно без преувеличения отметить, что он стал прототипом так называемых современных пространственных конструкций и позволил придать неповторимый архитектурно-художественный облик таким шедеврам мировой архитектуры Куны-Ургенча, как мавзолей Фахраддин-Рази (XII в.), Текеша (XIII в.), Тюрабек-ханым (XIV в.), Самарканда – Гури-Эмир (1404), мечети Биби-ханым (XV) и мн. др., где внешний высокоподнятый купол является почти всегда главным акцентом в их композиции¹. К сожалению, пока мы знаем лишь имя автора этого выдающегося открытия – Мухаммед – откуда он,

¹ Первый великий мастер архитектуры эпохи Возрождения Ф.Брунеллеско сумел решить важнейшую творческую задачу перекрытия куполом среднокрестия собора Санта Мариа дель Фьоре в 1420–1436 гг. диаметром 42 м, создав, как отмечалось в существующей исторической литературе по архитектуре, «подлинно новаторскую, новую конструктивную систему полого с двумя оболочками купола», «без которых немислимы были бы ни купол Микеланджело, ни его многочисленные повторения по всей Европе в течение последующих трех столетий».

где воспитывался и получил образование, мы пока не знаем. Чтобы хотя бы частично ответить на этот вопрос, необходимо сначала выяснить генезис такой формы мавзолея Бабаджа-Хатун, как шатрово-пирамидальный, гофрированный шестнадцатигранный купол на таком же звездчатом барабане является еще одним подлинно новаторским творческим созданием великого зодчего раннекараханидской эпохи. Необходимо различать известные в науке шатровые мавзолеи, которые делятся в основном на три вида: шатрово-пирамидальные (с барабаном или без барабана, в плане многоугольник), шатрово-конусовидные (с барабаном или без него, в плане шатра – круг) и шатрово-пирамидально-гофрированный (с барабаном, в плане звездчатым или многогранным, а шатер в плане звездчатый или остроресбристый). Шатровые мавзолеи первых двух типов получили распространение в Средней Азии (в основном Хорезмская школа зодчества), Закавказье, Иране, Турции и в Казахстане, а третий тип – лишь в Южном и Центральном Казахстане, на берегу р. Тигра (совр. Иран) и в Армении. Отсутствие более ранних сохранившихся аналогов внешнему куполу на территории Средней Азии и Казахстана позволило А.Н. Бернштаму сделать вывод о том, что: родина архитектурных памятников с такими перекрытиями – Закавказье, где среди многочисленных сооружений, относимых к раннему Средневековью, есть здания с граненым, коническим покрытием купола на таком же барабане, например, церковь св. Рипсимэ (VII в.) в Вагаршапате, церковь Мармашен в Галиндже и церковь в Анберде (Армения). Зонтичное ребристое покрытие купола не имеет, по существу, прямых аналогий в современной ему среднеазиатской архитектуре: «среднеазиатским сооружениям того времени совершенно не свойственна такая форма купола...» Далее исследователь уточняет: «По нашему мнению, окончательное конс-

структивное оформление этого архитектурного типа следует связывать с опытом армянских зодчих, получивших в районах, связанных с кочевниками, большой простор для применения своих талантов, чем в оседлых оазисах, как, например, в Согде-Мавераннахре и Хорезме, где была весьма устойчива собственная строительная традиция...». Для того, чтобы окончательно внести ясность, во-первых, необходимо ответить на вопрос: каким образом армянские архитектурные традиции могли проникнуть в южные районы современного Казахстана до X в.; во-вторых, в какой степени находится родство исследуемых архитектурных форм? Факты широкого проникновения армян в Среднюю Азию и Семиречье имеются. Об этом свидетельствуют В. де Рубрук, В.Бартольд, С.Толстов, армянские историки: Вардан, Орбелиане, Конетабль, Сембат и др. Но все они, как один, связывают начало этого процесса со временем монгольского завоевания, т.е. с XIII в. Этот факт как бы зафиксирован на Каталонской карте 1375 г., которую В.В. Бартольд считает достоверной и пишет: «На... карте... г. Иссык-Куль (Jsikkul) отмечен на северном берегу озера... в нем находится монастырь армянских братьев...».

Таким образом, факты проживания армян ранее X в., т.е. времени строительства мавзолея Бабаджа-Хатун, на территории Семиречья остаются неубедительными. Если, в определенной степени, наличие армян в Семиречье связывать с несторианством, то и здесь следует отметить, что, как показали раскопки Н.Пантусова, несторианские кладбища Семиречья в основном относятся к XIII–XIV вв. «Таким образом, семиреченские памятники свидетельствуют о пребывании здесь армян с 1288 г. (время армяно-сирийской надписи на несторианском надгробии – Б.Г.) по 1323 г. (дата надгробия армянского епископа Иоанна на Пишпекском кладбище – Б.Г.)». Следовательно,

напрашивается вывод о том, что фактов проникновения армянских архитектурных традиций до X–XI вв. в Казахстане пока еще нет. Определяя родство формы покрытия мавзолея Бабаджа-Хатун и памятников армянского зодчества, прежде всего следует отметить, что история архитектуры Средней Азии, в том числе Казахстана, ясно определяет роль купола как важнейшей архитектурной формы в композиции зданий и их комплексов. Любопытно, что в процессе развития архитектуры Казахстана наблюдается попеременная смена значимости в архитектурной композиции памятников портала (пештака) и купола. Так вот, особенностью зодчества Караханидского периода является репрезентативность купола относительно портала. Куполу отводится решающее место в облике мавзолеев. В следующем этапе композиционные акценты в мавзолеях постепенно придают порталю. Поэтому создатель мавзолея Бабаджа-Хатун всячески стремился к обогащению пластики куполами утверждению его доминирующей роли в композиции памятника. Он придал ему устремленную к небесам форму, выражающую необходимость усиления идеологии молодой для края религии ислама, т.е. доминирующая композиционно-художественная роль шатрового покрытия в архитектуре мавзолея совершенно очевидна. Немаловажное значение имеют также проблемы соединения шатрового купола с нижним кубическим объемом, который осуществляется незаметным переходом от куба к покрытию. Диаметр барабана всегда равняется ширине кубического основания, чем достигается цельный монолитный облик казахстанских мавзолеев. Кроме того, если проанализировать структуру памятников архитектуры Грузии и Армении, на которые ссылается А.Н. Бернштам, то возникает совершенно иная картина композиционного построения памятников архитектуры. Если первые в Армении купо-

ла (IV–V вв.), надо полагать, возводились из дерева по типу шатрового покрытия армянского народного жилища «азарашен», «согомакаш», форма которого нашла отражение в древнейшем каменном куполе, возведенном в V в. на ц. Саркиса в Тепоре. Переход от квадрата плана к многогранной форме барабана купола осуществляется посредством тропов (1-2- и 3-х рядных) с конца VI в. нередко при помощи сферических парусов. Вследствие появления этих конструктивных элементов с VI в. получили распространение купола с 8-гранным, а с VII в. – также 12-16-гранным барабаном, т.е., в архитектуре Армении и Грузии распространилась парусная конструкция и, в связи с ней, круглый, в плане высоко поднятый барабан, несущий, как правило, зонтичное покрытие. Здесь на первый план выдвигается не форма кровли, а барабан купола, который всячески украшается стройными колоннами, световыми проемами и др. И, наконец, покрытия армянских храмов в основном не рассчитаны на восприятие их с земли человеком, они лишь защищают помещение от атмосферных осадков, тем самым имеют главным образом функциональное назначение, т.е. композиционная роль их отодвинута на задний план. Из этого следует, что формы покрытий, по крайней мере казахстанских и армянских памятников, играют совершенно разные роли в архитектуре мавзолеев. Значит мы доказали что, армянское происхождение гофрированного шатра мавзолея Бабаджи-Хатун сомнительно, Хотя этот вопрос остается открытым. Существуют разные мнения о прообразах и происхождении шатровых мавзолеев в целом. Из зарубежных ученых Диц считает, что эта форма исходит от матерчатой палатки турецких народов, а Саладен – от зороастрийской дахмы. Из отечественных ученых Г.А. Пугаченкова считает, что «...основу возникновения мавзолеев шатрового типа следует искать в памятниках мону-

ментальной архитектуры Среднеазиатских кочевых народностей и в тех погребальных обычаях и обрядах, которые издавна у них бытовали». Далее исследователь пришла к выводу о том, что «знакомство с различными материалами о погребальных постройках, зарегистрированных в огромном количестве в районах расселения северных среднеазиатских народностей в Киргизии, Казахстане, на юге России, в Приволжье, в Сибири приводит к убеждению, что в среднеазиатской кочевой среде, в том числе у присырдарьинских тюрок, так называемых «сельджуков», еще до того, как они покорили почти весь Ближний Восток, было разработано несколько вариантов надмогильных монументальных сооружений с шатровым коническим или пирамидальным покрытием. С X–XI вв. (вместе с сельджуками) шатровые мавзолеи внедрились в мусульманское строительство юго-запада Азии и юго-востока угла Европы». Прием гофрировки, который больше всего сближает среднеазиатские памятники с западно-мусульманскими, был также обнаружен С.П. Толстовым в сырцовых зданиях хорезмской архитектуры, начиная с V–VII вв. вплоть до периода раннего Средневековья (X–XII вв.). Появление барабана и шатра гофрированной формы было логическим решением традиционного для Хорезма архитектурного приема, наряду с Хорезмом подобные постройки встречаются в Киргизии и Казахстане. Таким образом, с XII по XIV столетия порталные мавзолеи с гранеными или гофрированными барабанами и шатрами проходят в северных районах Средней Азии долгий путь самостоятельного развития...». М.Е. Массон и Г.А. Пугаченкова убедительно доказали, что: «Несомненно, что в период, предшествовавший монгольскому завоеванию, в Джетысу (Семиречье) уже складывалась своя северная туркестанская архитектурная школа». Т.К. Басенов также не соглашается «с мнением о

том, что конусообразный купол (имеется в виду гофрированный шатровый купол – Б.Г.) Бабаджи-Хатун является простым повторением архитектуры Закавказья, ибо в данном нашем примере, в отличие от архитектуры церкви св. Рип-симэ в Армении (VII в.) и церкви Мармашен в Галиндже (XI в.), купол опирается на низкий барабан призматической – звездчатой формы, что не присуще архитектуре Закавказья; скорее всего это является развитием другого вида – конусообразного купола, выполнявшегося прежде в камне, а теперь в кирпиче, как в новом материале». Из вышеизложенного следует, что родиной гофрированных звездчатых в плане покрытий шатровых мавзолеев является Семиречье, опыт которого был распространен за пределами Казахстана. В пользу местного происхождения рассматриваемого купола и в целом всей архитектуры мавзолея Бабаджи-Хатун «говорит» и объемно-пространственный облик памятника – это монументализированный облик, обобщенный образ, портрет невесты с ее высоким головным убором типа казахского саукеле, покрытым тонким шелковым платком. О том, что в это время имел место в быту конусовидный головной убор, свидетельствуют находки Ф.Х. Арслановой в погребении золотоордынского времени в Павлодарской области. Высота головного убора, изготовленного из двух листов тонкого (0,2 мм) серебра – 43,5 см, а ширина эллипсоидной нижней части 20×28 см¹.

Своеобразны, даже уникальны в орнаменте Бабаджи-Хатун «рельефные 8-лепестковые розетки в тимпанах арки, которые, по утверждению Г.А. Пугаченковой, являются местной среднеазиатской тра-

¹ Высокие головные уборы, несколько напоминающие описанный, были известны еще в глубокой древности, о чем свидетельствует изображение на золотой бляхе, найденной в степях Междуречья. Подобные головные уборы были распространены и у племен, населявших в VIII–XII вв. районы Сибири и Казахстана, что нашло отражение на каменных изваяниях, изображавших женщин.

дицией» и получившие большое распространение в Караханидский период: «Для них характерна 3-хслойная резьба по терракоте, где выделяются крупные 8-лепестковые розетки, по контуру выявленные выпуклым профилированным валом очень высокого рельефа, петлями, перерастающими одна в другую, и заполненные сложным узором». Подобные розетки-фрагменты были найдены при разборе старого здания к северу от г. Джамбула, близ современного мясокомбината на берегу арыка.

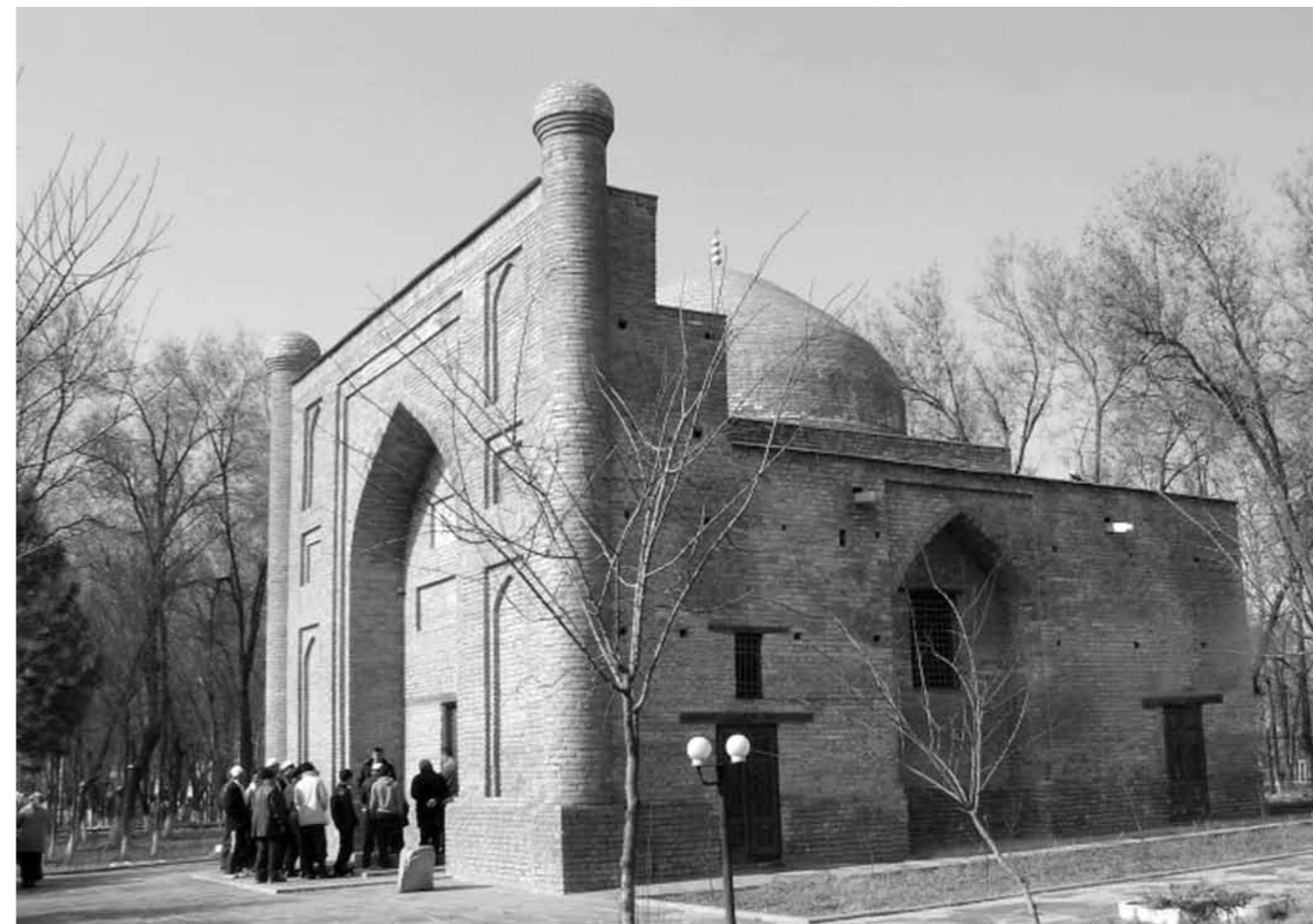
Мавзолеем Бабаджи-Хатун – один из самых известных «долгожителей» активной сейсмической зоны Казахстана, это оказалось возможным вследствие предусмотренных в мавзолее достаточно широких антисейсмических мероприятий. Н.М. Бачинский отмечает, что: «утверждение старых зодчих Средней Азии в том, что нет в руках человека средств, которые можно было бы по силе противопоставлять мощи землетрясений, привело их к точке зрения, что только эластичные строительные материалы и конструкции являются действенными антисейсмическими факторами в руках архитектора. Это и вызвало применение в качестве строительного материала раствора только ганча и глины, породило особые конструкции фундаментов на глиняных подушках и, наконец, своеобразные пояса в цокольной части стен». Поэтому толщина постельных швов в кладке была значительной и «составляла до 30% ее объема. Даже в таких ответственных частях сооружений, как несущие своды, арки и купола, старые мастера никогда не записывали на клин, а пользовались только ганчевым раствором. Затесанный кирпич даже в замковых частях указанных конструкций – явление относительно редкое». Глиняные подушки фундамента, которые имели почти все монументальные здания, подготавливались путем заполнения котлована будущего сооружения на 60–80 см плотной мас-

сой – сырой гончарной глиной. (Применялись также песчаные подушки). В цокольной части, по крайней мере в нижних рядах, кладка велась также на глиняном растворе, а на верхний ряд кладки на слой строительного раствора укладывались «камышовые подушки или пояс» толщиной 8–10 см. Помимо этого старые зодчие применяли и др. конструкции, которым всегда отдавалось предпочтение из-за надежности в условиях постоянной угрозы землетрясений. Здесь, в первую очередь, следует отметить стрельчатые своды арок и сводов; при этих очертаниях замковая часть никогда не вываливается при землетрясениях, как у полуциркульных форм, а арка, претерпевшая даже поломки – у пят, по середине кривой и в замковой части – начинает работать как некая шарнирная система. Что касается купольных перекрытий, то они вообще могут считаться сейсмостойкими.

Одним из наиболее ранних памятников эпохи Караханидов является мавзолей Карахана в г. Таразе. К сожалению, в настоящее время мавзолей существует в несколько видоизмененном виде (после безответственной восстановительной работы в начале XX в.), когда было утрачено не только орнаментальное убранство мавзолея, но и искажен его план. Однако по фотографии 1850-х гг., опубликованной Б.П. Денике в 1939 г. можно получить достаточно достоверную информацию об этом памятнике и об искусстве раннекараханидской эпохи в целом. Как указывают Т.К. Басенов и М.М. Мендикулов, мавзолей был сооружен над могилой основателя династии Караханидов, о его датировке ничего не говорят. Если мавзолей действительно основателя династии, то можно уточнить его имя и время его жизни¹.

¹ По сообщению И.А. Кастанье, святой хазрата – Аулия слыл в народе под именем Карахана, но настоящее его имя было Ша-Махмуд. Из 95 лет жизни – 40 он провел с уйгурским народом, а 15 – посвятил Богу. По словам Аулиеатинского Казия Абдуллы, Ша-Махмуд, (Карахан), умер в 866 г. н.э. или 1031 год назад, т.е. в IX в.

По сообщению В.В. Бартольда: «В 840 г. предводитель карлуков, правитель Испиджаба Билге кул Кадырхан, приняв титул кагана, объявил о своем праве на высшую государственную власть. После его смерти, в борьбе за власть в каганате боролись 2 его сына: Базыр Арсланхан стал правителем Баласагуна, Огулшах Кадырхан – Тараза. Но в 893 г. Тараз был завоеван Саманидом Исмаилом ибн Ахмедом. Огулшах вернулся в Кашгар и в 904 г. начал войну против саманидов». Двоюродный брат Огулшаха Сатук Бугра хан (915–955 гг.) считается основателем правящей династии Караханидов. Приняв ислам, при поддержке саманидов, Сутук Бугра хан выступил против Огулшаха и, разгромив его, подчинил себе Тараз и Кашгар. В 942 г., сместив правителя Баласагуна, объявил себя верховным каганом. С этого момента начинается история караханидского государства. Следовательно, мавзолей Карахана, точнее Сатук Бугра хана, был построен в 50-х годах X в., а не в XI в., как датирует М.Массон. Первоначальный облик мавзолея, судя по указанному фотоснимку и террактовым плитам, найденным в 1961 г. археологическими изысканиями, безусловно привлекает на себя внимание своим изысканным, высокохудожественным уровнем. Плоскость фасада отмечена входным проемом стройной пропорции перекрытий, очень красивого очертания, богатейшей пластики и формы аркой клинчатой кладки, которая изящно опирается на 3/4 колонки, выложенной спаренными кирпичиками. Эта арка, вероятно, ритмически повторялась в меньших размерах несколько ниже и глубже над дверью. В паре они являлись не только функциональными, но и композиционными акцентами фасада. Видна очень грамотная моделировка других плоскостей фасада, которые очень четко делятся на ограждающие по бокам, нижние и основные, а также основные и завершающие плос-

Мавзолей Карахана

кости, которые между собой делятся тонкими линиями кладки кирпича и заполнены соответствующим орнаментом.

И.А. Кастанье приводит любопытные данные по мавзолею: «Полковник В.В. Панков сообщает, что на нем хорошо сохранились только два его минарета, украшенные цветной глазурью, стоящие на углах с лицевой стороны памятника. Эта древность имеет внушительный вид и теперь, хотя время отняло у нее многие, довольно изящные, по-видимому, украшения. Высота памятника до вершины минаретов приблизительно до 6 сажень». Известно, что в Средней Азии, в конце XII – начале XIII вв., монохромность

внешнего облика построек караханидской эпохи обогащается «включением покрытых голубой глазурью надписей, в мечети Магоки Аттары, минарет Калян или кирпичей, как в куполе мавзолея Санджара, шатровых покрытиях мавзолеев Фахр-ад-дин Рази и Текеша».

Следует выделить, что мавзолей Карахана – 1-е дошедшее до XX в. сооружение, где для усиления художественной выразительности архитектуры широко применяются терракотовые и глазурованные плитки, найденных здесь до 30 разновидностей. Мавзолей, безусловно, имел высокий архитектурно-художественный уровень и подготовил благодатную

почву для рождения такого шедевра архитектуры Казахстана, как мавзолеей Айша-биби.

В современном с. Головачевка, на месте средневекового г. Джавикет, рядом с мавзолеем Бабаджихатун, находится мавзолеей Айша-биби, «названный В.В. Бартольдом Айшабу», исследованием которого занимались В.В. Бартольд, В.А. Каллаур, А.И. Кастанье, А.Н. Бернштам, Г.А. Пугаченкова, Т.К. Басенов, Т.Н. Сенигова, Л.Б. Резина и др., хотя дошел до нас лишь полуразрушенный западный фасад. Существуют легенды, связанные с мавзолеем¹. Вот одна из них, записанная А.И. Кастанье: «Один из самаркандских ханов был женат на христианке Китайской княжне, отождествляя ее с именем Ханым-Биби (памятник этого имени имеется в Самарканде), сестра которой Айша-Биби приезжала к ней в Самарканд в гости. На обратном пути Айша-Биби умерла вблизи реки Асы, где и сооружен настоящий памятник». Вероятно, более близки к истине данные Б.Т. Туякбаевой: «Интересными становятся сообщения о смерти в 1034 г. дочери Таласского правителя Богра-хана², умершей в дороге по пути в Газну к своему жениху Маудуду – наследнику Масуда. С этой историей согласуется местная легенда, повествующая о захоронении здесь госпожи по имени Айша-Биби, отправившейся со служанкой к своему жениху в далекую землю и погибшей в пути». Из этого исследователь уточняет: «Строительство мавзолея можно Датировать ... 30-

¹ О нем у казахов сохранились исторические придания, по которым: она была построена для дочери известного Суфийского поэта ученого Хаким-Ата (XII в.). По этой легенде «Айша-Биби была просватана за Карахана, проживающего в окрестностях Таласа – было назначено время свадьбы, но Карахан, занятый врагом, не мог во время прибыть в Шаш, тогда она, опасаясь за участь своего жениха, с разрешения матери Анбар-Ана отправилась ночью к Карахану...»

² В данное сведение можно внести небольшое уточнение: «Богра» – это почетное звание правителей из Караханидов. Здесь В.В. Бартольд, вероятно, имел ввиду Алп Арслан Богра-хана, внука основателя династии Караханидов Сатук Бограхана, который считался в начале XI в правителем Тараза и Баласагуна.

Мавзолеей Айша-Биби

тыми годами XI в.». Обмеры, проведенные в 1953 г. под руководством Т.К. Басенова, показали, что мавзолеей Айша-биби – в плане квадратное сооружение, размеры его 7,23×7,23 м по наружному периметру (без учета выступов колонн), он не намного крупнее, чем рядом существующий мавзолеей Бабаджихатун. Восточные главные фасады мавзолеев находятся на одной линии. Как было указано выше, до нашего времени дошла более-менее сохранившаяся западная стена и части северной и южной стен (в настоящее время памятник отреставрирован). Больше всех разрушена восточная стена, в середине которой сохранились остатки входа внутрь помещения. В середине остальных стен находились оконные проемы,

расположенные в глубоких нишах, от которых в северной и южной стенах сохранились лишь нижние части. По существующим частям можно убедиться, что памятник был перекрыт куполом, который полностью разрушен. Это подтверждается тем, что толщина стен на отметке 43 м от нулевой линии меняется: до отметки – 160 см, выше – около 60 см, а также наличием на отметке 286 см остатков угловых арок – тропов. Сохранившийся западный фасад имеет 2, фланкирующие фасад, 3/4-ные круглые, диаметром в нижней части 86 сонымен колонна, сужающиеся кверху до отметки 4,01 м и затем расширяющиеся в виде раструба (южная колонна в настоящее время имеет высоту 6,93 м, а северная – 6,18 м). По оси стены расположена глубокая ниша, перекрытая стрельчатой аркой, клинчатый архивольт которой опирается на круглые колонки диаметром 32 см. Уровень пят арки делит плоскость фасада на 2 части; нижняя – сплошная спокойная, верхняя – расчленена обрамлением тимпана арки.

Все элементы фасада сплошь покрыты резными терракотовыми плитками. Из этого описания следует, что мавзолеей дошел до нас без 3-х стен-фасадов, без покрытия¹. Видимо, кровля была разрушена давно и каких-либо сведений о форме покрытия в литературе пока еще не найдено. Сначала принято было «считать, что памятник относится к портално-купольному типу, однако после подробного обследования, произведенного в 1943 г. сотрудниками Академии архитектуры СССР Ю.С. Яраловым, Г.Я. Мовчан, установлено, что он является купольно-центрическим типом и все 4 фасада здания имели одинаковую степень архитектурно-художественной отделки, т.е. мавзолеей не имеет портала, главный вход обращен на восток, конструктивное решение здания также

¹ В 1949 г. на мавзолеей были произведены ремонтные работы по укреплению облицовочных терракотовых плит.

выделяется оригинальностью. Вскрытие в 1953 г. «показало, что мавзолеей имеет цоколь и отмостку из камня – плитняка», стены 3-х слойные толщиной около 170 см. Основной конструктивный слой – внутренний из 2-х кирпичей размером 25×25×4–5 см и внешний – из, облицовочных терракотовых плит с квадратной лицевой орнаментированной поверхностью толщиной 4–5 см и имеющий особые выступы клиновидной формы. Пространство между этими слоями было заполнено обломками кирпичей на ганчевом растворе. Все основные архитектурно-художественные и конструктивные элементы «связывались между собой деревянными (из арчи) связями (арматурами), проложенными в кладке через каждые 60–80 см по высоте». Нетрудно заметить, что зодчий, приняв забуточный прием возведения стен, пошел на определенный риск, вероятно, не находя другого способа прикрепления к стене облицовочных плит. Некоторая разновидность этого приема, имевшая место в строительной практике приаральских племен в I тыс. до н.э., видимо подтолкнула строителей Айши-биби к указанному забуточному приему, но в дальнейшем в Средней Азии он не встречается. Однако этот метод получил свое усовершенствование и применение в архитектуре Западного Казахстана с XIV в.

Архитектурно-художественным качеством мавзолеей Айши-биби всеми исследователями оценивается как «один из исключительных на территории Средней Азии и Казахстана». Судя по наполовину уцелевшему фасаду, а также схеме реставрированного облика, выполненного М.С. Булатовым, архитектура мавзолеей разработана выдающимся мастером, который прекрасно владел всеми основными приемами архитектурной композиции, а именно вопросами пропорционирования и гармонизации частей и целого, тектоники, масштаба и др. Попытка проанализи-

ровать композиционное построение западного фасада показывает, что его элементы, их величина, место расположения взаимообусловлены и находятся в гармоничном сочетании, фасад лишен каких-либо тектонически неоправданных элементов. Если почти квадратная плоскость делится на 2 яруса (решение нижнего монументально без лишней моделировки, а на верхнем ярусе появляется прямоугольное обрамление тимпана надстрельчатой аркой, причем рамки этих обрамлений заполнены такими пластичными, овальными по форме, плитками, которые визуаль-но «надежно» работают по обводу статических сил от наиболее уязвимого участка перекрытия – арочного проема), то во всем этом видна тектоническая оправданность решения. Бросаются в глаза, может быть, несколько крупноватые угловые колонны и их необычная, на первый взгляд, форма, но во всяком случае, они стоят верными стражниками ворот. Здесь уместно привести мнение Л.Н. Воронина по поводу генетики пештака: «Родиной которого также считает Среднюю Азию, эволюционировал из формы ворот местной крепостной архитектуры, которые с течением времени трансформировались в объемное сооружение, перешедшее в конце концов в ту плоскую форму, которая неразрывно связана со всяким более или менее значительным сооружением». Нетрудно понять причину расширения верхней части этих угловых колонн на 1/4 ее высоты, для чего нужно представить себе всю объемно-пространственную композицию мавзолея. Его кубический объем, 4 угла которого обозначены 4 мощными колоннами, верхней частью расширяющихся только наружу (верхняя часть ровная, вертикальная), как бы нежно обхватывает устремленный ввысь доминирующий в композиции мавзолея великолепный по форме шатровый купол. Вход и оконные проемы, торжественно раскрывающиеся на 4 стороны света,

аккуратно вписаны в плоскость фасадов. Приподнятый характер этих важных элементов, обеспечивающих связь со всеми частями лирообразными, богатой пластики капителями, на которые опирается скульптурно отточенная, изящная по форме стрельчатая арка. Эти колонны будто навечно застыли на почетном карауле у ворот «дворца» Айши-биби. Архитектурно-художественная выразительность мавзолея, основанная на гармоничном сочетании всех его элементов и их тектоническом осмыслении, усилена облицовкой всех основных форм и плоскостей здания ажурными орнаментальными терракотовыми плитами¹. Анализируя содержание существующей стены, Т.К. Басенов восстановил около 20 различных форм терракотовых плиток с разнообразными рисунками. Такое большое разнообразие и богатство орнаментальных мотивов говорит о довольно серьезном опыте их применения. Действительно, еще к парфянскому периоду (III–VI вв. до н.э.) относятся использованные для украшения дворцов Нисы декоративные терракотовые плиты. Затем, по наблюдению Г.А. Пугаченковой, розетки были применены в одном из помещений замка Тешик-кала в Хорезме VI–VII вв. Найденные М.Е. Массоном в 1927 г. на древнем Таразе несколько сотен таких плиток VI–VII вв., А.И. Тереножкина при раскопках замка Актепе под Ташкентом V–VII вв., А.Н. Бернштама в Сукулукте, Т.Миргиязева на городище Краснореченском, также свидетельствуют о применении терракотовых плит в архитектуре. Косвенным указанием на продолжение эволюции техники резной терракоты в VIII–X вв. является широкое распространение в эту эпоху богато орнаментированных неглазурованных сосудов т.н. «дастарханов». Далее на примере мавзолея Айши-биби можно утверждать, что в Караха-

¹ По свидетельству Б.П. Денике применение украшения резной терракотой широко распространено только в пределах Средней Азии и Казахстана.

нидскую эпоху они по форме и орнаментальному мотиву становятся исключительно богатыми: «сложнейшие растительные сплетения и причудливая вязь букв... у Айша-биби на (угловые колонны) развертывается на значительных архитектурных плоскостях, причем слагающие их плитки членятся нередко вне связи с орнаментом, поскольку размер их диктуется оптимальными условиями обжига. Резная терракота завладевает фасадами». Самобытность архитектуры Айша-биби еще лучше познается при сравнении с др. родственными творениями караханидских зодчих в других регионах государства. Прежде всего следует отметить, что в архитектуре Средней Азии «отсутствие штукатурок и облицовок стен в XI в. привело к исключительной тщательности кладки». Основным средством художественной выразительности являлась «орнаментальная кладка, которая осуществлялась иногда с рельефом, создаваемым вырезом на лицевой поверхности кирпича геометрических (ромбы, кольца, параллелограммы и др.) или произвольных криволинейных фигур». Такой прием можно увидеть в архитектуре мавзолея Аламбердара (близ г. Керки, Туркменистан, начало XI в.), среднего из группы узгенских мавзолеев (начало XI в.), мавзолея из комплекса Султан-Саадат в Древнем Термезе (XI в.), мечети-намазга Талхатан-баба (близ старого Мерва 1095 г.). В XII в. появляются новые средства художественной выразительности. На фасадах использовались, например, мелкие шлифованные кирпичики, которые составляли лишь облицовочный слой. Трудность фигурной резьбы по кирпичу привела к применению в качестве облицовки фасадов резной терракоты. Резная терракота XII в. как облицовка стен не имела поливы. Все эти изменения убедительно прослеживаются в мечети Магоки-Аттори в Бухаре (1119–1120 гг.), где, кстати, колонны, поддерживающие михрабную арку, увенчаны терра-

котовой капителью лировидной формы, которые целиком идентичны с оформлением оконных проемов мавзолея (1187 г.) (примыкавшим с севера и юга к более раннему среднему) в Узгене, Куны-Ургенческих мавзолеев Фахраддин-Рази (XII в.) и Текеша (начало XIII в.).

Но терракота этих зданий отличается от резной терракоты Айша-биби. У Узгенских мавзолеев терракотовые плиты толщиной 4–10 см и до 50 см и более превратились в чисто облицовочный материал, облагораживающий поверхность кирпичной кладки стен. На хорезмских памятниках «резьба осуществлена уникальным приемом – сделана раскладка кирпича фасадной стены, кирпичи покрывались слоем в 3 см. подготовленной глиной, на ней производилась резьба, после чего слой разрезался по швам между кирпичами, вместе с которыми отправлялся на обжиг». Из вышеизложенных фактов следует, что в условиях, когда строительный материал составляли производные одного лишь леса, зодчие Айша-биби раньше других восприняли большие художественные возможности и эстетический потенциал резной терракоты для архитектуры и тем самым обогатили этот старый прием и средство художественной выразительности еще в XI в. О более раннем характере этого опыта, относительно среднеазиатских, свидетельствует и то, что резные терракотовые плиты Айша-биби еще не дифференцированы по назначению, они одновременно служат конструктивным материалом стены как кирпич, и в то же время художественным – как облицовочные плиты. Вероятно, увидев в этом некоторое ущемление конструктивных, прочностных характеристик стен, караханидские зодчие XII в. оставили за резной терракотой ее эстетическое назначение. Но нужно признать, что этим самым была утеряна возможность более глубокой резьбы орнамента, позволяющей

придать стене, а в целом всей архитектуре, желаемую ажурность, легкость, воздушность массивным в действительности стенам. Орнаментальный мотив облицовочных плит также свидетельствует о местном происхождении архитектуры мавзолея Айша-биби. Нижняя часть здания до основания арки облицована терракотовыми плитами, имеющими «узор из четырех радиально расходящихся от центра пальметок кошкар-муюз, орнамента хорошо известного в предшествующее время. Верхняя часть здания очень разнообразна. Наиболее распространенным оказался на мавзолее мотив вихревой розетки, известный еще в виде отпечатков штампов на глиняных столиках Тараза VI–VIII вв. То же самое можно сказать и о других мотивах: четырех рогах барана и лепестковых виньетках, известных на терракотовых плитках Тараза. В целом украсившие архитектурное сооружение орнаментальные мотивы своими корнями уходят в культуру тюркско-карлукской эпохи Семиречья»¹. Вместе с тем, заслуживают внимания выводы Т.К. Басенова о том, что «закон одноплановости в казахском орнаменте, т.е. наличие орнамента и фона

¹ А.И. Кастанье пишет: «Епископ Неофит обратив внимание на то, что на памятнике имеются изразцовые изображения крестов, высказал предположение: не есть ли это древний христианский памятник». Н.О. Остроумов заметил, что о христианском происхождении мазара Айша-биби нет оснований согласиться, т.к. прямые пересекающиеся линии встречаются в орнаментике весьма часто, по самой простоте и естественности такого узора и особенно потому, что изображение креста было известно в орнаментике еще до христианских народов. А.Савельева говорит, что изображение креста в древности имело 3 главных вида: а) +, б) ×, в) ✚ – под названием «свастика». Такие фигуры встречаются на древних финикийских монетах, на египетских, веспийских и ниневийских памятниках, в катакомбах Египта, между клинообразными надписями в Малой Азии, на древних храмах острова Цейлона, а также у Этрусков, датчан, мерян и обитателей древней России. Стало быть изображение креста было распространено во все века и у разных народов и о значении этого изображения сказать что-либо точно определенное нельзя. С.Т. Смирнов высказал, что «крест как тамга киргизских (казахских – Б.Г.) родов встречался среди рода кераитов Сарыкераитов, а из исторических данных известно, что оба эти рода вместе с найманами были христианами».

(без дополнительной резьбы на 2-м плане) остается сохранным в декоре Айша-биби. Уже в караханидский период складывается своеобразие искусства казахского народа: одноплановость орнамента, изменимость масштаба и форм в зависимости от натуральных размеров и форм предметов и деталей, на которых наносится рисунок, обратимость орнамента и другие национальные особенности. Имеется ввиду архитектурный декор». Поскольку перед нами без сомнения выдающееся по своим архитектурно-художественным качествам здание, явившееся образцом для архитектуры мемориальных сооружений не только Казахстана, но и для всей Средней Азии, встают вопросы о работе средневекового зодчего над сооружением, о методах гармонизации ее архитектурной формы. О том, например, что среднеазиатские мастера при возведении монументальных зданий предварительно разрабатывали их проект, свидетельствует факт обнаружения Н.Б. Баклановым архитектурных чертежей узбекского мастера XVI в., которые представляли собой планы различных зданий на квадратной сетке. Сложные и хорошо скомпонованные планы на чертежах XVI в., прекрасная техника черчения – все говорит о высокой строительной культуре старых мастеров. Несомненно, практика использования таких чертежей была длительной, можно предполагать, что задолго до XVI в. появились чертежи на модульной сетке, необходимые для разработки плана и переноса его в натуру. Но, вместе с тем, распространилось мнение, что если в X–XI вв. не было еще такой техники черчения, какую мы видим на чертежах XVI в., то модульная сетка, клетка, которая условно принимаемая равной какой-либо мере длины, служила рабочим чертежом, по которому и происходила разбивка здания на месте. Модульная сетка могла быть использована и для высотных размеров интерьеров и фасадов. Архитектурный анализ мавзолея

Айша-биби доказывает, что он не мог быть построен лишь на одной модульной сетке, без сомнения, возведению здания предшествовал проект, причем тщательно разработанный. Без чертежей практически нельзя решить вопросы облицовки форм элементов, плоскостей фасада, чтобы плитки не только без нарушения стыков расположились по ним, но и без нарушения масштабности, соотношения и пропорции отдельного облицовочного элемента с целым. Наглядны в этом отношении примеры облицовки угловых 3-х четвертных колонн, с постоянно меняющимся диаметром, обрамление тимпана несколькими рядами разных, уложенными разной величины плитками и, наконец, отточенная по форме арка над глубоко посаженными окнами. Нет сомнения в том, что арки выкладывались по предварительно вычерченному в натуральную величину чертежам. Таким образом, проект чертежей, разработанный на основе модульной сетки, способствовал гармонизации архитектурных форм мавзолея Айша-биби. Реализация в натуре замысла зодчего, а главное, потребность в высококвалифицированных кадрах, привела к «специализации мастеров объединенных в городах в особые ремесленные цеха. Цехи строителей включали мастеров по глинобитным стенам и изготовлению кирпича, кирпичников по кладке стен и сводов, деревообделочников, мастеров по обработке ганча, штукатуров, мастеров по художественной резьбе и др. Художники по росписи и каллиграфии имели только один цех, возглавляемый старшиной. Цеховая организация строителей являлась одновременно и школой по подготовке молодых мастеров. Она способствовала созданию наиболее совершенных строительных, архитектурных и художественных приемов и передачи теории, практики и традиции от одного поколения к другому». Именно эта общая высокая культура эпохи Караханидов явилась той базой, тем

фундаментом, на котором вырос такой шедевр архитектуры Казахстана как Айша-биби.

Гражданские здания Караханидов на территории Казахстана почти не дошли до нас, но тем не менее археологами в последнее время были обнаружены остатки загородного замка-кешка в Таласской долине (А.Н. Бернштам в 1936 г.), дворцового комплекса (У.Х. Шалекенов в 1976–78 гг.) и мастерской винодела (М.Епеуов в 1979 г.) на городище Актобе, где локализуется У.Х. Шалекеновым первая столица государства Караханидов – г. Баласагун. Замок-кешк под названием Чуль-тобе, раскопанный в 35 км к северу от г. Тараза, был сооружен на традиционной платформе – стилобате (X в.), с узкими комнатами, перекрытыми цилиндрическими сводами и носит несколько архаичные черты. «Тип постройки в целом явно согдийского происхождения. Характер разрушения производит впечатление катастрофической гибели замка. Явление такого порядка не единичное в обследованном районе. Это бедствие произошло не позднее начала XIII в.».

Дворцовый комплекс в Актобе (X–XII вв.), расположенный в Цитадели города, имеет развитый состав помещений: «парадный зал, гостиные комнаты, кухонное помещение, молельня и др., всего 13 комнат различного назначения». На фасад выходили два айвана с колоннами. Стены дворца сложены из крупного «сырцового кирпича размерами 42–45×20–21×11–18 см», которые применены, вероятно, на конструктивно ответственных участках. Заслуживают внимания орнаментальные фризы интерьера дворца. Основная часть орнамента «вырезана по сырой глиняной штукатурке, толщина которой колеблется в пределах 1,5–3 см в зависимости от глубины резьбы. Преобладает растительный орнамент, сочетающийся с геометрической фигурой».

На том же городище Актобе было раскопано интересное сооружение: мастерская винодела, состоящая

из коридора и 4-х помещений. С 2-х сторон центрального помещения размером 5,1×4,1 м расположены помещения меньших размеров. Стены возведены из пахсы шириной 0,9 м, пол выложен в основном сырцовыми кирпичами, частично жжеными. Технология виноделия организована достаточно четко: «Северное помещение размером 3,2×1,5 м сначала заполняли виноградом и давили, а выделенный сок отсюда по гончарной трубе, вделанной в стену, стекал по желобу в хум, вкопанный в пол, расположенный в центре центрального помещения. Площадка вокруг венчика хума размером 1,9×0,9 м была выложена жжеными кирпичами». Зачатки портала, имевшие место в архитектуре мемориальных сооружений Караханидов, в дальнейшем, с конца XII и начала XIII вв., приводят к развитию портално-купольных типов мавзолеев в Казахстане, а со второй половины XIII в. во всей Средней Азии и за пределами. В этом отношении, в первую очередь, выделяются памятники Центрального Казахстана, как указывает Г.Г. Герасимов: «Долины рек Центрального Казахстана: Кара-Кенгир, Сары-Су, Улькен-Джезды – места наибольшего сосредоточения архитектурных памятников различных времен – являлись прекрасными пастбищами угодыями многих могущественных родов кочевников, а впоследствии даже отдельных ханов и султанов, где были расположены их зимовки, поэтому возникновение здесь памятников материальной культуры было вполне естественно. Кроме того, по этим местам проходили караванные пути из северных областей Казахстана в южные и в Среднюю Азию (Мавераннахр и Хорезм)». Со II половины X в. здесь обитали кимако-кипчацкие племена и, по мнению А.Х. Маргулана, этот регион, особенно «долина рек Сары-Су и Кенгир, являлся одним из культурно-экономических районов кочевого государства Дешти-Кипчак и не случайно этот район (в

последующем) оказался личным поместьем завоевателя Джучи-хана. Эта Улутауская равнина была местом второй летней резиденцией ханов Берке и Узбека, на своих ставках «Сарай» и «Турай».

Здесь еще в середине XVIII в. капитан П.Рычков зафиксировал развалины целого ряда архитектурных сооружений, которые в конце 1940-х гг. были обследованы А.Х. Маргуланом. Это мавзолей Болган-ана (на правом берегу р. Сары-Су, Жанааркинского района), Ботагай (в 2 км к востоку от р/п Кургальджинского, Целиноградской области), Аяк-Хамыр (в 9 км к северо-западу от п. Джезды, Джезказганской области) и др. Последний из них относится к предмонгольскому периоду. Одним из наиболее ранних монументальных сооружений Центрального Казахстана этого времени (конец XII – начало XIII вв.) является мавзолей Аяк-Хамыр (рис. 2.15). План мавзолея решен прямоугольным, размеры 10,16×8,10 м, с квадратным в плане 5,72×5,73 м помещением, с выдвинутой вперед на 2 м порталной частью, квадратная погребальная камера перекрыта сферическим куполом.

Основным строительным материалом для стен служит появившийся в регионе IX в. красный кирпич, а для фундаментов Аяк-Хамыра «применены специальные марганцовые плиты толщиной 15–18 см. Они уложены поперек стен в целях предохранения здания от неравномерных осадок. Подобная же кладка проведена по всему внутреннему периметру стен, в виде пояса. Этот пояс с наружной стороны был облицован кирпичной кладкой в полкирпича. Такой же пояс из двух рядов имеет употребление на главном фасаде на высоте 3,25 м. Здесь он, по-видимому, играл большую декоративную роль, чем конструктивную, так как на темно-красном фоне стены цвет камня (светло-сирогофиолетовый) рельефно выделяется».

Таким образом, конструктивно стены мавзолея толщиной 1,38 м покоились на фундаменте, переход

от квадрата центрального помещения к кругу купола осуществлен путем устройства 8-гранного барабана, покоящегося на стенах и в 4-х углах на перекидных арках и тимпанах, расположенных под арками, которые, в свою очередь, покоятся «на навесных пятах в виде консолей, выступающих на поверхности стен. Купол был возведен способом радиальной кладки, позволившей вести работы в основном без опалубки». Объемно-пространственное решение мавзолея отличается оригинальностью в истории архитектуры Казахстана, т.е. появление уже вполне сложившегося развитого портала, обозначивший главный фасад Аяк-Хамыра – это пример наиболее раннего, но уже сформировавшегося нового типа портално-купольного мавзолея в Казахстане¹. Боковые и задний фасады лаконичны, без каких-либо элементов украшения, а главный резко выделяется не только мощным порталом-пештаком, но и своей достаточно высокого уровня архитектурно-художественной моделировкой. Центр фасада отмечен глубокой нишей, перекрытой стрельчатой аркой, архивольт которой выложен в 1 кирпич методом клинчатой кладки и опирается пятами на кладку стены. Над аркой (отм. 3,75 м) устроены 3 прямоугольные, размером 58×50 см глубиной 13 см, ниши. Все это обрамлено несколькими рядами углубленной П-образной полосой. Плоскость фасада по бокам замыкается 3-четвертными круглыми колоннами диаметром 37 см, расположенными на высоте 4,30 м.

«На щипцовой и щековых стенах ниши, выше дверного проема, на высоте 2,67 м сделан в кладке поясок-бороздка высотой в 30 см и глубиной 7–8 см,

¹ Пугаченкова Г.А. по вопросу о возникновении портално-купольных мавзолеев считает, что мавзолеем Араб-Ата в селении Тим «окончательно устанавливает появление в Мавераннахре в «век Саманидов» памятника с развитой портално-купольной архитектурой /Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусств Узбекистана. М., 1965. – с. 177/, который является единственной порталной постройкой саманидского времени /Пугаченкова Г.А. Мавзолей Араб-Ата (история архитектуры Мавераннахра IX–X вв.). 1963. – вып. 2, с. 101).

куда были вставлены терракотовые плиты с рельефными изображениями растительного орнамента. От этих плиток до наших дней сохранился лишь небольшой кусок, который находится в правом углу ниши, Плитки были посажены в бороздке на ганчевый раствор». Все это свидетельствует о преемственной связи принципов проработки фасадов мавзолеев Бабаджи-хатун и Аяк-хамыр. Розоватый тон штукатурки внутренних поверхностей стен дает основание предположить, что они имели даже фресковую роспись. Пол погребальной камеры был выстлан кирпичом. О высоком профессиональном уровне разработки архитектуры мавзолея Аяк-хамыр также свидетельствует выявленная Г.Г. Герасимовым модульная система, на основе которой народные мастера добились гармонизации архитектурных форм в композиции мавзолея. Так, за основу модуля взята ширина входного проема, равная 75 см, т.е. длина 3-х кирпичей или гяза. Так, ширина главного фасада равна 11 модулям, бокового – 13, высота арочной ниши – 6 модулям и ее ширина 2, высота сохранившихся стен боковых фасадов – 7 модулей, ширина полос на фасаде составляет 1/3 модуля.

Таким образом, можно утверждать, что золотой век культуры и искусства эпохи Караханидов повлиял и на Центральный Казахстан, где он был отмечен созданием в конце XII – начала XIII вв. великолепного памятника кипчаков – мавзолея Аяк-хамыр, оказавшего большое влияние на архитектуру монгольского времени².

² О домонгольском происхождении мавзолея Аяк-хамыр пишет Г.Г. Герасимов, основываясь на близости приемов объемно-композиционного решения данного памятника с мавзолеем Бабаджи-хатун, на качество и размеры кирпича, а также на то, что такой памятник может быть возведен только в мирный период и экономически сильным представителем господствующих классов. Такая датировка поддерживается М.М. Мендикуловым, который утверждает, что наличие развитого портала, скромная терракотовая облицовка и перекрытие угловых ниш интерьера и арочной ниши портала полукуполом с полуаркой позволяют отнести памятник к концу XII в. Поэтому трудно согласиться с мнением Т.К. Басенова о том, что Аяк-хамыр – памятник монгольского времени.

Мавзолей Джучи-хана

Монгольское завоевание прервало расцвет архитектуры в обширном регионе. На территории Казахстана последствия нашествия скорее начали ликвидироваться в центральном, юго-западном и западном районах, где существовала устойчивая традиция строительного искусства и возникли для этого благоприятные исторические условия. Тем более, как уже известно, в долине р. Кенгир Центрального Казахстана расположилось личное поместье нового правителя Дешти-Кипчака Джучи-хана. Здесь в 1228–1230 гг. на левом возвышенном берегу реки, которая в этом месте имеет широкую пойму с богатым прибрежным ландшафтом, в 45 км от современного Джекказгана был построен первый мавзолей,

относящийся уже к новой эпохе, так называемой монгольской – мавзолей Джучи-хана. Архитектурно-планировочное, объемно-пространственное решение мавзолея основано на традициях предыдущего периода, вместе с тем в его архитектуре обозначены и новые элементы. Здание традиционно ориентировано на юго-запад и с этой отметки, на которой построен мавзолей, открывается обширная панорама на долину р. Кенгир, т.е. выбрано выгодное место для его строительства. План мавзолея решен прямоугольным, состоящим из 2-х помещений: основная почти квадратная размерами 5,10×5,20 м погребальная камера – гурхана, перекрытая сферическим куполом; передняя типа зи-аратхана размерами 2,96×2,26 м,

перекрытая сомкнутым, стрельчатой формы сводом, расположенным в нише портала. Здание возведено из жженого красного кирпича размерами 26×26×5 см на неглубоком фундаменте из кирпичного боя. Кладка арок, купола и шатра произведена необычным путем с применением ганчевого, а в остальной части – глиняного раствора. Пол мавзолея выложен кирпичом, купол с двумя оболочками: внутренняя – сферическая, внешняя – коническая невысокая, которые посажены на 17-гранный звездчатый в плане барабан – что продолжает традицию шатровых мавзолеев, в первую очередь Бабаджи-хатун. Переход на многогранный барабан осуществлен уже известными угловыми арочками в ярусе парусов: «Интерьер мавзолея решен довольно просто и строго. Стены совершенно гладкие, не имеют никаких архитектурно-декоративных украшений. Для освещения камеры наверху, у основания купола, на отметке 3,28 м, на поперечной оси, сделаны два небольших световых проема размером 35×55 см».

Объемно-пространственная композиция мавзолея построена по типу портално-купольных мавзолеев, начатая в Аяк-хамыре, она была развита путем увеличения объема портала в сочетании с коническим куполом, а также расширения облицовочных площадей поливными плитками бирюзового цвета. На главном фасаде глубокая стрельчатая ниша высотой 4,50 м обрамлена П-образной углубленной рамкой, которая первоначально была наполнена поливными плитами размерами 45×45 см. По свидетельству П.Рагулина, «купол также был покрыт бирюзовой керамикой, осколки которой найдены вокруг мавзолея». О связи с архитектурой Караханидского времени свидетельствует и то, как у мавзолея Айша-биби архивольт ниши опирается на тонкие 3-четвертные колонки. На первый взгляд, следует обратить внимание на обоснованное мнение Г.Г. Герасимова о том,

что «арка здесь (имеется ввиду арочная ниша главного фасада – Г.Б.) по своим пропорциям и формам не так стройна, как на мавзолеях Аяк-хамыр, в ней нет легкости и устремленности ввысь. Наоборот она кажется несколько грузной». В определенной степени это решение зодчего становится понятным, если мы допустим, что в данном случае мы имеем дело не просто с порталной нишей, а с предвходной площадкой, заменяющей зиаратхану в среднеазиатских мемориальных сооружениях. Вероятно, этим объясняется ее большая глубина, равная 2,26 м, и простота и строгость интерьера, куда посетители не должны были входить, а могли лишь поклониться могиле, находясь на этой предвходной площадке – «зиаратхане». Это отличительная особенность портално-купольных мавзолеев Казахстана и последующих времен. Таким образом, следует отметить, что архитектура мавзолея Джучи-хана при общей высоте до щельги купола 6,88 м, сформирована использованием опыта времени Караханидов и новаторским сочетанием монументального портала с коническим (шатровым) куполом. В итоге была создана новая композиция, широко распространенная с XIV в. в Казахстане и Средней Азии, достойная памяти видного хана.

Наиболее монументальным и одним из великолепных и самобытных памятников архитектуры Дешти-кипчака периода Ак-Орды служит мавзолей Алаша-хана, находящийся на среднем течении р. Каракенгир (в 2-х км к юго-западу отс. Малтыбая, Улытауского района)¹. Долина реки в этом районе самая обширная и пересеченная. На самой высокой отметке одной из возвышенностей, откуда открывается широкая перспектива на живописную долину, которая издревле

¹ Т.К. Басенов пишет: «По преданиям этот памятник сооружен на могиле Чингис-хана, который в народе носил имя Алаша. Однако, по некоторым данным, могила Чингис-хана находится на его родине».

была прекрасным пастбищным угодьем для скота, был построен мавзолей. Уже ставшее традиционным планировочное решение – прямоугольник, состоящий из квадратного погребального помещения, покрытого сферическим куполом, с предвходной площадкой под стрельчатой аркой пештака – развито в Алаша-хане созданием на уровне 3,65 м от пола галереи, обходящей помещение на уровне подкупольных конструкций в толще стены, представляющей собой 4 камеры, расположенные на углах квадрата, соединенных между собой небольшим коридором, шириной 0,5 м высотой 1,60 м, куда ведет лестница с очень высокими ступенями (до 45 см), устроенная в левом пилоне портала.

Освещение помещения производится через верхнее круглое отверстие (96 см) купола и 4-х окон размером 50×69 см, предусмотренных на подкупольном 16-гранном барабане, а для обходной галереи имеются 6 окошек размерами 18×35 см. Мавзолей – самое крупное мемориальное сооружение в Центральном Казахстане, его размеры 9,73×11,91 м по наружному контуру, диаметр купола 5,81 м, общая высота более 10 м. Конструктивная структура Алаша-хана также свидетельствует о высоком мастерстве его строителей. Здание покоится на фундаменте из кирпича и кирпичного щебня на глиняном растворе, стены, арки, своды и купол возведены из жженого красного кирпича. Его качество настолько

Мавзолей Алаша-хана

высокое, что, несмотря на многовековой срок пребывания под действием различных атмосферных осадков, он хорошо сохранился. При оазломе этот кирпич издает звон стекла и крошится острыми режущими кусками, что указывает также на его высокое качество. Кирпич изготовлялся недалеко от места строительства на берегу р. Кара-Кенгир. Его размеры составляет от 28×28×5,5 см до 32×32×6,5 см. Такая разномерность, по видимому, была вызвана тем, что изготовлением кирпича занимались различные мастера, которым не предъявлялись требования стандартного изготовления. Прочность употребляемого кирпича позволила хорошо выполнять многие конструкции без применения дерева; так, купол и своды (балхи) в перекрытиях камерок сложены без опалубки, методом радиальной и клинчатой кладки. Применение дерева было крайне ограничено. Только в редких случаях оно употреблялось как подсобный материал, например, в перемычках дверных и световых проемов, для устройства подмостей и как арматура для ответственных частей здания. Для раствора рядовой кладки применялся суглинок с примесью песка и хряща, добываемых на берегу р. Кара-Кенгир, а для сводов арок и купола – ганчевый раствор». Купол мавзолея вот уже более 7 в. стоит невредимым благодаря, безусловно, тщательно продуманным конструктивным решениям: это, во-первых, в тонкое понимание работы конструкции купола и необходимости создания условий, при которых силы распора, возникающие в куполе, должны быть надежно погашены. Для этого зодчий принимает неизвестное до сих пор новаторское, исключительное по своей значимости, решение. Известно, что до сих пор диаметр купола, возведенного над квадратным помещением, равнялся ширине квадрата и вот, в данном случае, при ширине квадрата погребального помещения равного 7,51 м, диаметр купола – 5,81 м,

т.е. зодчий сократил его на 0,85 см с каждой стороны. При ширине 0,90 м диаметр барабана по внешнему контуру равен 5,91 см. Это означает, что купол по внешнему диаметру почти полностью вписывается в квадрат помещения. Поэтому в мавзолее Алаша-хан стены более 1 м толщины, которые в основном служат контрфорсами и успешно гасят распор купола, а нагрузка от купола воспринимается 8 стрельчатыми арками и пилонами, образованными путем наращивания стен вовнутрь. Таким образом, восьмерик барабана начинается прямо с фундамента, образуя в интерьере 8 стройных ниш глубиной 0,75 м в осях со стрельчатым завершением, а трансформация восьмерика в круг купола происходит путем своеобразной формы кладки импосты.

Объемно-пространственно мавзолей относится к уже известному портално-купольному типу мемориальных сооружений, а вот эстетические аспекты архитектуры здания решены через внедрение ряда новых приемов. Прежде всего, это обработка наружных боковых поверхностей и задней стены фигурной кладкой кирпичей в виде «ромбиков» и «треугольников», боковых поверхностей портала – в виде «елочки»; завершение фасадов фризом и карнизом, а затем появление в интерьере стройных стрельчатых ниш, придавших помещению величественный вид. Разрушенной оказалась верхняя часть портала, но по мнению М.М. Мендикулова «ее нетрудно представить по пиштаку мавзолея Жуздена (памятник I половины XIX в.), который является почти точной копией мавзолея Алаша-хана». Это утверждение разделяет и Г.Г. Герасимов. Сравнение сохранившихся частей данного сооружения с поздним дает основание разделить эти мнения. Итак, главный фасад, обозначенный порталом с глубокой (2,04×3,24 м) нишей-передней, в центре перекрытой цилиндрическим сводом, необычный полуциркуль-

ный архивольт которого опирается на 3-четвертные 6-гранные колонки (подобно мавзолею Айша-биби), установленные на углах кирпичного цоколя по бокам входной двери. Как на портале мавзоля Аяк-Хамыр, входная ниша мавзоля Алаша-хана обрамлена 3 П-образными полосами из орнаментированных плит с растительным и геометрическим орнаментом. «Верх пиштака завершался живописным фризом из восьмиугольных звезд, покрытых голубовато-зеленоватой глазурью и простым карнизом, состоящим из двух рядов фигурной кладки кирпича на ребро и четырех рядов простой кладки». Такое же завершение имеют и другие фасады мавзоля. «Тип портала – пештака мавзоля Алаша-хан, как и купола, был отличен от других мавзолеев, известных нам в Средней Азии и Казахстане. Он не слишком грандиозен, как у мавераннахрских памятников (самаркандские и бухарские медресе), но и не экранирован, как киргизские или отчасти хорезмийские. Он был в меру объемён и выразителен при своих простых формах и хорошо гармонировал с образом монументального сооружения». Больше всего обращают на себя внимание незаурядные познания и мастерство зодчего-строителя мавзоля Алаша-хана в области архитектурно-композиционных приемов, средств, которые позволили создать столь великолепное произведение искусства. Во-первых, это масштабность архитектурных деталей, их гармоничность в целом, тектоничность форм. Портал главного фасада (судя по мавзолею Жузден) монументален благодаря удачно найденной пропорции и соразмерности дверного проема, арочной ниши и всей плоскости портала, а также стройности орнаментальных полос, тактично обрамляющих арочный проем. Кирпичная орнаментация боковых и заднего фасада гораздо шире примененная, чем в мавзолее Карахана, размещена на «свободном» петле стены, оттеняя тектонически

и конструктивно важные ее участки: цоколь, карниз и угловые части. Кирпичи светлой тональности, примененные для орнаментации, они выгодно выделяют это изысканное декоративное убранство на темно-красном фоне кирпичной кладки, напоминающее рисунки «чия» и решетчатого остова-кереге казахского кииз-уйа. Немаловажное историческое значение имеет оригинальная база 3-четвертных колонн на главном фасаде мавзоля, которая оформлена своеобразным и редко встречающимся приемом – «яблочками», составленными из 4 полушаров так, что 2 средних образуют шар («яблочко»), который зажат двумя крайними, повернутыми в разные стороны и служащими одновременно опорами для «яблочка» и колонки.

В пределах Казахстана некоторой аналогией могут служить базы каменных колонн, найденные в разрушенных мавзолеех старого Сайрама, и базы резных деревянных колонок из Туркестанского мавзоля XIV в. Подобное решение баз колонн получило широкое распространение в Средней Азии. В отличие от мемориальных сооружений Казахстана, построенных до и после Алаша-хана, интерьер мавзоля разработан не только со знанием тектоники как средства архитектурной композиции, но и света. По свидетельству Г.Г. Герасимова «стройные стрельчатые арки внутренних ниш и перекидные арки по углам, начинающиеся с пола, по своим пропорциям напоминают архитектуру лучшего ургенчского памятника – мавзоля Тюрабек-ханым (мавзолей династии Суфи, XIV в. – Г.Б.). В утренние часы, когда через верхнее круглое отверстие в мавзолее врывается большой сноп солнечных лучей и пересекается с лучами, пробивающимися через боковые отверстия подкупольного барабана, создается богатая игра светотеней с дымчатой завесой, через которую внутренний объем здания кажется еще более обширным,

чем на самом деле, а сфероподобный купол – воздушно-летним». Остаются загадочными назначение 3-х элементов Алаша-хана, которые редко встречаются в мавзолеех Казахстана. Первое – П-образные обходные галереи, устроенные в толще стены на уровне подкупольного барабана; второе – 2 проема размерами 25×60 см в тимпанах внутренних угловых арок напротив входа, выходящих с угловых каморок верхней обходной галереи; третье – 2 пары «взаимно пересекающихся жердевых перекладин, сечением 67 см, заложенных чуть ниже на расстоянии 50–60 см от верхнего отверстия купола. В основном исследователи по данным вопросам ссылаются на рассказы местных жителей и связывают их назначение с ритуальными действиями, хранением соответствующих принадлежностей. Более конкретное объяснение дает А.Х. Маргулан: «Купол укреплен жердями вдоль и поперек, концы которых выступают наружу. Это примитивное сооружение, нарушающее общий архитектурный фон мавзоля, сделано для того, чтобы навешивать на концах жердей шкуры жертвенных коней или их хвосты, что свидетельствует о пережитках древне-шаманской идеологии, классическое описание которой дает Рубрук». Обходная галерея на уровне подкупольного барабана Алаша-хана напоминает, в первую очередь, подобную структуру, имеющуюся на круглом мавзолее (III–II вв. до н.э.) в г. Чирик-Рабате на Жана-Дарье, где на уровне 7,25 м также в толще стены была предусмотрена обходящая зал галерея из узенького коридорчика шириной также 0,50 м, соединяющего ряд помещений прямоугольного плана. Такая же галерея на уровне подкупольных конструкций имеется в усыпальнице Саманидов в Бухаре (конец IX в.). Подобная галерея была обнаружена на сооружении в городище Баба-ата в Южном Казахстане (VII–VIII вв.). О назначении этих структурных элементов исследователи высказывают

различные мнения¹, но среди них, вероятно, наиболее близким к истине служит суждение М.Ходжаева: «вознесение обходного коридора на второй ярус вызвано необходимостью возведения компактных, монументальных поминальных или погребальных сооружений, которые должны в то же время содержать канонические элементы храма: центральный зал и обходной коридор», что конкретизирует выводы Л.И. Ремпелья, В.Л. Ворониной. В подтверждение этого мнения можно добавить, что наиболее древние погребальные сооружения Южного Тагискаена (IX–VIII вв. до н.э.) на Инкар-Дарье имели центральный зал и обходную галерею, которые вероятно, в свою очередь, преемственно были связаны с храмовыми сооружениями.

Все вышеприведенные факты свидетельствуют о том, что древний зодчий мавзоля Алаша-хан, наряду с обширными познаниями в области теории архитектурной композиции, обладал информацией по древнейшей архитектуре Центральной Азии, т.е. был образованным специалистом своего времени. В итоге он создал архитектурное произведение, отличающееся глубокой самобытностью монументального звучания², рациональным планировочным и конструктивным решением, изысканным декоративным убранством и его синтеза с архитектурой. Относительно времени строительства мавзоля мнения

¹ Галерею считают отголоском доисламских храмов (Л.И. Ремпель, В.Л. Воронина), боевых галерей укрепленных замков (В.А. Нильсен), венчанием погребального кедра зороастрийцев (Г.А. Пугаченкова, 1963. Араб-ата), рудиментом галерей в храмах сабейцев, с которых велись астрономические наблюдения и отчет времени (М.С. Булатов, мавзолей Саманидов, 1976). Практическим приемом перевода восьмерика в куб с сохранением освещения интерьера (Б.Н. Засыпкин, 1948), обходов ступы в буддийских монастырях (Б.А. Литвинский, Аджинатепе, 1973) и др.

² А.Х. Маргулан, П.Рагулин утверждают, что «до разрушения мавзолей имел четыре башенки по углам и ходы на минарет, остатки которых можно проследить и теперь». Появление верхних галерей в толще стен они связывают с необходимостью выхода к этим минаретам.

исследователей в основном сходятся: он построен во II половине XIII в., когда наступили «благоприятные времена. К этому периоду область окрепла политически, представители феодальной верхушки приняли ислам». Об экономическом восстановлении края повествует Плано Карпини (посланец папы Иннокентия IV к монголам, проезжавший через Центральный Казахстан в 1246 г.): «Кипчаки очень богаты скотом: верблюдами, быками, овцами, коровами и лошадьми. Вьючного скоту у них такое огромное количество, какого, по нашему мнению, нет в целом мире...». Поэтому есть все основания полагать, что основными жителями региона по прежнему остались кипчаки и прежние строительные традиции и приемы сохранились и в новых условиях, ибо завоеватели еще не научились строить. Следовательно, строительство мавзолеев осуществлялось на основе преимущественности культурных традиций кипчаков. По утверждению Т.К. Басенова, «монгольские завоеватели ничего нового не внесли в искусство Казахстана».

О местном происхождении, вернее, о принадлежности архитектуры мавзолея Алаша-хана к кипчакской, северо-туркестанской архитектурной школе свидетельствует также орнаментальный декор здания. Различные приемы фигурной кладки стен, оформление венчающей части фасадов, П-образных обрамлений на главном фасаде орнаментальными поливными плитками, характер их рисунка можно воспроизвести с декора предшествовавших Алашу-хану памятников: «Фризные плиты из неполивного изразца имеют квадратную форму, на поверхности которой врезаны переплетения 2-х квадратов, орнаментированные геометрическими фигурами – बहुугольниками вытянутой формы. Орнамент этой плиты воспроизводит рисунок подобной плиты памятника Айша-биби и подчинен законам построения ор-

намента Тас-Акыр. Непосредственно выше указанных плит расположена зубчатая полоска, подобная полоске в памятнике Бабаджи-Хатун. На мавзолее Алаша впервые (после Бабаджи-Хатун) применяется такая зубчатая кладка а кирпиче, и в дальнейшем она становится традиционным приемом в архитектуре Казахстана. Фигурная кладка памятника Алаша также имеет свои особенности, отличающие ее от кладки Карахана, напоминающей принципы оформления стен Айша-биби. По внешней форме рисунка фигурная кладка остается в виде ромбиков, квадратиков и елочек, но по технике и принципу зарождается нечто новое. Если фигурная кладка Карахана носит еще конструктивный характер, то в Алаше она имеет уже переходное значение к декоративному». Итак, по своему архитектурно-художественному и пространственному построению, декоративному оформлению мавзолей Алаша-хана имеет много общего с мемориальными сооружениями Караханидов раннего периода.

Среди наиболее крупных сооружений Центрального Казахстана XIII в. следует назвать еще мавзолей Жансеита (его развалины находятся в 2 км к юго-западу от с. Бозтумсык Улытауского района) и Сырлытам (недалеко от Атбасара). О высоком архитектурно-художественном уровне, например, мавзолея Сырлытам, говорят найденные вокруг него прекрасно орнаментированные керамические плитки с геометрическим орнаментом типа «Шенжере» и растительным орнаментом великолепного рисунка и резьбы¹. Эти плитки и кирпичи обжигались в напольных печах, которые располагались на возможно близких расстояниях от мавзолея и речки или друго-

¹ П.Рагулин сообщает, что «к несчастью, мавзолей находился ближе других к Атбасару, а в те времена Атбасарский губернатор немало «преуспел» в расхищении ханских сокровищ и прекрасной керамики, что печально отразилось и на судьбе мавзолея Сырлытам.

го водоема. Например, для возведения мавзолея Алаша-хана «место для обжига кирпича было выбрано в трех километрах к северо-западу от мавзолея на берегу старого русла р. Кенгир на урочище Канды-Арап. Это небольшой котлован диаметром 20 м, дно которого до сих пор наполнено обломками обожженного кирпича». Такая печь была обнаружена и у мавзолея Джучи-хана.

С 20-х годов XIII в. районы Южного Казахстана вошли во владения Чагатаидов. Во II половине века политическое и экономическое укрепление государства способствовало возрождению культурных традиций, в первую очередь, Караханидов. Архитектура этого периода может быть охарактеризована 2 чрезвычайно интересными памятниками: мавзолеями Дауд-бека (1262 г.) и Сырлытам (1279 г.) на Инкар-Дарье. Первый из них был сооружен, по предположению В.В. Бартольда, над могилой Улуг-Бильгя-Икбал хан Дауд-бека – тюркского военачальника, скончавшегося 31 марта 1262 г. и похороненного в Таразе. Мавзолей отличается оригинальностью и своеобразием объемно-пространственного решения. Напоминает собой тип открытой на все четыре стороны горизонта ротонды. Сферический купол прекрасной кирпичной выкладки на ганчевом растворе покоится на четырех пилонах, которые связаны между собой сквозными стрельчатыми арками, клинчатый архивольт, приставленный к ним снаружи, вырастает прямо с уровня невысокого каменного цоколя. Переход от четверика к куполу осуществлен с помощью сферических парусов, т.е. является новым конструктивным решением, обеспечившим создание более совершенной сводчато-купольной системы в архитектуре Казахстана и Средней Азии XIV–XV вв. Мавзолей Дауд-бека почти не имеет прототипов за исключением, как утверждает М.М. Мендикулов, «мавзолея Айша-биби, имевшего четыре сквозных

проема, устроенных в массивах стен, решенных как декоративный элемент». Но тем не менее архитектура мавзолея занимает видное место в истоии зодчества Казахстана не только новаторски решенной композицией, но и богатой пластикой архитектурных форм. Сооружение не имеет каких-либо элементов декора. Кирпичная кладка высокого качества, подчиненная воле зодчего, выступает здесь как аккуратно набранный орнамент.

Мавзолей является примером того явления, когда конструктивные элементы, благодаря творческим усилиям зодчего, перерастают в архитектурные формы и становятся эмоционально насыщенными, или попросту говоря конструкциями, эстетически освоенными талантливым мастером, то в этих случаях архитектура не нуждается в «помощи» изобразительного искусства. От этого она не проигрывает, а зачастую становится еще более выразительной, информативно емкой.

Таким образом, мавзолей Дауд-бека относится к центрично-купольному типу мавзолеев и тем самым развивает беспортальные мемориальные сооружения караханидской эпохи. Мавзолей Сырлытам на Инкар-Дарье конца XIII в.¹, по Г.А. Пугаченковой, «стилистически занимает промежуточное, положение между мавзолеями Мавераннахра с одной стороны и Семиречья и Ферганы с другой». Оно представляет собой квадратное в плане, 10×10 м по наружному контуру, однокамерное сооружение (7,6×7,6 м), покрытое эллипсоидной формы куполом со световым отверстием наверху, общей высотой, по данным В.А. Каллаура – 11,5 м. Здание выделяется своим крупным объемом. По словам Г.А. Пугаченко-

¹ Датировка Сырлытама была приведена М.Е. Массоном, который сообщает, что на схематическом рисунке, сделанном Тюленбергенем Джикибаяевым в 1900 г. (по поручению В.А. Каллаура), опубликованном в протоколах Туркестанского кружка любителей археологии. Н.П. Остроумов определил дату 678 г. хиджры, соответствующий 1279 г.

Мавзолей Сырлы-там

вой «Сырлы-там (инкардарьинский – Б.Г.), также как Бабаджи-хатун и Айша-биби, – женский мавзолей, каких в Средней Азии, относящихся к домонгольскому периоду, совершенно не выявлено. Здание возведено из жженого кирпича, размером 27×27×4,5 см и 23,5×12,5×4,5 см. Кирпичная кладка весьма тщательная, швы настолько тонкие, что не представляется возможным определить на каком растворе производилась кладка. Схематический чертеж фасада, исполненный Джанибековым, показывает, что здание представляло порталный мавзолей, увенчанный массивным стрельчатым куполом, может быть, некогда облегченным шатром. Портал сверху обрушен, его членения образуют обрамляющие бордюры с чередованием орнаментированных и простых кирпичных полос; возможно последние утратили былые облицовки». Таким образом, он относится к портално-купольному типу мавзолеев, I но, как отметил М.М. Мендикулов, «портал представлен в не-

развитом виде, еще не выделен в самостоятельный объем и представляет стенку-экран поднятую над незначительным утолщением стены главного фасада, отделанного традиционными средствами оформления. В этом памятнике ясно видно устойчивое продолжение строительных приемов предыдущего караханидского времени».

Вместе с тем, можно допустить, что решение главного фасада было задумано таким образом, чтобы подчеркнуть доминирующее значение высоко поднятого стрельчатого очертания купола. Для чего зодчий, (кстати, по надписи на фасаде Н.П. Остроумовым было установлено имя строителя-мастера – Джамалая Хайата), создает новый тип портала-пештака с приподнятыми по краям прямоугольного очертания выступами, которым вертикальными орнаментальными полосами из разных терракотовых плит и 3-четвертными круглыми в плане угловыми колоннами диаметром 40 см придан вид фланкирующих башен, а средняя часть портала несколько понижена, тем самым учтен репрезентативный характер купола и со стороны главного фасада. Ниша главного входа высотой 4 м и двери высотой 2,3 м перекрыты стрельчатыми арками одинакового очертания и опоясаны традиционной П-образной полосой, заполненной надписями по ганчевому раствору. Все это направлено и рассчитано на создание ощущения торжественности и парадности входа, которое усиливается перспективным сокращением в сторону входа почти одинаковых по очертанию ритмичных кривых купола ниши и дверного проема. Интерьер решен лаконично: основными элементами, украшающими его, служат угловые ступенчато-арочные паруса со стрельчатой аркой под барабаном и на неглубоких нишах, расположенных по осям, а также на местах перехода от 6-гранника к кругу купола. В целом, по словам С.П. Толстова, это чрезвычайно

изящное архитектурное сооружение, композиционно четко формируемое вокруг вертикальной оси центрального типа мавзолея с оригинальным пиштаком, особо не нарушающим его центричность, обладает действительно объединяющей силой казахстанской и мавереннахрской архитектурных школ домонгольского периода.

Таким образом, если памятники монументального зодчества Средней Азии XIII в. до сих пор не обнаружены – скорее всего не строились – то в Казахстане этот период отмечен возведением не только, как было указано выше, значительных мемориальных сооружений в Центральном и Южном регионах, но и становлением и развитием нового полихромного стиля. Известно, что в конце XII – начале XIII вв. монохромность внешнего облика караханидских и хорезмских построек стала нарушаться включением покрытых голубой глазурью кирпичей, например, на Шатровых покрытиях куня-ургенчских мавзолеев Фахраддин Рази и Текеша, на куполе мавзолея Султан Санджара в Мерве, а также надписей на минарете Калян и др. Это движение к полихромности, к многоцветной керамической облицовке стен в Средней Азии было прервано в XIII в. и возобновляется лишь с XIV в. На примере орнаментальных поливных облицовочных плит, примененных на фасадах мавзолеев Джучи-хана, Сырлы-тама, инкардарьинского Южного Казахстана можно констатировать ту большую роль казахстанской архитектурной школы для дальнейшего развития этого стиля в большей степени в Средней Азии начинает с XIV в.

По свидетельству Л.Б. Ерзаковича: «В настоящее время в позднесредневековых материалах выделяется очень своеобразная группа поливной керамики XIII–XIV вв., собранная на городищах среднего течения Сырдарьи и склонов Каратау. Ее отличает широкое использование красного или коричневого

ангоба (встречается ангоб и буро-зеленого цвета, на некоторых фрагментах он отсутствует и фоном тогда служит поверхность обожженного черепка). По ангобу нанесена роспись белыми красками (иногда невысоким рельефом), а внутренняя поверхность и частично внешняя покрыта прозрачной зеленой или желтой свинцовой поливой.

Окрашенная полива с красным или коричневым ангобом создает темный фон различных оттенков с зеленым или желтым цветом орнамента. В этой группе керамики встречаются полихромные росписи и сочетание желтой и зеленой поливы на внешней и внутренней поверхности. Довольно часты находки неорнаментированных фрагментов с желтой поливой по красному ангобу.

В других районах Казахстана и Средней Азии подобные типы керамики, особенно с красным ангобом и росписями над зеленой и желтой поливой, не получили распространения». Но при «сравнении южно-казахстанских материалов и некоторых групп керамики с зеленой и желтой поливой из городов Золотой Орды и Нижнего Поволжья обнаруживаются прямые аналоги. Этот факт заслуживает особого внимания». Так, «на основе распространения типов южно-казахстанской поливной керамики далеко на северо-запад от Сырдарьи можно предположить, что именно часть кипчакского оседлого населения, переселенного монголами из Южного Казахстана, является одним из участников создания золото-ордынской городской культуры».

В Казахстане в XIV в. в большинстве случаев сохраняются установившиеся отделочные приемы, основанные на переплетении орнаментальных терракотовых и поливных плит, и в то же время наблюдаются сдвиги в композиционном построении архитектурных форм и разработке новых конструктивных решений.

К числу наиболее крупных памятников монументального зодчества XIV в. могут быть отнесены мавзолей Сырлы-там на Жана-Дарье, Тек-Турмаса. Кок-Кесене в южном, Болган-ана в центральном, подземные мечети Шакпак-ата, мавзолеев Касмола в Западном Казахстане, а также мавзолеев-ханак Ходжи Ахмеда Ясеви в Туркестане и мн. др.

Сырлы-там жанадарьинский дошел до нас в разрушенном состоянии, но то, что сохранилось, производит на нас впечатление грандиозности и величественности. Здание – одно из самых крупных в Казахстане из однокамерных мавзолеев, имеет размеры в плане по наружному контуру 10×15 м. Планировочное решение Сырлы-тама почти идентично с планами мавзолеев Центрального Казахстана XIII в., но здесь массивный пештак с незначительным увеличением ширины относительно ширины здания свидетельствует об усилении роли пештака. Наряду с этим об изменении говорит наличие второго дверного проема с противоположной от главного входа стороны. Здание традиционно ориентировано на юго-запад и построено на высоком берегу Жана-Дарьи, на старом русле Сыр-Дарьи. По свидетельству С.П.Толстова: «Это развалины великолепного купольного здания с высоким порталом. По своим архитектурным формам Сырлы-там не уступает мазарам Куна-Ургенча. Он построен из обожженного кирпича стандарта 24×24×5 см. Центральный вход, оформленный порталом (в настоящее время он сильно разрушен) со стрельчатой аркой, располагался в южной стене. Пилоны портала были украшены специальным облицовочным кирпичом высокого качества, клиновидной формы. Портал некогда украшала орнаментальная полоса из майолики (тоже разрушена). Арка портала сложена из чередующихся простых облицовочных кирпичей и кирпичей, покрытых бирюзовой поливой. Пространство между пилонами

портала было перекрыто полукуполом на ячеистых тромпах. Помещение мавзолея перекрывал двойной купол из обоженного кирпича. Купол покоился на шестигранном барабане. Переход от прямоугольного помещения к шестигранному барабану осуществлен при помощи восьмиугольника, образованного стрельчатыми нишами-тромпами на углах помещения и не глубокими (около 15 см) стрельчатыми нишами в плоскости стен. В барабане сохранились остатки окон». Из этого следует, что мавзолеем имел портално-купольную композицию с шатровым покрытием. По данным И.А. Кастанье «высота Сырлы-тама до 5, 1/2 сажень, длина стен до 12 аршин. Над наружной дверью по фасаду имеется арабская надпись», разрушенная уже к 70 гг. XX в.

Не менее прекрасным по своим архитектурно-художественным качествам памятником начала XVI в. является мавзолеем Тек-Турмаса в Таразе. Он относится к портално-купольному типу, возведен на высокой платформе и имеет четко выделенную крупной кладкой цокольную часть. Это редко встречающийся прием. Изысканные формы, масштабная пропорциональность элементов и композиции в целом выделяет этот памятник.

Исключительно важное, этапное место в истории архитектуры Казахстана занимает мавзолеем Космола, построенный над обрывом на высокой отметке территории западного чинка Устюрта в Западном Казахстане. Сооружение отличается оригинальностью планировочного и объемно-пространственного решения. Восьмигранная форма плана, к которой с южной стороны вкоманован портал с входным проемом, впервые примененная здесь, в дальнейшем получает широкое распространение в архитектуре Казахстана, особенно в Западном Казахстане. Следует подчеркнуть, что с мавзолея Космола начинается формирование вслед за южно-казахстанской,

центрально-казахстанской (Кенгир-Сарысуьской) архитектурных школ – центров Казахстана, а также западно-казахстанской архитектурной школы, расцвет которой обозначен в конце XVIII – начале XX вв. Конструктивное решение сооружения также отмечается новаторским приемом, который стал традиционным для Западного Казахстана. М.М. Мендикулов отмечает, что здания, как правило, возводятся без фундамента и цоколя (за исключением поздних мавзолеев): «Сначала снимается травяной покров, затем грунт строительной площадки уплотняется ручной деревянной тромбовкой. На такое основание по всему периметру наружных стен укладывается один ряд каменных плит, над которым ведется кладка двух параллельных рядов стеновых блоков, пространство между ними засыпается отходами строительных материалов и грунтов на глиняном растворе. Выровненный трехслойный ряд кладки стены перекрывается горизонтальными плитами, обеспечивающими поперечную прочность этой конструкции. Таким образом, древнейший забутовочный прием кладки стен, известный еще у скифов Северного Причерноморья, у древних римлян, в раннем Средневековье в Армении, Владимиро-Суздальской архитектуре XII в., в Западном Казахстане получает своеобразный вариант решения». И так, достаточно крупный 3-гранный объем (вписанный в круг диаметром 8,2 м) Космола предположительно имел шатрово-пирамидальный купол. С фотографии 1952 г. видно, что мощный портал памятника, имеющий глубокую нишу с аркой треугольно-уступчатой формы, и входной проем, перекрытый одной огромной плитой, придают зданию монументальный вид, что усиливается живописным членением поверхностей стен крупными шлифованными блоками высотой 60–70 см (ширина разная, определена конкретным участком) и горизонтальными плитами толщиной

12–13 см. Необходимо отметить, что композиционное взаимодействие объемов 8-гранника и портала между собой организовано зодчим с большим мастерством, эти основные формы мавзолея гармонично сочетаются и предельно ясно воспроизводят образ кочевого жилища – юрты.

В Западном Казахстане, точнее на Мангышлаке, в целях распространения религии ислама впервые ее проповедники в условиях жаркого климата предпочли строить подземные мечети, высеченные в твердых породах приовражных скал, склон гор. В настоящее время известно более 10 таких мечетей. Наиболее ранняя из них относится к концу XII в. Исконное население Мангышлака и Устюрта сохранило традиции подземного зодчества вплоть до XIX в. Об этом свидетельствует подпоручик корпуса топографов Алексеев-2, занимавшийся в 1853 г. топографическим описанием северной части Устюрта и прилегающего к нему пространства до р. Эмбы, который одновременно освещает назначение этих подземных сооружений: «Пещеру на нагорном берегу Эмбы выдолбил лет за 50 до настоящего времени киргиз адаевского рода мугалового отделения Бекет Байтеле, ежегодно приходивший с Устюрта на Эмбу для летнего кочевья. Здесь в свободное время он занимался обучением детей мужского пола татарской грамоте и закону божию и в остальное время уединялся в свою пещеру для молитвы. Другие две пещеры построены учеником Бекета киргизом Кульджаном. Он также учил детей грамоте и закону божию». Таким образом, в подземелье создавался благоприятный микроклимат, когда наружная температура воздуха в условиях Мангышлака летом повышалась нередко до +400, а подземные сооружения эксплуатировались чаще во время летовок. Количество помещений в медресе-мечетях доходило от 1 до 7, интерьер которых имитирует юрту

или чаще всего имеет в плане прямоугольное очертание.

Подземная мечеть Шопан-ата, датируемая М.М. Мендикуловым «концом XII – началом XIII вв.; когда началось проникновение первых проповедников суфизма в глубинные уголки Дешт-и-Кипчака», относится к наиболее ранним памятникам подземного зодчества Мангышлака. Она, вырубленная в массиве скалы, отличается развитым составом: «центральное положение занимает прямоугольный зал (7,1×5,1 м), решенный наподобие гостиной-ханаки», к ней прилегают 2 просторных помещения, предназначенные, вероятно, для посетителей-паломников, и помещение мечети, расположенное с восточной стороны. В комплекс включены также 2 погребальные камеры (по приданию, самого Шопан-аты и его дочери), значительно углубленные в толщу скалы. Центральный зал «освещается через круглый световой люк диаметров 1,2 м», который одновременно является вентиляционным отверстием. Этот прием освещения и вентиляции традиционен почти для всех подземных мавзолеев Мангышлака. «Скальные стены всего комплекса мечети грубо отесаны и не имеют никаких элементов декора. Очевидно, такая суровая обстановка соответствовала духу аскетизма мистиков-отшельников, к которым, вероятно, принадлежал Шопан-ата». В целом подземный комплекс значительный памятник прежде всего историко-культурного характера казахского народа, постоянно стремящегося к просвещению и духовному совершенству.

Подземное зодчество Западного Казахстана в XIV в. достигло своего высочайшего уровня на примере мечети Шакпак-аты¹. «Интересные с культурно-исторической точки зрения они (имеется в виду др. подземные сооружения Мангышлака – Б.Г.), – пишет

¹ Датировка мечети убедительно доказана М.М. Мендикуловым в отличие от А.Г. Медоева, который относил ее к IX–X вв.

А.Г. Медоев, – все же бледнеют по сравнению с одним необычным по своим масштабам и архитектурной сложности средневековым подземным сооружением, расположенным у южного берега залива Сарыташ (Каспийского моря – Б.Г.), известного на Мангышлаке среди представителей рода Адай под названием мечети Шахбагата».

Мечеть вырублена в толще скального мыса и имеет в плане интересную, вытянутую с востока на запад, форму латинского креста. Обследование 1973 г.² показало, что главным композиционным элементом является центральный, близкий по форме к квадрату (5×4,5 м) зал (средокрестие), который отделан от всех 4-х, расположенных в осях, довольно просторных помещений, подпружными арками эллиптического очертания, покоящихся на 4-х угловых 3-четвертных колоннах с капителью без баз, но с энтазисом. Значение этого зала подчеркнуто купольным покрытием и световым и вентиляционным люком диаметром 1,2 м, высотой 5 м, устроенного в зените купола. Снаружи на плато (Унгазы) над тюком было сооружено квадратное в плане защитное сооружение, сложенное из вытесанных крупных прямоугольных блоков песчаника, вероятно, выполняющее одновременно и роль минарета (об этом свидетельствуют остатки винтовой лестницы). Верхняя часть наземного (вернее нагорного) сооружения не сохранилась, стены дошли до нас высотой 3,9 м но, как утверждает М.М. Мендикулов, «можно предположить, что павильон имел значительную высоту и покрытие, над которым, возможно, была башенка-фонарь наподобие обычного завершения минаретов. Три оконных проема, перекрытые клинчатыми стрельчатыми арками, а теперь частью заложенные, косвенно подтверждают существование покрытия». Помещения, располо-

² Обмеры выполнены Б.Ибраевым, А.Карпыковым, В.Корнеевым и автором этой работы, под руководством М.М. Мендикулова.

Подземная мечеть Шакпак-Ата

женные по 3-м сторонам от центрального – северное, южное и западное – имеют почти одинаковую площадь (в пределах 4,5×4 м) и восточное – наиболее большую длину – 9 м. Причем северное и южное помещения отделены от центрального зала некоторым повышением пола (на 20 см), устройством типа суф. Потолки этих помещений в отличие от центрального – плоские. В стенах южного и восточного отделений вырублены небольшие ниши и камеры – кельи, а у обоих входов с востока и запада предусмотрены объемы типа айвана. Главным из этих входов, несмотря на более парадное решение западного, все-таки является восточный¹, который связывает мечеть с поверхностью плато, как это принято в ме-

¹ А.Г. Медоев, М.М. Мендикулов склонны считать, что главный вход – западный.

четях, михраб которой, как правило, ориентируется в сторону Мекки, на храм, т.е. в данном случае на запад. Михраб мечети Шакпак-ата, можно сказать, решен в виде арочного проема, что в принципе, не противоречит требованиям шариата и такое решение встречается в квартальных мечетях, которые считаются приемлемыми для совершения молитвы намаз над усопшим. Поэтому можно понять, почему эта михрабная стена в интерьере была щедро декорирована сурами из Корана, надписями суфийского стиха и изображением раскрытой человеческой ладони-пятерни. Интерьер в целом отличается лаконичным решением. Картина таинственности и аскетичности несколько оживляется выше указанными круглыми в сечении 3-четвертными угловыми приземистыми колоннами (высотой более 2 м), имеющими развитые

разнообразные капители, напоминающие колонки баги шамал ьских очажков VI–VII вв., и арками центрального зала, а также арочными проемами ниш, вырубленных в скалах – «стенах».

«Поскольку мечеть высечена в монолите, – как справедливо рассуждает А.Г. Медоев, – ее колонны не несут нагрузку. Но они не являются чисто декоративным элементом, а имеют прежде всего архитектурное значение. В целом колонны, арки и купольный свод организуют интерьер мечети в единый комплекс с четко продуманной строгой планировкой. Строители проявили творческую смелость и чувство гармонии, успешно решив эту задачу. Причем, высекая мечеть целиком в монолите под землей, они ведь действовали больше как скульпторы, а не как строители. Она уникальна и как архитектурный комплекс, и во всех деталях, а прежде всего в первых и пока единственных, обнаруженных на территории Средней Азии и Казахстана средневековых архитектурных ордерах, изваянных в монолите и сохранившихся полностью».

Таким образом, это уникальное сооружение, высеченное в скале, с общей длиной помещений в восточно-западном направлении более 17 м, в северо-южном направлении более 13 м, шириной в среднем 4,5 м, высотой более 2 м (кроме центрального зала), с высокой каменной башней-минаретом, посаженной на самой высокой отметке каменного плато, является памятником мощи, незыблемости идеалов, трудолюбия и высокой культуры кочевого общества Дешт-и-Кипчака. Наверное, прав М.М. Мендикулов в том смысле, «что создание этого подземного сооружения не было под силу суфийской общине и постройка мечети не обошлась без государственной помощи». Поэтому можно допустить: мечеть Шакпак-ата, была построена как общерегиональное культовое учреждение.

Немалый интерес представляет одна из немногих общественных некультовых построек – городская баня конца XIII–XIV вв. в Отраре. «Это сложенное из жженого кирпича многокупольное сооружение, крестовидное в плане, состоящее из 10 помещений. В их числе большой зал для массажа, он же парильная, помещение для мытья с разной температурой, комната для отдыха и совершения намаза. В некоторых комнатах пол выстлан глазурованными плитками. Отапливалась баня устроенной под полом системой жаровых каналов».

В конце XIV в. г. Туркестан, который еще в X в. фигурировал у арабских географов под наименованием Шавгар, при Тимуре становится одним из северных опорных пунктов его огромного государства и, в связи с усилением взаимоотношений с Дешт-и-Кипчаком, интенсивнее развивается. Этому способствовало не только «важное стратегическое положение, но и его нахождение на караванных путях, ведущих из районов Мавераннахра в глубину Сырдарьинских степей. Город был пунктом сосредоточения интенсивной торговой жизни, особенно оживал в базарные дни, когда из степей пригонялись огромные табуны лошадей, стада рогатого скота, отары овец, а из культурных районов приходили богатые караваны, груженные продуктами сельского хозяйства и изделиями ремесленной промышленности. И, разумеется, не показное благочестие, но соображения идейно-политического порядка двигали столь дальновидным политиком, как Тимур, когда он предпринял именно в этом отдаленном городке возведение огромной, рассчитанной на приток больших человеческих масс мавзолея-хонаки над прахом популярного в этих районах суфия Ходжи Ахмеда Яссави – памятника величиим и великолепием соперничающего с лучшими самаркандскими зданиями этой эпохи». Чтобы полнее представить усло-

вия, при которых родился этот шедевр архитектуры Казахстана и Средней Азии, необходимо ознакомиться хотя бы с некоторыми деталями той массовой застройки, которая целиком, что вполне понятно, до нас не дошла. В этом отношении представляют большой интерес найденные в 1928 г. М.Е. Массоном и Т.Миргиязовым в различных квартальных мечетях во время археолого-топографического обследования г. Туркестана, порознь 5 колонн, на 2 из них были надписи (расшифрованные М.Е. Массоном). На одной колонне «одна из надписей содержит дату: 10-е сафара 753 г. хиджры (т.е. 7 апреля 1352 г.), на другой – 876 г. (1470–1471 гг.)» и данные о том, что построены «мечети по распоряжению эмира Мухаммада-бани-Бука, бани-Амир-Датха; мастер резчик – Иса».

Г.А. Пугаченкова, детально обследовавшая эти колонны, пишет: «Стилевая общность двух из них позволяют предположить вероятность принадлежности их одному зданию. Видимо, они оформляли упоминаемую средневековыми географами соборную мечеть города. Характерной особенностью этих колонн, «радикально отличающихся от отдельных доселе известных образцов среднеазиатских» является то, что ствол их имеет утончение книзу, незначительное у первой (1352 г.) и резко выраженное у остальных¹. Сопоставление туркестанских колонн иллюстрирует эволюцию архитектурной формы на протяжении более чем одного столетия. В половине XII в. пропорции более монументальны, орнаментация размещена в крупных плоскостях, вертикальные и горизонтальные членения обнаруживают разумную уравновешенность и четкость, композиция узора, в котором геометрические, растительные и эпиграфические

¹ Разница датировки вполне понятна, если учесть, что древние мечети Средней Азии и Ирана постоянно подвергались ремонтам, перестройкам, расширению путем возведение добавочных помещений и пр., производимых почти каждым новым правителем, как дело угодное аллаху.

мотивы занимают примерно равный удельный вес, сложна, мотивы резьбы разнообразны и богаты, техника виртуозна. В колоннах конца XV в. пропорции утончаются, разбивка построена на принципе измельченных горизонтальных членений (чем разрушается, например, конструктивное отделение ствола от капители), резьба более плоскостная, мотивы орнаментации более упрощены, измельчены, но изыскано разнообразны. Итак, необходимо констатировать, в г. Туркестане были созданы великолепные образцы резных деревянных колонн, что свидетельствует, в свою очередь, о высоком уровне развития особенно зодчества второй половины XIV в. г. Туркестана, где была создана уникальная, своеобразная архитектура, отличная от традиционной «согдийской: сооружения с колоннами, с утончением ствола сверху вниз, составляют своеобразную местную группу: поскольку районы их распространения ограничиваются Южным Казахстаном, если не принимать во внимание тех параллелей, которые имеются в мировой практике» (деревянные колонны Кносского дворца, «Львиные ворота» в сокровищнице царя Атрея в Микенах, в архаическом зодчестве кавказских народов и др.). Эта необычная форма колонны «видимо отвечала требованиям не только какой-то своеобразной эстетики, но и чисто практическим целям – сейсмической (а не статической) устойчивости стойки с одной стороны и сокращения свободного пролета прогона при увеличении площади его опирания с другой».

Этот тип колонны, форма которой для мирового зодчества стала архаической, в присырдарьинских городах Казахстана в культовом зодчестве сохраняется по крайней мере до XV в. Колонны мечети Арслан-баба, возведенного по приказу Тимура в Отраре в конце XIV – начале XV вв., также имеют черты сходные с Туркестанским. В.Л. Воронина, обмерившая и детально изучавшая эти сохранившиеся две колонны

от старой отар-ской мечети, которая была заново отстроена после землетрясения в середине XVIII в., сообщает, что «первая колонна высотой 3,49 м, вторая на 1,5 см короче, орнамент колонны очень сдержанный, ограничивается геометрическими мотивами. Квадратная капитель довольно своеобразная черта этих памятников. В архитектуре средних веков колонн с такой капителью известно немного: резная колонна, хранящаяся в Ханаке Ходжа-Ахмеда Ясави, зеравшанские колонны из Урмитана (XI–XII вв.) и из Рарза (XV в.), колонны горного Таджикистана XIX–XX вв. и др. Колонны из Отрара весьма своеобразный исторический памятник, принадлежит к особой категории колонн. В них сочетаются геометрическая четкость деталей и строгость орнамента. Они вносят новые данные о деревянном ордере, представленном в истории Средней Азии и Казахстана». Но Туркестанские колонны существенно выделяются чрезвычайно высоким мастерством исполнения и, чтобы понять ее истоки, вероятно можно вспомнить скарбы «Сутуми-саламга» – места приветствия в кавказских и горно-таджикских жилищах, поддерживающие перекрытие – «дарбазы», где эти столбы наделялись особой магической функцией, связанной с культом огня и домашнего очага. «В Средней Азии большинство старинных колонн населением наделялось свойствами исцеления от всевозможных недугов¹. И в целом почтительное отношение к ним

¹ Г.А. Пугаченкова приводит следующий интересный факт, содержащийся в труде Ибн-Арабшаха Тимуридской эпохи, который сообщает о мечети Ал-рибат, расположенной на расстоянии одного дня пути от Самарканда, служивший в те времена популярным местом поклонения. «Есть в этой мечети, – говорит он, – чудесная вещь: несколько деревянных колонн, из которых одна примерно на 15 локтей выше остальных и так обширна, что по окружности ее не обхватить руками, остальные же можно обхватить. Говорят, что она из «хлопчатого дерева», которому приписывают чудесное, исключительное и райское свойство, что будто даже крохотный кусочек этого дерева, приложенный к воспаленному зубу, излечивает его, моментально прекращая боль, что сам я испытал и удостоверяю».

связано, несомненно, с реминисценциями полузабытого культа этих столбов как символов чистого огня, восходящих к местному культу домашнего очага и, может быть, как одной из эмблем этого огня к культу священного дерева».

Но прежде всего эти колонны являются высокохудожественными произведениями прикладного искусства и свидетелями расцвета архитектуры в низовьях Сырдарьи еще в дотимуровский период.

Рубеж XIV–XV вв. в Казахстане был отмечен, как было указано выше, наиболее впечатляющей постройкой мавзолея-ханака² Ходжа Ахмеда Ясави в г. Туркестане.

«После окончания в саду Даль-Куша (в Самарканде) Эмир Тимур двинул победные знамена в сторону Ташкента, и высочайший эскорт, переправившись через реку Сейхун (Сырдарью), остановился в раскинутых палатках на Ахангоране (Ангрен), верстах в 50 от Ташкента, в окрестностях селения Чиназ. Решено было зимовать здесь. В этой местности построили зимние помещения и камышовые курии (балаганы). Его величество, господин века (Тимур), изволил отправиться в селение Ясы на поклонение могиле (зиарет) шейха Ахмеда-Ясави, который был из потомков Мухаммеда Ханифа и высоких отцов ислама и отдал высочайший приказ о сооружении здания над тем благословенным мазаром, чтобы построили купол окружностью 4 основания с внутренней в 130 гязов и диаметром в 41 гяз, а высотой... и затем по

² Это название комплекса, обозначенное почти как у Г.А. Пугаченковой ханака-мавзолей, на наш взгляд наиболее полно отражает его типологическую принадлежность (о чем будет сказано ниже), в отличие от мнений ряда исследователей, в том числе перечисленных Б.Т. Туякбаевой, а также М.М. Мендикулова, назвавшего его мавзолеем-мечетью, и Нагим Бег Нурмухамедова, Б.Н. Засыпкина мавзолеем, А.И. Добросмысловым приводятся достаточно подробные сведения об истории строительства этого последнего крупного сооружения эпохи Тимура, данной современником Тимура Шарафеддин Али Йазди в его труде «Зафарнаме» (Книга Побед).

Мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави

окончанию надлежащим образом украсили бы стены и купол здания изразцами: двери его устроили бы из сплава хафт-джум (сплав из 7 металлов), а посередине водрузили бы хауз тоже из хафт-джума: панель выложили бы из мрамора, доставленного из Тавриза, который красиво отделали бы и украсили чудным орнаментом. Производство работ было поручено старанию Мауляна Убайдуллы-сарда... Основание здания было положено в конце 799 г. Постройку мечети производил Ходжа Хусейн из Ширази, взятый на службу Тимуром в 1387 г.». Вероятно, он и является как бы главным мастером-архитектором, по замыслу которого, в соответствии с заданием Тимура, комплекс в плане решен прямоугольным с грандиозными размерами сторон 62,5×47,0 м и по своему объему почти равен другим величественным постройкам

Тимура Гураган: дворцу Ак-Сарай и фамильной усыпальнице Доруссиадат в Шахрисябзе, соборной мечети «Биби-Ханым» в Самарканде – «Сияющей точкой земного шара».

Туркестанский комплекс «имеет более 30 различных по назначению и размерам помещений» и поражает глубиной идейно-художественного замысла, заложенного в основу архитектурно-планировочной и композиционно-пространственной организации. Точнее говоря, функционально элементы помещения комплекса расположены таким образом, чтобы как можно сильнее подчеркнуть важнейшее значение, святость благословенного мазара и места захоронения шейха Ахмеда аль Ясави.

Стало быть, мавзолей является тем композиционно-смысловым ядром всего комплекса, к которому

подтянуты все помещения и др. функциональные элементы, необходимые для удовлетворения разносторонних потребностей паломников, посещающих могилу святейшего ходжи, духовного покровителя суфийского ордена Ясавитов. Этим объясняется состав помещений комплекса и их расположение относительно мавзолея. Выдвигая на 1-й план усыпальницу, подчеркивая ее определяющую роль в композиционно-смысловом построении, можно легко прочесть идейный замысел, заложенный в основу комплекса его создателем, гениальным зодчим. Ходжа Хусейн Аль-Ширази, сумел наилучшим образом как бы материализовать идеологию ислама и отразить в архитектуре его морально-этические нормы, создать нужную социально-психологическую среду для пропаганды ислама суфийского толка. Все это дает основание обозначить комплекс-мавзолей – Ханакой¹. И так на самом почетном месте «тор» на композиционной оси расположен мавзолей, который состоит из 3-х основных элементов: центрального квадратного помещения Гурханы с размерами сторон 7,15 м, почти такого же размера зиаратхана со стороны жамаатхана и портала шириной 13 м над наружным входом в мавзолей. Гурханас надгробием, облицованным мрамором бледно-зеленого цвета, имеет традиционный выход на все 4 части света, обозначенными неглубокими нишами и украшенными сталактитами. Помещение перекрыто куполом с двойной оболочкой, внутренняя стрельчатая форма опирается на паруса, также украшенные сталактитами, а внешняя ребристая (всего 52 ребра, наружный диаметр 40 м) покоится на высоком цилинд-

¹ В этой связи несколько спорными являются выводы Т.К. Басенова, М.М. Мендикулова, Н.Б. Нурмухамбетова и др. о том, что в комплексе различные «помещения группируются вокруг центрального зала – казанлика». В этом случае, когда функциональные приоритеты переносятся на Казанлык, то неясными остаются причины появления различных других помещений и всего Туркестанского комплекса в целом.

рическом барабане, опоясанном широкой лентой эпитафического декора и фризом. Общая высота ребристого купола 21 м. Все остальные помещения комплекса расположены перед входом – у подножия и по бокам мавзолея. Поэтому, полагаем, правильнее всего назвать комплекс мавзолеем-ханакой).

Наиболее крупное из помещений – джамаатхана, которая связана с Гурханой через зиаратхану. Двери последней отличаются высокохудожественной резной работой, на ее халке (стальное кольцо) было оставлено стихотворение, где «значится имя мастера этого замечательного произведения искусства: Иззаддин сын Таджаддина из Исфагана и год – 799 хиджры, т.е. 1397». Б.Т. Туякбаева предлагает прочесть «...Тадж-ад-дин ан-сакаба литейщик, чеканщик».

Квадратное в плане помещение джамаатханы перекрыто самым большим в Средней Азии и Казахстане куполом также с двойной оболочкой. Что интересно, внутренний купол стрельчатой формы диаметром 18,2 м является несущим по отношению к наружному куполу несколько меньшего диаметра сферического очертания с общей «высотой 36 м от уровня пола». В центре зала был размещен огромный бронзовый казан (из-за чего зал известен и под названием Казанлык) громадных размеров и по надписи известно, что «он отлит по распоряжению Тимура... мастером Абдул-Азисом, сыном мастера Сарвар ед-дина из Тавриза 10 шавва-ля 801 г. (в июле 1399 г.) и предназначался для хранения воды... В то время существовал обычай по пятницам, после праздничного намаза угощать молящихся сладостями и подслащенной водой». Жамаатхана одновременно выполняет распределительные функции посетителей на различные помещения комплекса. Несколько ниже (вернее, южнее) от мавзолея мечеть, китапхана, худжры на 2-х уровнях и асхана, а на восточной стороне – Большой и Малый аксарай, худжры в двух уровнях и кудук-хана.

Нетрудно заметить, что необходимость ориентации михраба мечети на юго-запад, в сторону Мекки, привело к расположению всего здания мавзолея-ханаки на местности с юго-восточной ориентацией главного входа. Самый грандиозный и величественный в комплексе – портал главного фасада общей шириной 50,4 м, с огромной стрельчатой нишей высотой 57,0 м (шире и выше, чем основной объем), шириной 18 м, глубиной 13 м, монументальность и величие которого усиливается в контрасте с маленьким (относительно) дверным проемом, расположенным в глубине ниши и 2 гранеными в нижней части угловыми башнями, фланкирующими портал. В целом главный фасад, решенный в виде все больше раскрывающихся в наружную сторону и ритмически резко увеличивающихся стрельчатых ниш, способствует широкому распространению как бы излучающих изнутри, из «райских садов» (Мавзолея) в виде рупора светлейшего учения святейшего шейха-поэта Ахмеда Ясави. В то же время это образ широко раскрытого объятия, с радостью принимающего и приглашающего людей к душевному очищению и духовному обогащению.

Представляет также большой интерес конструктивное решение мавзолея-ханаки. Фундаменты из каменных плит, например, под порталной частью имеют 16 рядов глубиной 1,5 м. Стены возведены из обожженного кирпича. Большим разнообразием отличаются сводчато-купольные конструкции. Здесь применены своды балхи, крестовые своды, тромповые, парусные, балочные и консольно-ячеистые подкупольные конструкции, параллельные арки в помещениях мечети, Большого аксарая. Последние применены были раньше в мечети Туман-ака, после были развиты в мечети Ишратхана. Поражают глубиной и научной обоснованностью инженерно-технические приемы, обеспечившие прочность и дол-

говечность огромного сооружения на столетия, в то время, как др. величественные сооружения Тимура или совершенно исчезли или находятся в руинах.

Профессор А.А. Шишкин, специалист в области каменных конструкций, в заключении о состоянии конструкций комплекса 1975 г. указал на удивительную прозорливость строителей, соорудивших сложный и громадный комплекс в условиях сейсмичности и неоднородных оснований. Именно эта простота и четкость принятой конструктивной схемы, полученная путем разрезки всего комплекса на 8 конструктивно-самостоятельных пространственных блоков, обеспечили длительную сохранность и общую устойчивость комплекса даже при, имевших место в прошлом, сильных переувлажнениях лессовых оснований. Разрезка была произведена сквозными, 2 тупиковыми коридорами. Это гениальное инженерное решение еще раз свидетельствует о том, что зодчий в этом замечательном памятнике сумел воплотить и развить достижения многовекового строительного искусства народов Средней Азии и Казахстана.

В целях усиления художественной выразительности архитектуры мавзолея-ханака мастера широко применили в интерьере «резьбу и кости, художественную обработку камней и металла, орнамент, мотивы, которые генетически связаны с народно-прикладным искусством». Уникален михраб мечети, отделанный многоцветной резной мозаикой. В экстерьере широко применен эпитафический декор, геометрический орнамент, фасады покрыты облицовкой из кирпичной и резной глазурированной наборной мозаики или майолики. Чтобы подчеркнуть важное положение мавзолея в объемно-пространственной композиции комплекса, купол мавзолея, в отличие от большого купола джамаатханы, пластически обогащен и развит путем гофрировки наружной оболочки купола,

постановкой его на высокий цилиндрический барабан, а также усилением его стрельчатого очертания и т.д., в целом четким обозначением вертикальной центральной композиционной оси мавзолея. Стены фасадов, за исключением главного, облицованы полированным кирпичом с эпиграфическим декором. Очевидно, что в этом памятнике кирпичная орнаментация фигурной кладкой получает уже иную трактовку, чем на описанных нами выше образцах архитектурных сооружений. В орнаментальном оформлении мы видим «...элементы, скорее всего представляющие элементы искусства Ирана, впоследствии несколько сохранившиеся в искусстве Средней Азии и вышедшие из употребления в Казахстане. Наряду с этим в орнаментальной композиции дверей и др. деталей находим также и рисунки казахского орнамента».

Здесь следует отметить, что Т.К. Басеновым были установлены факты заимствования основ местных орнаментальных рисунков, например, орнамента, известного под названием «торт-айшик», в орнаменте резьбы входной двери в мавзолей-ханака, которая, по свидетельству Б.П. Денике: «по совершенству выполнения не уступает лучшим образцам резьбы фатимидской эпохи, но характеризуется совершенно иными чертами стиля». Последнее «становится понятным, что, приглашая мастеров для строительства и отделки такого сооружения, Тимур не мог полностью игнорировать местные традиции в декоре, тем более не могли это мастера. Однако это частичное заимствование местного искусства выполнено в сложном и настолько замаскированном виде, что без специального анализа невозможно догадаться о наличии заимствования». Вместе с тем, при отсылке принадлежности архитектуры комплекса к традициям Среднеазиатской мавераннахрской архитектурной школы, следует обратить внимание на одну важную особенность мавзолея-ханака – на его

комплексный характер. В Средней Азии такого типа сооружения, объединяющего в 1-м здании столь разнохарактерные по назначению помещения, трудно найти, если не принимать во внимание доисламских гражданские сооружения Хорезма и Туркмении, напоминающих Туркестанский комплекс лишь по громадным размерам.

В Казахстане именно такой комплексный характер имело дворцово-культовое сооружение Акыр-гас (VII–VIII вв.) близ г. Тараза. Анализ функциональной структуры этих казахстанских комплексов позволяет сказать, что в районах взаимопроникновения культуры кочевого и оседлого обществ, строительство таких крупных центров культурно-просветительского характера, как мавзолей-ханака Ахмеда Ясави, Акыр-гас, целесообразно и такой тип сооружений нужно отнести к традициям Северо-Туркестанской Казахстанской архитектурной школы. Если это так, то по архитектуре мавзолея-ханака можно сделать следующее заключение: комплекс является результатом органического сочетания и слияния художественных и конструктивных традиций архитектуры Мавераннахра с казахстанскими способами организации функциональной структуры зданий. Это становится более понятным, если мы обратим внимание, кроме всего прочего, на одну немаловажную деталь: зодчий мавзолея-ханака Ахмеда Ясави именно с учетом местных условий пошел на труднейшее решение – на перекрытие джамаатханы столь большим куполом, тогда как в Средней Азии такое место в сооружениях остается открытым двором. Здесь на лицо зарождение нового, неизвестного в Средней Азии сооружения, на основе учета местных природно-климатических, социально-экономических и др. условий.

Верхняя часть портала главного фасада осталась незаконченной ко времени смерти Тимура, которая, по устным преданиям, сохранившимся у туркестан-

ских шейхов, заведен был до нынешнего, также к сожалению незаконченного состояния бухарским ханом Абдуллаханом. Но даже в таком незаконченном виде главный фасад, благодаря своим крупномасштабным лаконичным формам, имеет величественный монументальный облик. Эмир Тимур возведением этого сооружения предполагал «польститься чувству кочевников вниманием к их национальной святыне, подчеркнуть духовное единство народов, исповедовавших ислам, воздействовать на впечатлительного номада грандиозностью замысла, а исполнением на его дать представление о мощи империи – вот те практические цели, которые имелись ввиду при возведении на окраине государства в конце XIV столетия первоклассного памятника среднеазиатского зодчества».

Таким образом, «характерная черта архитектуры эпохи Тимура – взаимообогащение архитектуры разных районов огромной державы путем проникновения и слияния творческих идей и направлений, формировавшихся как в столичных центрах – главных фокусах культурной деятельности – так и на периферии... Именно на этой основе взаимовлияний и взаимослияний и сформировалось то новое, что вознесло Тимуридское зодчество над достижениями предшествующих ему эпох... Здесь многое определяла имперская идея и прославление могущества ее миродержца, выражением эпохи становится небывалая по силе экспрессивная монументальность зодчества – все самое большое, самое высокое, самое роскошное, самое раззолоченное. Но громадность и пышность сами по себе еще не определяют величественного и прекрасного в архитектуре. Зодчие Тимура добиваются подлинной архитектурной монументальности величавой простотой объемов, контрастным противопоставлением форм, благородной гармонией цветовых покрытий, беспредельным

разнообразием орнаментальных узоропостроений». В целом возведение мавзолея-ханака Ахмеда Ясави подводит некоторые итоги достижений архитектуры Средней Азии и Казахстана до XV в. В этом смысле можно констатировать, что в архитектуре Казахстана к XV в. выработались определенные традиции, если их понимать как накопление опыта и их использование применительно к текущему моменту. Известно, что «не все стороны зодчества в одинаковой мере подчинены традиции». Если изменение планировки, (жилища) обуславливается социальными сдвигами, то в выборе строительных материалов, (сырца, обожженного кирпича), наблюдается большая устойчивость: «в области строительной техники и форм традиция пронизывает архитектуру от целого до деталей».

Выработались устойчивые традиции возведения купола над квадратным в плане помещением, известные на территории Казахстана примерно с IV в. до н.э. Сначала купола в углах четверика опирались на специальные кирпичные столбы, затем «с VII–VIII вв. на тромпы», занимавшие всего 1/5–1/4 часть стороны четверика. Такие конструкции слабо поддерживали кольцо купола, которое приходилось дополнительно заглублять в стены. В IX–X вв. подкупольная получает вид правильного 8-гранника, оставляющего едва заметные свесы купола. В XIII в. произошло введение щитовидных парусов и пересекающихся арок, позволявших расширить пролет, устраивать в стенах широкие проемы и ниши, понизить центр тяжести сооружения. Щитовидные паруса впоследствии положили начало в Средней Азии целесообразным красивым сетчатым парусам, которые, по существу, превосходили сетчатые структуры инженера В.Г. Шухова, но тромпы не были забыты и поныне появляются в постройках народных мастеров». В итоге нужно признать, что архитектура мав-

золея-ханаки Ахмеда Ясави оказала огромное влияние на последующее развитие народного зодчества Казахстана, оставаясь объектом подражания на многие века. Например, «мавзолей-мечеть в с. Баба-ата в Каратау в несколько упрощенном виде повторяет композиционную схему построения Туркестанского мавзолея-ханаки».

С XV в. начинается новый этап в развитии монументальной архитектуры Казахстана, который, в первую очередь, был обусловлен образованием (в середине XV в.) и развитием Казахского ханства: «Включение в новое государство большого количества разных племен привело к разнообразию типов и форм архитектурных сооружений». Вместе с тем, расширяется география дошедших до нас памятников северных и восточных областей Казахстана. Один из примечательных памятников I половины XV в., который несмотря на то, что был построен в г. Ташкенте, продолжает традиции, по выражению Г.А. Пугаченковой, «особой Северо-Туркестанской архитектурной школы», служит мавзолеем Калдыргач-бия. Он построен в старинном Ташкентском некрополе Шейхантаур на главной городской святыне, являвшейся до II половины XVI в. местом погребения членов правящей верхушки, рядом с могилой «узурпатора моголистанского престола» правителя Ташкента – Юнусхана, севернее мавзолея Шейх-Хавенди Тахур.

В плане здание решено квадратным (9,48×9,48 м) по наружному контуру с основной квадратной погребальной камерой (6×6 м), к которой раскрываются 3 прямоугольных в плане арочных проема размерами 1,30×2,20 м, расположенные в осях, а также небольшие помещения (1,30×1,40 м), определенные исследователями как маленькие худжры, находящиеся в узлах массива стены. Юго-восточный угол занят винтовой лестницей, здание поставлено на фундамент, опущенный на 1,5 м в глубину, закрепленный

деревянными столбами. Стены толщиной 40 см, ступенчатый 12-гранный барабан купола, покоящиеся на мощных глубоких арках высотой примерно 6,2 м, приставленных к наружным стенам внутри, образуют в плане 6-гранник и купол с двойной оболочкой: внутренней эллипсоидальной формы, и наружной – высоко поднятой пирамидальной, возведены в основном из кирпича (25×25×5 см), сохраняя в целом традиции архитектуры Казахстана. Таким образом конструктивно переход от квадрата камеры к купольному покрытию осуществлен через «восьмигранные нишевые паруса с промежуточными щитовидными парусами, образующими 16 основных точек опоры. Контур основания этого купола подчеркнут линией ганчевых сталактитов».

По объемно-пространственному построению мавзолей относится к цен-тричному, беспортально-шатровому типу с пирамидальным куполом, который, по свидетельству Г.А. Пугаченковой «генеалогически восходит к надмогильным сооружениям тюркских племен, населявших северные районы Средней Азии (Южный Казахстан Б.Г.). Широкое распространение «шатровые мавзолеи» получают в XI–XII вв., когда волны тюрков нахлынули из-за Сырдарьи в Мавераннахр, Хорасан, Азербайджан и пр. Этот тип в монументальном строительстве из жженного кирпича сохраняется до XV в., но в традициях казахов и киргизов доходит вплоть до последних столетий». Главный фасад отличен арочной нишей, где расположена входная резная, богато орнаментированная дверь.

Остальные фасады не имеют каких-либо украшений и читаются как композиция, сформированная из прямоугольника плоскости стены, изысканных пропорций и пирамидального, высокого, поднятого до отметки около 13 м двенадцатигранного купола¹, на таком же ступенчатом барабане, обеспе-

¹ Восстановлен в 1970 г.

чивающем главный переход от нижнего объема к завершающему. Причем это сочетание основных элементов памятника, в целом гармонизация его форм, безусловно является следствием глубокого понимания зодчего – его автора, специфических закономерностей композиционного построения беспортально-шатровых типов мавзолеев, где тактично подчеркивается доминирующая роль шатрового купола, что достигнуто усилением пластики и определением его положения в пространстве. Мавзолеем служит единственным примером этого типа не только в ансамбле комплекса Шейхантаур, но и всего Ташкента.

О том, чей это мавзолеем в литературе пока еще не найдено точных сведений. По преданиям «здесь похоронена кипчакская княгиня по имени Калдыргач-биби». Г.А. Пугаченкова приводит данные о том, что «сооружение усыпальницы связывается населением с именем некоего Калдыргач бия, родом из кипчаков, личность которого пока исторически не выяснена и вполне вероятно, что здесь был похоронен именно один из моголистанских царевичей¹». В настоящее время принята другая версия о том, что здесь похоронен акын и общественный деятель казахов старшего Жуза – Толе би, который был действительным правителем Ташкента во II половине XVIII в., когда старшим Жузом правил хан Абилез. Если здесь вспомнить другую народную версию, по которой Калдыргач би был казахским военачальником, то в итоге можно сделать следующий вывод: «для погребения видного представителя народа – Толе-би был вторично использован полузабытый к этому времени мавзолеем Калдыргач-бия», архитектура которого своими формами была особенно близка к привычным надмогильным сооружениям, пришедших из

¹ По сведениям, собранным М.Е. Массоном. Калдыргач бий происходил из «жете» – обидная кличка, которой жители Мавераннахра называли обитателей засырдарьинских районов («Моголистан»).

Северо-Туркестанских областей завоевателей. О времени строительства мавзолея не позднее I половины XV в. свидетельствуют не только исторические факты, но и «конструкция внутреннего купола. Переходная система 8-гранника нишевых парусов, при наличии промежуточных щитовидных парусов, входит в среднеазиатское строительство с конца XIV в. (памятника времени Тимура – мавзолей Ахмеда Ясави в Туркестане, мечеть и мавзолеем Биби-ханым и др.). Но во II половине XV в. ее постепенно вытесняет более усложненная, но конструктивно более совершенная система пересекающихся арок и щитовидных парусов».

Таким образом, перед нами памятник представителя архитектуры Казахстана в Средней Азии, имеющий такое же значение как Ханака – мавзолеем ходжа Ахмеда Ясави в г. Туркестане – пример Среднеазиатской архитектуры в Казахстане.

В 10 км выше слияния рек Кара-Кенгир и Сарысу в Центральном Казахстане (Джезказганская область) расположен мавзолеем Болган-ана, построенный в начале XV в.², также как другие подобные значительные сооружения, он занимает верхнюю террасу высокого холмистого берега реки и господствует на значительном пространстве долины. План здания решен традиционно: прямоугольник размером 9,30×10,85 м по внешнему контуру, с квадратным помещением (6,28×6,28 м) и трехметровым мощным порталом, который имеет неглубокую (относительно мавзолеев Алаша-хана, Джучи-хана и др.) нишу – около 1,20 м. Конструктивно сооружение возведено из необычного крупного жженного кирпича красного цвета размером 32×32×6 см. На кирпичном фундаменте неглубокого заложения «при помощи угловых арок в ярусе парусов, выведенных на выступающих пятах,

² Мавзолеем был обследован в 1945–1947 гг. и датирован Г.Г. Герасимовым.

квадрат трансформирован в 8-гранник, необходимый для устройства подкупольного барабана, на котором покоился купол диаметром 6,27 м. Сзади арок паруса заполнены ячеистой трехъярусной кладкой конструктивными сталактитами и напускными рядами кирпичной кладки, переходящими в полукупол». По утверждению Г.Г. Герасимова «тип мавзолея почти аналогичен мавзолею Аяк-Хамыр и выполнен только в более упрощенных формах». Но, тем не менее, даже сохранившаяся часть высотой до 3,70 м убеждает в том, что это монументальное сооружение, со строгими выразительными архитектурными формами. Тщательность и довольно высокое качество кирпичной кладки стен, архивольта, арок ниши, портала, входного проема и угловых арок в интерьере свидетельствуют о высоком профессиональном уровне в целом, о развитой архитектурно-строительной культуре кочевого общества того периода.

Проблемы художественной выразительности облика мавзолея решены чисто на основе гармонизации и усиления пластики архитектурных форм и элементов без применения характерных для XIII–XIV вв., декоративных резных и поливных плиток. Хотя порталная ниша традиционно была обрамлена двумя П-образными полосками шириной по 45 см, глубиной – 12 см, но они остались незаполненными декоративными плитками. Эта черта характерна для архитектуры Казахстана XV в. Развалины мавзолея и его окрестности давно привлекали внимание исследователей. «Кенгири, хотя текут из разных мест, – писал в 1760 г. Н.Рычков, – но потом, собравшись все вместе, впадают одним устьем в р. Сары-су. При устье сих соединений рек находятся, славные развалины, именуемые Джань-Ана (Болган-Ана – Б.Г.)... Там поныне видимо великое множество каменных развалин и др. остатков древних зданий. Сказывают, что тут была столица Чингизхановских

потомков». И.А. Кастанье приводит легенду о том, что в далекие времена Болган-ана была владетельницей этих мест. Будучи слишком деспотичной и строптивой, она вынуждена была опасаться покушений на свою жизнь со стороны подвластных ей племен. По ее указанию и построили замок-укрепление».

В урочище Бескопа, в среднем течении р. Улы-Хобда Актюбинской области был построен один из выдающихся архитектурных сооружений Казахстана XV в. – мавзолеем Абат-Байтак. И.А. Кастанье описывает, что «на левом берегу реки высится могила и далеко-далеко она видна со всех сторон открытой стены». В ней был похоронен Байтак. Памятник дошел до нас в полуразрушенном виде: обвалилась южная сторона наружного шатрового купола, а также юго-восточная и юго-западная части четверика. Даже в таком виде мавзолеем воспринимается величественным, монументальным.

Как пишет М.М. Мендикулов: «Исследования памятника, проведенные в разные годы, дают противоречивые сведения о форме четверика, портала,

Мавзолеем Абат-Байтак

а также о датировке памятника». Но, к сожалению, и он допустил неточность о наличии портала мавзолея, утверждавший, что «на месте предполагаемого восточного пилона производился, раскоп не подтвердивший существование портала». С.М. Аджигалиев, обследовавший памятник, убедительно доказал: «На наличие первоначального портала указывали некоторые факты. Южная стена мавзолея значительно тоньше остальных, что предполагает устройство дополнительных конструкций на фасаде; сохранились остатки арочных парусов в щипцовой стене и, наконец, следы пилдонов портала. В результате археологических раскопок предположения подтвердились – были обнаружены остатки кладки пилонов, выступающие за линию стен на 2,98 м». При датировке памятника также нельзя соглашаться с исследователем, относившим памятник к XV в., вероятнее всего, он должен быть датирован серединой века, когда этот край находился в центре политических событий, консолидирующихся казахских племен и образования казахского ханства. М.М. Мендикулов, как видно ошибочно считавший памятник центрически-шатровым типом мемориальных сооружений, относил его к первой четверти XIII в. Такого же мнения придерживалась Г.А. Пугаченкова: «Очень интересен центрический мавзолеем Байтак в Казахстане. Прямоугольную призму мавзолея, высота которой значительно меньше ширины, венчал стройный многогранный барабан с вытянутым коническим куполом». Все ошибочные суждения о центричности композиции мавзолея скорее всего исходят из обмерного чертежа Г.Г. Герасимова, обследовавшего мавзолеем в 1947 г., а также результата работ местных краеведов конца 1950-х гг. Таким образом, можно констатировать, что мавзолеем Абат-Байтак¹ относится к

¹ Следуя за И.А. Кастанье, Г.А. Пугаченкова, М.М. Мендикулов памятник определили под названием мавзолея Байтака, а С.М. Аджигалиев – мавзолеем Абат-Байтак. Известно, когда отсутству-

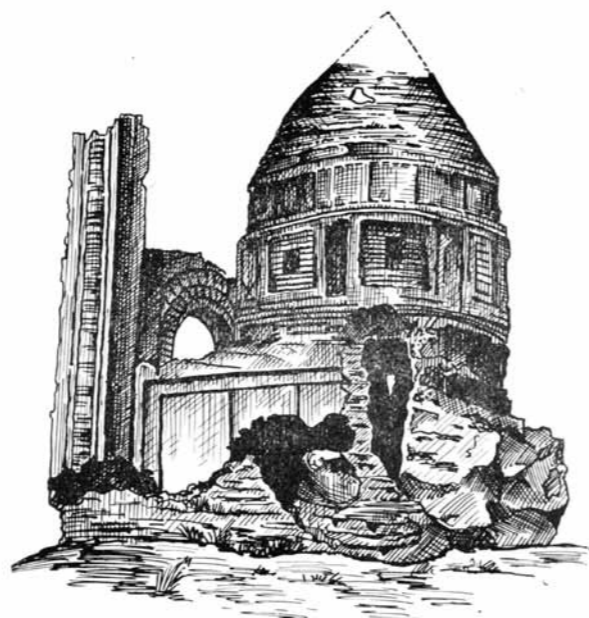
типу портално-купольных мавзолеев с шатровым покрытием, а не с центрическим. Планировочные решения традиционные: прямоугольник размером 9,52×9,8 м включает в себя квадратное погребальное помещение (8,13×8,25 м) с входным проемом и порталом, ориентированным на юг. Объемно-пространственно, при общей первоначальной высоте равной 16 м, мавзолеем в настоящее время состоит из объемов четверика, на который посажены 8-гранник, а на него 16-гранник с коническим куполом. Основной массив кладки мавзолея выполнен квадратным жженным кирпичом (24×24×6 см), местами (в частности, в сводах арок) применена кладка прямоугольным кирпичом (24×12×6 см).

Во внутренних слоях четверика использован сырцовый кирпич аналогичных размеров. Конструктивно переход от четверика к 8-граннику решены путем применения арочных парусов на углах к 16-тиграннику балочно-консольным методом. Выше, путем напуска кирпичной кладки, осуществлен переход к кругу, который служит основанием внутреннего, конструктивного сферической формы купола с замком, и

ют точные письменные сведения о памятнике, исследователи собирают на у местных жителей. Так вот, И.А. Кастанье приводит легенду весьма противоречивую по содержанию: «Батый... брата своего Байтака-батыра направил на калмыцкие степи и велел ему пройти от моря Аральского до Узеня, не щадя неверных и с мечом в руке, проповедуя ислам». И далее описывает причину гибели Байтака в бою с калмыками С.М. Аджигалиев приводит ту же легенду, записанную Л.Я. Полферовым, и одновременно другую, которая как он утверждает «более ценная по содержанию». Она связана с именем широко известного в казахской степи философа-утописта XV в. – Асана Кайгы и повествует о том, что Асан, будучи предводителем родственной казахской группы ногаев, в поисках хороших пастбищ отправил единственного сына Абата ... По возвращению у верблюдицы (желмая), на которой он проехал незначительное расстояние, освободился мурундук, и она, лишившись управления, сбросила седока. Абат при падении скончался. Тут же, видя гибель мужа, скончалась от разрыва сердца и его жена. Глубокое горе постигло Асана. Он приказал своему народу на месте гибели сына соорудить (за один день) мавзолеем, где захоронили Абата и его жену. Обе легенды заслуживают внимания и поэтому С.М. Аджигалиев, вероятно, прав при определении памятника как мавзолеем Абат-Байтак.

внешнего конического купола. На каждой граненной стороне предусмотрены фальшивые строительные окна. Здесь следует особо выделить почти первое в истории архитектуры Казахстана решение, когда купол был посажен на двойной высокий барабан, т.е. переход от четверика погребального помещения к кругу купола осуществлен с помощью сначала 8-гранника и потом посаженного на него 16-гранника. Это решение А.Ю. Якубовский считал «незнакомым Туркестану (если судить по сохранившимся памятникам)». Правда, эта оценка исследователя была дана другому выдающемуся памятнику Казахстана: мавзолею Кок-Кесене, который, как сейчас становится ясным, был построен на несколько лет позже мавзолея Абат-Байтак. И.А. Кастанье писал: «Один только памятник известный мне имеет портал представляющий вид арки, но сам по себе этот мавзолей по изящности, величию и красоте превосходит только что описанный (имеется ввиду Хивинский мавзолей Сеида Мухаммеда Масруп близ Шура-Хана – Б.Г.) во много раз – это мавзолей Кок-Кесене, находящийся в 5 км от станции ж.д. Тюмень-Арык» Сыр-Дарьинской области (ныне Кызыл-Ординская – Б.Г.), в погибшем столичном городе Ак-Орды – Сытгнаке, по данным К.Байпакова. В 1901 г. В.Каллаур обследовал и сфотографировал остатки прекрасного мавзолея XIV–XV вв. Кок-Кесене, о котором еще в середине XVII в. с восхищением рассказывал Абулгази-хан. В 1914 г. здание рухнуло и, когда в 1927 г. А.Якубовский обследовал городище, от мавзолея сохранился лишь устой южной арки портала и груды развалин.

Итак, перед нами, к сожалению, развалины одного из превосходных памятников средневекового Казахстана – Кок-Кесене, относящийся к портално-шатрово-купольным типам мавзолеев с квадратным в плане огромным помещением размерами 9,8×9,8 м, которые были попросту обычными для таких случаев,

Мавзолей Кок-Кесене

двумя куполами: внутренним сферической формы и внешним – конической, здесь, также, как и в предыдущем мавзолее Абат-Байтак, шатровый купол опирается на высокий барабан из 8-гранника и посаженного на него 16-гранника. Это конструктивно-композиционное решение, как видно, становится в XV в. традиционным для зодчества Казахстана. Здание возведено из жженного кирпича. Судя по описаниям и фотографиям мавзолея, это было оригинальное культовое сооружение с четко выделенным высоким порталом со стрельчатой аркой. Квадратная призма зала венчалась коническим куполом, покрытым плитками бирюзового цвета. Под мавзолеем устроен склеп с надгробием. Снаружи здание было облицовано цветными глазурованными кирпичами, образующими геометрический узор, и многоцветными мозаиками. Внутри под куполом шла арабская надпись. В мавзолее Кок-Кесене, вероятно, был захоронен Хан Абулхаир¹.

¹ А. Диваев приводит другую версию: легенду об изгнании калмыков и свержении их ига под предводительством Тайлак-батыра и его племени по материнской линии Санрык. Кок-Кесене – мавзолей Тайлака и, одновременно, памятник в честь освобождения.

Если это предположение верное, что с историческими фактами согласуется вполне, то памятник должен быть датирован II половиной XV в., т.к. Абулхаир, хан Ак-Орды скончался в 1468 г. Факт его захоронения в Сыгнаке подтверждается Фазлаллах ибн Рузбиханом Исфাহани: «Утром дня жертвоприношений его высокопоставленное ханское величество (Шейбани-хан – Б.Г.) соизволил исполнить обязательные религиозные обряды у лучезарной могилы его величества покойного Абулхаир-хана». Т.е. подтвердится предположение А.Ю. Якубовского об отношении памятника ко времени «не раньше конца XIV в., а скорее всего – к концу XV в.».

«Достаточно было прибегнуть к нескольким удачам, – пишет А.Ю. Якубовский, – как открылось большое количество голубых, синих, белых изразцов. Полива на них очень высокого качества. Голубой цвет поливы, будучи отличным по своему тону от самаркандских и бухарских образцов, не уступает лучшим из них... Найден был и большой кусок, весь выложенный изразцовой мозаикой, в котором даны голубые, белые, синие, желтые и красные вставки. Наконец, найден был на поверхности и кусок резного неполированного терракотового кирпича. Беглого осмотра было достаточно, чтобы сказать, что Кок-Кесене была великолепною по изразцовому убранству постройкой».

В связи со строительством Мавзолея-ханаки город Ясы (Туркестан) с XV в. превратился в духовно-просветительский административный центр Казахстана: «В течение более 250 лет этот храм и окружение служили резиденцией казахских ханов». Одновременно здесь, на святом месте у мавзолея-ханаки у «ног» светлейшего шейха Ахмеда Ясави были похоронены наиболее влиятельные исторические лица: ханы-Есим (1707 г.), Джахангир (1652 г.), Суюнуш-Ходжахан Аблай (1781 г.), Раби'а Султан-бегим, правнучка Тимура, жена Абулхаира (1485 г.), «хан большой

киргизской орды Жолбарс (1740 г.), известный аргынский богатырь Джанибек, хан Абулхаир (1460 г.), Багур-хан, правнук Тимура, Ондан-султан, отец касымовского царевича Ураз-Мухамеда и мн. др.». Большинство возведенных над их могилами мавзолеев не дошли до нас и в настоящее время ведутся работы по восстановлению наиболее ценных из них.

Наиболее ранним из построек, возведенных у Мавзолея-ханаки является хильвет, подземная мечеть. Наиболее древняя часть, представляющая собой небольшое (размером 1,5×1,5 м) помещение, расположенное на глубине около 4 м, перекрытое сводом, относится к XII в. Строительство этой комнаты связывают с именем Ахмеда Ясеви, куда он в свои 63 года спустился и, уединившись, якобы написал свой знаменитый сборник стихов «Хикмет». Остальная основная часть хильвета: квадратный в плане молельный зал (размером 5×5 м), общий зал прямоугольного плана тааратхана, являющиеся полуподвальными, были построены в XV в. Связь старой части с новой осуществляется винтовой лестницей. Помещения 2-й очереди хильвета (XV в.), возведенные жженным кирпичом (к сожалению, разобранные в недавний советский период), имеют плоскую кровлю и балочное перекрытие типа «Вассыжуп». Наиболее важными в архитектурно-художественном и конструктивном отношении элементами являются деревянные колонны, поддерживающие перекрытие молельного зала, где средняя балка опирается на 8-гранную по форме деревянную колонну, и общего зала, где балки перекрытия поддерживались несколькими колоннами. Своеобразен и интересен интерьер общего зала, центр которого отмечен тундиком (вентиляционным отверстием), а по периметру вдоль стен устроены суфы. Архитектура хильвета – наиболее яркий пример и памятник народного зодчества XV в.

В конце XV в. было построено одно из значительных сохранившихся сооружений туркестанского комплекса – мавзолеем Раби'и Султан-бегим, который специально был построен для нее недалеко к юго-востоку от мавзолея-ханаки Ахмеда Ясеви. Известно, что Раби'я Султан-бегим – дочь султана Улугбека, сына великого эмира Тимура Гурагана, была выдана замуж за хана Ак-Орды Абилхаира и является матерью Суюнуш ходжи хана. После смерти Абилхаира в 1468 г. Раби'я Султан-бегим прожила 16 лет и, вероятно, умерла в 1484 г. Если это так, то строительство мавзолея было осуществлено в 1484–1485 гг.

По своей объемной композиции «мавзолеем продолжает традиции мемориальных сооружений эпохи тимуридов. Первоначально он представлял собой однокамерную, 8-гранную по форме, постройку, перекрытую двойным куполом. Внешний был поставлен на высокий цилиндрический барабан и очень близок по своей форме к куполу усыпальницы Ахмеда Ясеви. Разница лишь в том, что купол Раби'и Султан-бегим не имеет ребер. В последующем к центральному 8-гранному залу были пристроены еще 4 помещения. Главный вход, обращенный в сторону мавзолея-ханаки (кстати, смелое необычное решение, нарушающее традиционную южную или восточную ориентацию мавзолеев), отмечен порталом с глубокой входной нишей, перекрытой высокой стрельчатой аркой. Конструктивно переход к куполу в восьмиграннике осуществлен с помощью арочных парусов. Как и в Гури-Эмире «строители учли работу конструкций этого здания, поскольку при арочных парусах углы кубического объема, весьма массивные из-за толщи стен, не несут нагрузки, мастера сочли возможным срезать их, придав внешнему объему вид восьмигранника». Под этим, центральным, помещением был построен склеп, перекрытый низким куполом, опирающийся на 8 невысоких стрельчатых арок.

В архитектуре мавзолея заметна тенденция к вертикальности пропорции как во внешнем облике, так и в интерьере, где она достигается увеличением высоты стен. Восьмигранник облицован шлифованным кирпичом. Барабан украшен бело-синими кубическими надписями (того же содержания, что и на барабане купола мавзолея (гурханы) Ахмеда Ясеви), а бирюзовый купол геометрическим орнаментом (в настоящее время восстановлены после разрушений в XVIII–XX вв.). Мавзолеем отличается большей выразительностью силуэта и, благодаря центричности композиции, сохраняет свою репрезентативность, находясь рядом с комплексом Ахмеда Ясеви. Архитектура мавзолея Раби'и Султан-бегим оказала некоторое влияние на развитие зодчества Казахстана последующих эпох. Об этом свидетельствует, И.А. Кастанье: «чудный памятник с куполом, некогда облицованный красивым кирпичом, покрытый глазурью голубого цвета, построенный на возвышенности Болгасына в киргизском уезде Тургайской области, эмалированные кирпичи были прикреплены друг к другу и к стене цементом (т.е. наружные стены были облицованы ими – Б.Г.). С четырех сторон в стенах пробиты маленькие отверстия (типы окон – Б.Г.). Крыша плоская, в виде террасы, над центральной ее частью возвышается рубчатый тамбур (барабан – Б.Г.), поддерживающий ее купол». Это сооружение, известное в истории как башня Болгасын (это монгольское слово, означающее укрепление), сохранило за собой название, как пишет И.А. Кастанье, когда-то давно существовавшего города, построенного из обожженного кирпича, обнесенного стеной. По приданиям здание было построено «над прахом благочестивой девушки¹».

¹ По одному преданию ее отцом, по другому – башня сама выросла из земли за 3 дня, По третьему – ее строили 5 тысяч татар три дня: в 1-й день они доили своих жен, во 2-й – делали, смешивая глину женским молоком, кирпич и обжигали его, в 3-й день – сложили башню и скрылись неизвестно куда. Ночь, проведенная на развалинах с приятными сноведениями, помогает

По сообщению А.И. Матова 1897 г.: «Башня возведена на фундаменте из красного, удивительно прочного кирпича. Северная сторона развалины имеет 13 шагов в длину, восточная до обвала – 10 шагов, надо полагать, что длина башни была не менее 20 шагов. Наружная часть купола выложена из прекрасного голубого глазурированного кирпича. Башня достигает сажен 10 высоты, южная часть ее обвалилась. Внутренность облицована штукатуркой, вход в башню был с южной стороны, потому что на остальных сторонах пробиты окна. Описываемая башня построена из сплошного кирпича. Вместо известки употреблена простая глина сероватого цвета. Кирпич разной формы и с неправильными сторонами».

Три года спустя в 1900 г. И.Хохлов, посетив башню, сообщает, что «кирпичи так прочны, что и в настоящее время вполне годятся на постройки: при постукивании они издают звук похожий на металлический». К июню 1907 г. башня, по свидетельству И.А. Кастанье, представляла из себя ни что иное, как грудку кирпичей.

В целом, судя по рисунку А.И. Матова сохранившейся части башни, мавзолеем вероятно относился к центрично-купольному типу и был перекрыт ребристым стрельчатым внешним куполом на высоком цилиндрическом барабане. Не случайно тот же исследователь заметил, что «ее кладки и особенно распор купола напоминали верхнюю часть кибитки кочевников, которую, по-видимому, зодчие брали за первоначальный образец». Сооружение, вероятно, было возведено в конце XV – начале XVI вв. Под влиянием архитектуры мавзолея Раби'и Султан-бегим с XVI в. в связи с развитием государственного образования – при женском бесплодии». И.А. Кастанье «склонен думать, что под развалинами Болгасын покоится какой-нибудь полководец, современник Тамерлана, пораженный смертью во время похода. Это отчасти подтверждается рассказами одного старого киргиза, согласно преданию, приписывает этот памятник какому-то татарскому хану, который умер в походах».

ханства на территории Казахстана в архитектуре наблюдается большое разнообразие типов, особенно мемориальных и культовых сооружений, а также увеличение объемов строительного дела. Идеи централизации и укрепление самосознания казахского народа способствовали усилению самобытных черт национального своеобразия памятников зодчества.

Среди них с архитектурных позиций в данный период особое место занимают купольные мавзолеи, которые в данном историческом этапе характеризуются не только увеличением объема строительства, но и не менее важным композиционным разнообразием, а также шатрово-башенные мавзолеи. По объемно-пространственному построению композиции купольные мавзолеи этого периода могут быть разделены на портално-купольные, центрически-купольные и башенные. Первый из них разделяется на мавзолеи портално-шатровые (конического или пирамидального вида купола) и на портално-сферического типа купола. Центрически-купольные мавзолеи, получившие большое распространение в данный период, композиционно состоят из 2-х основных, почти равнозначных по композиции объемов квадратного или многогранного основания и купольного перекрытия. Третий тип – башенные мавзолеи – имеют центрическую композицию, почти единый объем с незначительным делением объема на основные и перекрытие, где в композиции доминирует вертикаль. К наиболее крупным памятникам XVI в. можно отнести Сауранскую башню, портално-купольные мавзолеи Окши-ата (Чиилийский район, разъезд №21), Асан-Аты (Чиилийский район, разъезд №20), Жунус-Аты, Жаланаш-ата (Яныкурганский район, разъезд №26), Мулкалан (Джалагашский район, с-з Джана-Дарьинский) все Кызыл-Ординской области, Кесене (ныне Варненский район, Челябинской обл.), Акшора (Мангышлак), Уштам (55 км св г.

Форт-Шевченко), «Восьмигранный» (в 40 км к югу от мавзолея-ханаки Ахмеда Ясеви), «Безымянный» (южнее мавзолея-ханаки), а также Восточная баня в г. Туркестане и мавзолеи казахских ханов Джанибека и Касыма в г. Сарайчике, которые «отличались архитектурной выразительностью».

И.А. Кастанье приводит сведения из трудов В.М. Флоренского, П.И. Лерха «о постройке медресе в Собране по воле шейбанида Убайдуллах-хана» в первой половине XVI в. Известную Сауранскую башню Лерх, на основании сведения, взятого из тюркского перевода одной персидской рукописи о строительстве вышеуказанного медресе («чудеса происшествия»), принимает за остаток этого комплекса. Это вполне вероятно, так как так называемая Сауранская башня, «выстроенная из обожженного кирпича, имеющая высоту 7 сажень, диаметром 6 аршин, с внутреннею хорошо сложенной винтообразной лестницей до самого верха», своей монументальной архитектурой могла находиться только в ансамбле столь же высокого архитектурно-художественного уровня – медресе-мечети, являясь мунарой. Об этом медресе писал таджикский писатель XVI в. Васифи, как из 2-х построенных друг от друга «на расстоянии 16 футов» башен одна весной 1878 г. обрушилась. Судя по рисункам А.Гене (в книге Пашино П.И. «Туркестанский край в 1866 г.»), эти башни древнего города Саурань, находящегося недалеко от г. Туркестана, имеют круглую суживающуюся верху форму (к сожалению, верхняя часть разрушена). Об изысканности минаретов свидетельствует то, что на одной из башен «шейка была украшена голубыми с позолотой изразцами». Для освещения внутренней винтовой лестницы предусмотрены небольшие 4-угольные окошечки, не нарушающие монолитность, тектоничность объема. В целом Сауранская башня продолжает традиции Среднеазиатских минаретов

XI–XII вв. Архитектурно-конструктивные решения портално-купольных мавзолеев XVI в., особенно присырдарьинского региона, при традиционном планировочном решении, объемно-пространственном построении, оказались под заметным влиянием зодчества Средней Азии. Это видно по тому, что в композиции памятников portalу уделяется большое внимание. За развитым пештаком мавзолеев Окши-ата, Асан-ата почти не видно купола стрельчатой формы. На портале мавзолея Жунус-ата сложная система сталактитов из шлифованного кирпича, примененная на углах, усиливает репрезентивность главного фасада. Архитектурно-конструктивное решение перехода от четверика к кругу основано у первых 2-х мавзолеев на ступенчатых арках, не так как у памятников Казахстана до этого времени – арочных парусах. У Жунус-ата этот переход осуществлен путем применения на углах четверика сложных сталактитовых форм из кирпича.

В Туркестанском некрополе у Мавзолея-ханаки Ахмеда Ясеви этого периода можно отметить 2 мавзолея – «Восьмигранный» и «Безымянный». Оба сооружения в настоящее время находятся в руинах. По результатам археологических работ Н.Б. Немцевой 1958 г., первый из этих мавзолеев имел прямоугольный план с 8-гранной погребальной камерой и небольшим порталом. Интерьер мавзолея был насыщен 8 нишами красивого очертания, расположенными на всех плоскостях 8-гранника. Вполне вероятно, что мавзолеем имел портално-купольную композицию с шатровым покрытием.

Другой безымянный памятник¹ был построен в 45 км к юго-западу от мавзолея-ханаки. В отличие

¹ Вполне возможно, что это мавзолеем Суюнуш ходжи, отца правителя в начале XVI в. Ташкента Келди Мухаммед Султана, который в середине 20-х годов столетия завоевал часть присырдарьинских земель, в том числе и г. Туркестан, умер в 1526 г. и был похоронен здесь.

от 8-гранного мавзолея он имеет склеп, сохранившийся в довольно хорошем состоянии, перекрытый куполом. Низкий купол склепа был посажен на пристенные стрельчатые арки, на которые частично опирались и наземные стены мавзолея. Тщательность, высокое мастерство кладки подземной части мавзолея свидетельствуют о том, что он должен был быть интересным памятником периода правления хана Тахира, племянника Касымхана. В середине XVI в. в период правления Хакназар хана (1538–1580 гг.), сына Касыма в трехсотлетней истории казахского ханства было достигнуто объединение разрозненных казахских земель, улучшение благосостояния народа и усиление ханства в целом. Ему удалось расширить земли ханства далеко на север и юг. Исследователь П.П. Иванов назвал Хакназара «казахским и ногайским ханом», а Хайдар ибн Али – «ханом казахов и кыргызов». Достойным памятником этого периода подъема является мавзолеем Кесене, находящийся в Варненском районе Челябинской области России (в 40 км от г. Троицка) (рис.2.32). Ввиду того, что еще не установлена личность погребенной в мавзолее (раскопками 1889 г. Э.Ю. Петри было видно, что здесь похоронена знатная женщина), мавзолеем обозначен казахским словом Кесене, или Кешене Курылыс, означающее буквально погребальное сооружение. Типологически памятник относится к портално-купольным мавзолеем, характерным для «северо-туркестанской» казахской архитектурной школы. В 1981–1983 гг. он был восстановлен сотрудниками Челябинского отделения общества охраны памятников истории и культуры под руководством М.Г. Семенова. Относительно небольшая, в плане 6,5×6,5 м, погребальная камера имеет ориентированный на юг вход, расположенный в нише портала, перекрытого стрельчатым сводом. Кубовидный четверик камеры перекрыт двойным куполом, посаженным на высо-

ко-поднятый 12-гранный барабан. Внешний купол решен также в виде 12-гранной пирамиды. Поражает общая высота мавзолея – 16 м. Мавзолеем постоянно привлекал внимание исследователей. Впервые он был обследован в 1768–1769 гг. П.С. Палласом, который и дал его подробное описание: «Подножие или низ сего здания имеет вид четырехугольника, 13 аршин ширины, 17,5 – длины. На основании нижнего отделения (т.е. фундамент – Б.Г.) возвышен камнем в полтора аршина». Через некоторое время, в 1771 г. мавзолеем посетил Н.П. Рычков, а через столет в 1868 г. – Р.Г. Игнатов, который писал: «Точно такое самое здание имеется в Уфинском уезде. Кисе-но обнесено земельным валом и рвом». Э.Ю. Петри, производивший в 1889 г. раскопки здания Кесене, пишет: «Развалины Кисаня (Кесене) представляют собой четырехугольное с надломленным верхом здание приблизительно в 8 сажень вышины, с двенадцатигранной пирамидальной башней. Оно сложено с плоских и почти квадратных кирпичей большего и меньшего размеров, превосходного качества. Потолок куполообразный, крытый известью, в центре его находится деревянная втулка, а в ней металлическое черное кольцо, в каждом углу здания находится по нише с изящным филенчатым потолком». В целом, как отметил А.П. Чулошников¹, мавзолеем Кесене наряду с др. (Болгасын, Кара-Яр) «одинокое свидетели былого величия и господства здесь когда-то могущественной Кипчакской Орды». Художественная выразительность, динамичность архитектурного образа поражают в этом известном памятнике архитектуры Казахстана.

В мавзолее Кесене сочетаются лучшие достижения Средневекового зодчества края. В его цельных

¹ Исследователь относил памятник к XIV–XV вв., но то, что он был построен в середине XVI в. достаточно убедительно обосновывается М.М. Мендикуловым, поэтому мавзолеем должен быть отнесен к периоду Казахского ханства.

Мавзолей Кесене

динамических формах отразились народная патриотическая идея независимости и торжества казахской государственности. В XVI в. продолжается сложение западно-казахстанской региональной архитектуры, которая характеризуется строительством, в основном, портално-шатрово-купольных мавзолеев, (Акшора, Уштам и Бельтуран на Мангышлаке). Характерная особенность архитектуры этих зданий вытекает из применения в качестве строительного материала местного камня-ракушечника на Мангышлаке, камня-песчаника на территории Актюбинской и Уральской областей, а также своеобразным приемом кладки стен из этих крупных вертикальных блоков и горизонтальных плит, придающих памятникам особенное монументальное звучание. В объемно-планировочном отношении мангышлакские мавзолеи развивают традиции портално-купольных типов с одновременно квадратной (Акшора – 6×6 м по наружному контуру) и многогранной камерой (Уштам – 6-гранная), с достаточно сильно выделяющимся порталом (Уштам) и лишь легким обозначением его (Акшора, Бельтуран). Не менее примечательно и

то, что наружные поверхности, как правило конусовидных куполов, оставлены без облицовки и контрастное сочетание их с шлифованной поверхностью стен мавзолея придают им особое своеобразие, одновременно генетически связывают сооружение с историческими надгробными курганами.

Из гражданских зданий XVI в. следует отметить баню в г. Туркестане. Как известно, по требованиям шариата, непременным условием душевного очищения каждого мусульманина является предварительная санитарно-гигиеническая очистка им своего тела таарат. Только с чистым телом, совершив таарат, он имеет право молиться, что происходит 5 раз в день. Для этих целей у мечетей, обычно перед ними, предусматриваются специальные помещения, называемые сарапхана. Отсутствие сарапханы у Мавзолея-ханаки Ахмеда Ясеви, где имеется мечеть, способствовало строительству специального здания – бани в XVI в. «Бухарским эмиром Абдуллаханом»¹.

К XVI в. относятся 7 из 9 ныне существующих помещений бани. Объемно-планировочное здание решено таким образом, что композиционным и планировочным центром является 8-гранный в плане главный мочный зал с такой же формой суфы в центре, перекрытый куполом на арках. К этому залу примыкает раздевальня, предбанник, перекрытый сводом «балхи», а также «горячий» и «холодный» залы с емкостями для воды. В «горячем» зале предусмотрена широкая суфа, очевидно для массажа. Полы и суфы облицованы мраморными плитами больших размеров. Основные вопросы для такого рода зданий: проблемы водоснабжения, водоотведения и отопления в Туркестанской бане решены

¹ Вероятно, это Абдуллахан-II, потомок Шейбани-хана, создатель централизованной державы, который с 1557 г. правил в Бухаре, а в 1583–1598 гг. был первым всеузбекским ханом, вернувшим в борьбу с тимуридами и Туркестан, что дает основание отнести дату строительства бани к 1580–1590 гг. по укреплению основания и др. ремонтным работам мавзолея-ханаки Ахмеда Ясеви).

наиболее рациональным образом. Уклон полов предусмотрен таким образом, что позволяет собирать и осуществлять организованный сброс отработанной воды в септик. Система отопления бани основана на традиционных канах, проложенных в полу. Тепло от топки прямым путем устремляется к кану, расположенному под 8-гранной суфой главного мочного зала, и оттуда, по радиально-расположенным канах распределяется по др. теплоаккумулирующим карманам и помещениям. Для обеспечения вытяжки предусмотрены шахты.

Здание бани возведено из жженного кирпича, интерьер оштукатурен. Небезынтересно, что в здании бани можно увидеть все основные виды кладки купола: на арках, сводах балхи, как указано выше, и коробовых сводах, примененных для перекрытия коридоров.

Полуподземное состояние многокупольного здания с айваном позволяет хорошо обозреть его с уровня земли и почувствовать, безусловно, большую силу эмоционального воздействия его архитектуры.

С конца XVI – начала XVII вв. в мемориальном зодчестве Казахстана наблюдается широкое распространение башенно-шатровых и центрально-шатровых типов мавзолеев наряду с портално-купольными. Среди них наиболее известные Сузакские мавзолеи, условно обозначенные №1 и №2 (Чимкентская обл.), Шик-нияза и Кармакчи-Ата в п. Джусалы (Кзыл-Ординская обл.), Бокана, Казангапа, оба на Бетпак-Дале (Центральный Казахстан), Акчайские мавзолеи в Челкарской степи (Тургайской обл.) в Кара-Ченгиле (Гурьевская обл.), а также беспортально-купольные мавзолеи, такие как Айкожа (Кзыл-Ординская обл.), Тогайбека на Бетпак-Дале, Баксы в с.Шили (Тургайская обл.) и мн.др.

Оригинальным памятником периода укрепления централизованной ханской власти в Казахстане на

рубеже XVI–XVII вв. является мавзолей, обследованный и обозначенный Г.Г. Герасимовым №1 в с. Сузак. По словам того же исследователя, «этот мавзолей по композиции масс и архитектурному оформлению сильно разнится от известных нам памятников архитектуры Средней Азии и Казахстана и едва ли имеет себе предшественников». Памятник отличается центричностью композиций, башнеобразной формой с необычным архитектурно-конструктивным решением конусовидного шатра над незначительно выделяющимся в общем облике мавзолея четвериком. Необычен и план мавзолея: небольшой квадратный, размерами 4,5×4,5 м по наружному контуру, четверик с квадратной погребальной камерой (2,8×2,8 м) имеет 2 входа (шириной 0,7, высотой около 1,4 м), каждый с юга и запада, расположенных асимметрично около юго-западного угла. При общей высоте памятника около

6 м высота параллелепипеда основания всего 2,15 м, остальная часть приходится на высокий конец купола, который примерно на уровне 4 м обхватывается 2 поясами. Нижний украшен плоскими медальонами с овальным завершением. Помещение освещается и вентилируется двумя небольшими окнами, обращенными на запад и восток, расположенными выше поясов. Над окнами предусмотрены 2 ряда тонких палочек толщиной 2–3 см, выступающих из купола на 30–40 см, назначение которых не совсем еще выяснено, можно допустить, что они назначались для ритуальных целей¹. Композиция завершает-

¹ Г.Г. Герасимов приводит следующие предположения по поводу этих жердей: «Среди казахов широко распространен обычай подвешивать кусочки материи от своей одежды на почитаемых могилах. Может быть, первоначально они и были предназначены для этой цели или, как другие предполагают, это традиционные атрибуты мавзолеев, перешедшие с времен шаманства, когда думали, что душе покойника необходимо место для отдыха во время «ночного ее вылета» из могилы. Надо полагать, что эти версии кажутся нам неубедительными». Можно предположить и другое: обычно такие палки-жерди предусматриваются на тех

ся керамическим фигурным наверх-шем, покрытым светло-синей поливой, посаженным на купол. Здание возведено из сырца и «пахсы». Г.Г. Герасимов отмечает, что «сохранность и крепость сооружений нужно отнести за счет «зацементированного» сырца и «пахсы», примененных в этом сооружении, в чем нас убеждают большие глыбы, находящиеся вокруг этого мавзолея от какого-то сооружения, слабо поддающиеся разрушению и размыванию под действием атмосферных осадков. Видимо, тогдашние строители, постоянно обращавшиеся с глиной, владели искусством готовить ее так, что со временем она приобретает особую крепость и твердость, не поддающуюся обычному разрушению. Правда, климатические условия для сохранения зданий здесь благоприятны: осадков мало». Секреты технологии изготовления таких прочных сырцовых кирпичей раскрывает бухарский уста А.Абдурахманов, сообщение которого приводит Н.М. Бачинский: Для получения хорошего кирпича-сырца необходимо брать чистую лессовую без примесей глину, высушить ее, выморозить, выветрить в кучах в продолжении двух лет, затем комья разбить, посеять мелкую глину, замешать ее с водой, полученную массу вновь сложить в кучи «для закипания» и только после этого употреблять на выделку кирпича-сырца». Эта технология по-видимому была известна зодчим-строителям Сузакского мавзолея №1. Загадочным остается наличие 2-х дверей и их необычное расположение ближе к углу. Можно лишь допустить, что южная предназначена для входа, а западная – для сообщения с храмом, Божьим домом. Особого внимания заслуживают пояса шатрово-ко-

стрельчатых куполах, на которых отсутствует вентиляционное отверстие типа тундик. В таких случаях достаточно серьезную опасность представляет накопленный под куполом влажный воздух, который не найдя выхода, постепенно приводит к разрушению конструкции. Дерево, в данном случае жерди, вполне могут быть именно теми необходимыми проводниками этой накапливаемой влаги.

нического купола, которые не только удачно делят композицию памятника на 3 части, материализуя тем самым представление о трехчастном делении мироздания, но в конструктивно-тектоническом отношении эта исключительно остроумная находка зодчих обеспечивает зрительную, может быть, практическую устойчивость и прочность шатра, нейтрализуя действие сил распора свода. Одновременно эти пояса, как художественные формы на лаконичном фоне оштукатуренных поверхностей купола, придают всему облику мавзолея необходимую ажурность и эмоциональную насыщенность. В целом архитектура мавзолея отличается яркой самобытностью, новаторской композицией и является этапным произведением в истории архитектуры Казахстана.

Достойна восхищения творческая деятельность народных мастеров, в первую очередь, автора «первого» Сузакского мавзолея, которые являясь передовыми людьми своего времени, безошибочно поняли потребность общества и времени создать памятники-монументы достойные исключительного в истории Казахстана и относительно мирного созидательного времени конца XVI–XVII вв.

Архитектура Сузакского памятника-монумента получила отклик и в др. регионах ханства. Об этом свидетельствует архитектура бетпак-далинских мавзолеев Бокана и Казангапа. В отличие от Сузакского, последние имеют круглые камеры, которым с внешней стороны придали форму 8-гранника. Если при переходе от четверика к кругу купола в Сузакском памятнике были применены уже незначительные сталактитовые паруса, то в Бетпак-далинских мавзолеях круглый план позволил почти с уровня земли начать кладку высокого конусовидного шатра купола. Это способствовало окончательному формированию типа мемориального сооружения в Казахстане, начало которому было положено Сузакским первым

мавзолеем, достаточно отчетливо напоминающим переносное жилище казахов – кииз уй. Показательна в этом смысле архитектура мавзолея Бокана. Мощный 8-гранник со стенами толщиной 1,4 м имеет круглое в плане, диаметром 5,6 м, помещение, перекрытое эллипсовидным куполом с общей высотой 7,5 м, т.е. интерьер без каких-либо декоративных элементов представляет собой единое пространство, освещаемое верхним отверстием типа шанырак и окошечком-отверстием, предусмотренным на боковой стене купола. В отличие от внутреннего, внешний объем мавзолея, как и предыдущий памятник, разбит на 3 части: 8-гранное основание, посаженный на него меньшего диаметра круглый объем и, завершающий мавзолей, эллипсовидный купол.

Возникновение этих частей связано с уменьшением толщины стенки купола, которое мастерски было использовано зодчим в архитектурно-художественных целях. 3-ступенчатый силуэт мавзолея усиливает динамичность внешнего облика, а 2 весьма внушительных декоративных пояса, состоящие из треугольных ниш из сырцовых кирпичей, обхватывающих центральную часть, достаточно активно усиливают выразительность сооружения. Благодаря центричности композиции, башнеобразной форме, мавзолей со всех сторон воспринимается одинаково величественно, входной проем (размерами 0,65×1,8 м), прорезанный на 1-й из плоскостей 8-гранника, без каких-либо дополнительных акцентов, не препятствует открытой центростремительной силе, заложенной в основу композиции.

В дальнейшем, в целях монументализации памятников, зодчие часто отказываются от дополнительной моделировки объемов. Цельность, лаконичность форм, динамизм композиции становятся основными характерными особенностями архитектуры мемориальных сооружений. Примером может служить мав-

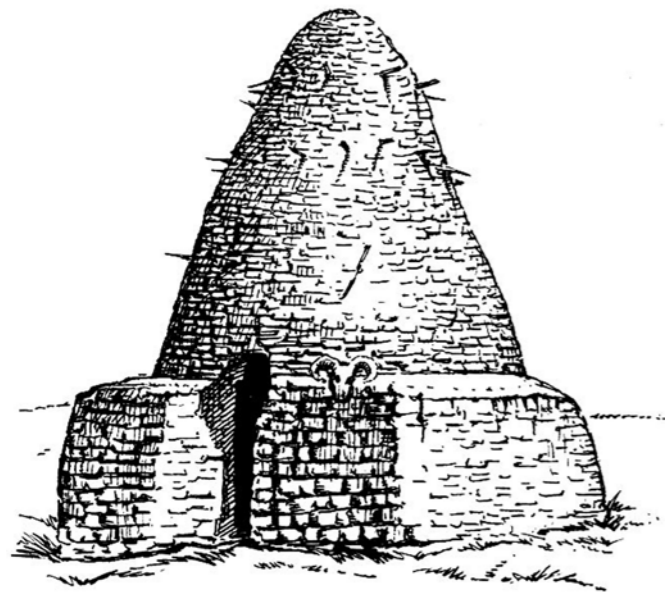
золей №2 в с. Сузак Чимкентской области, обследованный Г.Г. Герасимовым вскоре после Великой Отечественной войны. В плане он, так же как первый Сузакский, имеет квадрат со сторонами 6,4×6,4 м и входом с западной стороны. Перекрытие мавзолея – высоко поднятый эллипсовидной формы купол с остроконическим завершением, который господствует в общей композиции памятника. Если квадратное основание имеет высоту 2,3 м, то купол – более 4 м при общей высоте 6,5 м. Интерьер, как и экстерьер, оштукатурен. Основными элементами, оживляющими интерьер, являются сталактитовые паруса из кирпичей на углах квадрата, обеспечившие переход к кругу купола и отверстия-окошечки, выходящие на восток и запад. С внешней стороны мавзолей продолжает традиции, заложенные в таких памятниках раннего средневековья, как Денгек, Козы-Корпеш – Баян-Слу и др. Но мастера XVII в. «облагородили» старую форму, придали ей стройность и монументальность, поэтому этот мавзолей, сравнительно незначительный по размерам, воспринимается как большое монументальное сооружение.

Мавзолей Казангаба на Бетпак-Дале, также как Бокана, имеет «в основании восьмигранник высотой 2 м из мощных стен толщиной 1,8 м. На этом основании покоится купол, высотой 6,6 м, со световым отверстием наверху. Как удалось установить (мавзолей сильно разрушен), вход имел размеры 1 м в ширину и 1,5 м в высоту. Внутренняя часть представляет круглое помещение диаметром 4,36 м, по периметру которого разбиты шесть стрельчатых ниш шириной 0,44 м, глубиной 0,37 м и высотой 1,15 м. Над этими нишами проходит декоративный пояс из сырцового кирпича, состоящий из небольших треугольных ниш». Объемно-пространственное построение сооружения осуществлено характерным для XVII в. приемом центрической композиции, где наиболее ак-

тивную роль играет высоко поднятый, эллипсоидной формы, богатой пластики купол.

Наиболее близко к предыдущему мавзолею надгробное сооружение Шик-Нияза в с. Кармакчи Кызыл-Ординской области. По отзывам И.А. Кастанье: «Это одно из наиболее оригинальных произведений туземной архитектуры. Памятник имеет вид 4-угольника у основания, над которым возвышается конус больших размеров (купол – Б.Г.), укрепленный жердями вдоль и поперек, которые выступают снаружи. Весь памятник сложен из, так называемого, воздушного кирпича».

География этих типов башенно-шатровых мавзолеев во II половине XVII в. все больше распространяется на запад и восток от Сырдарьи и Бетпак-Далы. Об этом свидетельствуют мавзолеи на урочище Ак-мечети долины р. Эмбы, на Устюрте, указанные М.М. Мендикуловым, И.А. Кастанье – в Семиречье. Данный тип мавзолеев получил особую интерпретацию форм в надгробном сооружении святого Кармакчи-Ата, построенного рядом с мавзо-

Мавзолей Шик-Нияз

леем Шик-Нияза. В отличие от Сузакских мавзолеев и Шик-Нияза, данные сооружения имеют круглое основание с купольным завершением в виде усеченного конуса – редко встречающаяся композиция башнеобразных мавзолеев. По вопросу о происхождении форм этих памятников любопытно наблюдение И.А. Кастанье: «Известно, что закон магометан требует, чтобы могила не была засыпана землей. Она заканчивается обыкновенно чем-то вроде потолка, сделанного из ветвей, который ей заменяет крышу и это-то последнее уже засыпается землей». Вероятно, это подземное надгробное строение, точнее его облик и структура, преемственно развивается уже в надземных надмогильных сооружениях. Из шести вышеуказанных основных типов мавзолеев наиболее ранним является башенно-конусовидный тип, возникший еще в IX в., и возрожденный в конце XVI в. он по своему облику наиболее близок к подземному прототипу.

В XVII в. наряду с башенно-шатровыми, широкое распространение получили центрически-купольные и портално-купольные мавзолеи. Следует выделить среди них центрически-купольные, которые, начиная с этого периода, становятся, особенно в районах Западного Казахстана, главным типом мемориальных сооружений. Вероятно, возникновение и творческая интерпретация его форм местными зодчими в разных районах края явление не случайное. Здесь налицо духовное воодушевление народа, связанное с усилением государственности в Казахстане и объединением всех 3-х жузов. В архитектуре башенно-шатровых мавзолеев XVI в. отражался, главным образом, призыв к объединению и укреплению государственности, как это имело место и в русском зодчестве этого времени. Т.е. в архитектуре монументальных каменных шатровых храмов-башен: церкви Вознесения в с. Коломенском (1532 г.), церкви в с.

Дьякове (1547 г.) и шедевра русской и мировой архитектуры – Храма Василия Блаженного (Покровского собора «что на рву» 1555–1560 гг.) в Москве, вошедшие в историю как триумфальные памятники могуществу единой государственной власти русской государственности.

В XVII в. в архитектуре мемориальных зданий Казахстана эта идея выразилась уже в более спокойных, уравновешенных формах композиции центрически-купольных мавзолеев. Примеры: мавзолей Айкожа (в Кызыл-Ординской обл. в 30 км к юго-западу от с. Таланты), возле которого позднее внуком Айкожи, Атакожи была построена квадратная в плане, внушительных размеров – 19x19 м, мечеть высотой около 20 м, а также здание медресе, прилегающее к мечети с восточной и южной сторон; мавзолей Аулие-тобе в с.Чаян (Южный Казахстан) конец XVII в. – небольшое – 5,3x5 м в плане, высотой 5,8 м здание. Сооружение перекрыто сферическим куполом, возведенным на достаточно высоком, для этого памятника (1,5 м), барабане. Своеобразие архитектуры мавзолея достигнуто почти аттиковым расположением арочных форм над всеми четырьмя фасадами. По типу этот мавзолей мало имеет своих предшественников, он немного напоминает мавзолей Джалымбета на берегу р. Эмбы по композиционному решению и качеству кирпичной кладки больше похож на древние мавзолеи урочища Баба-ата. Мавзолей Тагайбека (рис. 2.39) в Центральном Казахстане в пустыне Бетпак-дала: квадратное основание сооружения высотой 2,69 м перекрыто, по свидетельству П.Рагупина, «уникальнейшей, единственной среди всех мавзолеев и даже среди других строений древнего Казахстана, оригинальной, смелой по выдумке конструкции сомкнутого свода. При такой конструкции получился интереснейший интерьер мавзолея». Здание возведено из сырцового кирпича на усилен-

ном молоком глиняном растворе. Главный фасад отмечен лишь входным проемом. Отверстия на щельге свода и на его боковых стенах одновременно достаточно хорошо освещают и обеспечивают вентиляцию помещения.

В южных и восточных районах развивалась некоторая разновидность центрично-купольных мавзолеев, как справедливо отмечает Б.А. Ибраев, «с четырьмя небольшими куполами по углам». В Центральном и Западном Казахстане вместо угловых куполов устанавливались остроконечные башенки или треугольные приливы (торт-кулак). Большинство исследователей (Е.Э. Бертельс, Б.А. Литвинский) угловые башенки или выступы на мавзолеях и оградах связывают с древнейшей космогонией. Многие народы мира представляли землю в форме четырехугольника, по 4-м углам которого растут «мировые деревья» или находятся четыре «купола» или «яйца».

Оригинален по своей архитектуре мавзолей Исака в Центральном Казахстане. Архитектурно-пространственное решение сооружения оказалось почти единожды принятым в истории архитектуры Казахстана, более не повторенным. Конусообразные башенки, расположенные по 4-м сторонам основного купольного покрытия, напоминают традиционные мавзолеи с угловыми куполами, и в архитектуре мавзолея Исака ощущается связь с этим распространенным типом. Заслуга зодчего рассматриваемого памятника в том, что он решил чисто «декоративным» угловым куполам придать функциональный характер, для чего передвинул их с углов квадратного основания сооружения на середину сторон, развивая внутреннее пространство, создал под куполами небольшие помещения. План мавзолея преобразился, приобрел форму креста (вероятно, этот результат оказался причиной нераспространения в дальнейшем такого вида мавзолеев). Одно из 4-х помещений

превращено в входное, которое обозначено 2 круглыми пилонами, расставленными по бокам дверного проема, и завершается остроконечными башнями как и 3 другие такого же очертания и высоты. Форма башенок, это следует подчеркнуть, – производная от формы основного купола, и эта созвучность достигнута большим мастерством. П.Рагулин, участвовавший в работе экспедиции, организованной АН КазССР, вскоре после окончания Великой Отечественной войны для изучения пустыни Бетпак-Дала, заметил, что «сооружение... весьма интересно как по своим планам, так и простой и ясной объемной композиции. Маленькое сравнительно сооружение оставляет впечатление величественное. Здесь нет пиштака – традиционного торжественного входа, как у ряда других мавзолеев, нет никакой орнаментации. Выразительность образа мавзолея подчеркивают его крупные, могучие формы. Центральный купол выглядит монументально, три малых купола, контрастируя с ним, усиливают его масштабность. Впереди два пилона, окаймляющие вход, подчеркивающие его с удивительной силой и благородством. Что-то есть строго техническое в этих пилонах и даже космическое. Точно они вот-вот оторвутся от земли и полетят в космос¹».

Вместе с тем, перенесение композиционного акцента с купола на входную часть позволяет говорить о промежуточном положении архитектуры данного мавзолея между центрически-купольным и портално-купольным XVII–XVIII вв. Основной строительный материал бетпакдалинских мавзолеев – глина, которая использовалась для заготовки сырцовых кирпичей и в качестве раствора для кладки стен,

¹ Тот же автор приводит интересное сведение: «Проезжая Байконур, тогда еще почти никому неизвестный поселок, мы, конечно, не знали одного любопытного обстоятельства: в 1848 г., т.е. за 9 лет до рождения Циолковского, сюда сослан был Никифор Никитин, за крамольные речи о полетах на Луну выдворяется из Москвы и направляется в ссылку в местечко Байконур».

сводов, куполов и др. Но при возведении последних сложных конструкций, раствор усиливался молочными добавками. Размеры кирпичей для каждого сооружения определялись индивидуально и колебались в пределах 32×28 см или 32×6–8 см. Это, вероятно зависело от решения тамшы-уста-зодчего.

Портально-купольные мавзолеи продолжают строиться в южных районах Казахстана. Из них, по словам И.А. Кастанье, самые внушительные – это сунакские (не дошедшие до нас), расположенные в южной части Перовского уезда. Самый громадный из них – гробница потомков святого Алла-Умей Хасамутдин Сахибинхая, более известная под названием Сунак-ата.

Из памятников этого типа заслуживает внимания мавзолей Ибрагим-ата, возведенный в XVII в. над могилой, предположительно, отца Ахмеда Ясави. Здание подвергалось неоднократным перестройкам, особенно видоизменился его купол, но квадратная основа (размерами 7,2×7,2 м) с порталами на 2-х фасадах – юго-западном с входным проемом, и северо-западном – сохранили свой первоначальный, достаточно внушительный вид.

Во II половине XVII в. усиливается натиск на казахские земли восточных соседей – калмыков (ойрат), образовавших в 40 гг. века племенной союз – Джунгар. Уже «в конце XVII в. они овладели Семиречьем и возобновили наступление на Южный Казахстан». Это движение стало причиной проникновения в некоторые районы Восточного Казахстана и Семиречья буддийско-ламаистских элементов культуры. Об этом свидетельствует строительство так называемой «Аблайкитской палаты» и Хемии Палат в XVII, ламаистского здания и мавзолея Актам в начале XVIII в. Первый из них был построен на левом берегу Иртыша, в районе между Усть-Каменогорском и Семипалатинском, в горной местности

и представляет собой крепость, видимо, опорный пункт джунгарских войск, окруженную с 2-х сторон стенами, «а с той и другой стороны, эта стена, построенная полукругом, упирается в высокую с нависшими утесами скалу и в былые времена, по видимому, имела двое ворот. Пространство, окруженное стеной, занимает площадь в длину более 200 сажень и в ширину – до 126 сажень. Внутри за стеной видны развалины двух зданий. Первое имело в длину около 30 сажень, а в ширину 16 сажень. В 40 сажнях от первого здания находится другое. Длина его была 12 сажень, а ширина – 8 сажень. Оба здания были построены из кирпича». А.П. Чулошников и И.А. Кастанье приводят сведения 1832 г. о том, что «одно из них служило ламаистским капищем и в начале прошедшего столетия (т.е. XVIII в. – Б.Г.) еще были видны в нем статуи, живописные изображения бурханов и многие письмеца, из коих некоторые листы в 1720 г. были доставлены императору Петру Великому, а им они посланы в Парижскую академию надписей и изящных искусств». Здесь следует уточнить сообщение В.Никитина 1902 г. о том, что эти «Аблайкетские палаты были построены всего лишь в половине XVII в. тайшею Аблаем, но уже в 1719 г. были найдены разрушенными». Это свидетельствует о том, что название памятника и имя строившего это здание, иногда в народе и литературе именуемое Аблайкентским дворцом, не связаны с именем казахского хана Аблая, который жил в XVIII в. (в 1735–1781 гг.), т.е. крепость была разрушена еще до рождения будущего хана. Недалеко от крепости, только на правом берегу Иртыша, была построена группа зданий, названная «Семь Палат» (хотя там всего 6 зданий, один из корпусов состоит из двух помещений с разными входами). Судя по описанию Гмелина, Миллера 1734 г. которые приводит А.П. Чулошников, эти здания были многоколонными. Стены их

были расписаны, «видны остатки живописи», колонны – деревянные, «местами разукрашенные цветами, разными деревянными изображениями животных (львов и драконов), сидящих на колоннах. Одну из таких фигур я отправил в императорскую кунсткамеру... Ясно, следовательно, перед нами сооружение, связанное с буддийским культом или возможно даже представляющее собою ламаистский монастырь с рядами храмовых зданий и жилищ».

Определенный интерес вызывает зафиксированное Н.Пантусовым в 1900 г. сооружение калмыко-китайского стиля Ак-там, построенное в 20 верстах «от Каракульдека (слияние р. Хоргос с р. Или) к Джаркенту. Но здание, так же как сам памятник (мавзолей – Б.Г.), были настолько разрушены, что с них нельзя составить никакого понятия». По описанию Пельмского 1884 г. можно представить, что оба здания прямоугольные в плане. Карнизы их поддерживались деревянными столбами, у большого, например, «12 колонн окрашенных в темно-коричневый цвет», расставленными по наружному периметру здания.

Архитектура этих зданий, обогащенная местными традициями казахского зодчества, после изгнания джунгарских захватчиков и освобождения захваченных ими казахских земель в XVIII в., естественно, не имела своего продолжения. Несмотря на огромные трудности, возникшие с новыми нашествиями джунгар в XVIII в. в Южный Казахстан, народное зодчество Казахстана развивалось во всех регионах края и с конца века, наряду с присырдарьинским регионом, начинается формирование самобытной архитектурной школы на Мангышлаке, на Западном Казахстане. Примерами могут служить относящиеся к I половине XVIII в. так называемая Калбасунская башня на Павлодарщине, мавзолеи Султан-Клыша в Восточном Казахстане, Токсанбая в Семиречье, Кыз-мола в Центральном Казахстане, Кзыл-там в

Актюбинской области, Доля-ана на Мангышлаке. «Здание такой искусной постройки, – пишет Миллер о Калбасунской башне, – какую в этой местности... нельзя было ожидать», было построено на левом берегу Иртыша недалеко от современного Павлодара. В том, что это мавзолеем башенно-шатрового типа, причем родственного характера с Таразскими памятниками XI–XII вв., убеждают нас сведения того же исследователя: «Снизу имела совершенно 4-угольную форму, все стены ее были одинакового объема, а покрывающий ее свод снаружи состоял из 20 углов. Стены до свода были вышиной приблизительно в 4 сажени, толщиной в 3 фута. С наружной стороны их видны концы деревянных балок, вставкой которых, без сомнения, хотели укрепить стены. Внутри в каждой стене 3 углубления вроде ниш... стены внутри, судя по некоторым остаткам, были забелены... Сверху около свода видны два окна с двух противоположных сторон... Вся постройка состоит из жженого ярко-красного кирпича». А.П. Чулошников, приводивший это сообщение Миллера, склонен считать его буддийской «культовой постройкой», хотя уже в 1734 г. при посещении его исследователем «одна стена, и именно та, со стороны которой находилась дверь, была уже разрушенной», а к настоящему времени здание почти полностью развалилось. По указанному описанию следует, что квадратный в плане объем имеет, вероятно, шатровое многогранное покрытие на таком же барабане (на последний указывает сообщение Миллера: «Справа около подошвы (купола – Б.Г.) находилось еще одно окно»). Итак, эта высотная композиция способствовала закреплению за зданием названия «башни», а на самом деле это, безусловно, мавзолеем видного казахского «аксакала», святого. Внутренние ниши, какие обычно предусматривались для хранения вещей, необходимы для путников, которые могли бы передохнуть на самом

«спокойном, надежном» месте, каким считаются такие сооружения. Этот тип мавзолеев является распространенным в районах Восточного Казахстана. По описанию И.А. Кастанье: «Иногда фундамент, вместе с находящимся на нем конусом, более или менее сливается с ним и тогда памятник представляет из себя нечто среднее между высоким малахаем (шапка киргиза) и его кибиткой... типичная в этом роде могила – мавзолеем Султана-Клыша в Усть-Каменогорском уезде... Это памятник огромных размеров, построенный из степного кирпича сырца, представляет из себя вид громадного конуса». К таким же башенно-шатровым мавзолеем относятся мавзолеем Токсанбая в Семиречье, построенный из ярко-красного кирпича, на квадратной основе с пирамидальным сводом; мавзолеем Кзыл-там у г. Актюбинска, возведенный по преданиям на холме Истек-Тау на месте гибели молодых влюбленных Зайса и Уйла, убитых отцом девушки калмыком Бадмаем.

Нельзя не обратить внимания на мавзолеем Абулхаир-хана, построенный в местности Ак-Кудук на Тургае. О нем имеются сведения Н.П. Рычкова 1771 г., которые помогут восстановить это развалившееся здание-комплекс: «Ханская могила сделана из нежженого кирпича, обмазанного белой глиной, наподобие четырехугольной палаты. На западной части его здания находится нарочитого пространства отверстие, служащее вместо ворот построенного домовища. Против домовища ханского сделана четырехугольная каменная ограда длиной и шириной в 12 аршин. Сие есть то самое место, где бывает жертвоприношение в день поминок. С полуденной стороны сделаны пространные ворота, в которые обыкновенно вводят жертвенный скот, и там его убивают». Из этого видно, что мавзолеем Абулхаир-хана – необычное мемориальное сооружение в Казахстане, отличающееся более развитым составом и обнесен-

ное оградой. К этому типу относится и мавзолеем Айтолкун – дочери Аблай-хана, построенный в конце XVIII в., но только из каменных плит.

Во II половине XVIII в. возобновляется строительство крупных мемориальных сооружений в южных районах Казахстана. Прежде всего это традиционные для этих районов портално-купольные мавзолеем Карашаш-ана в Сайраме, Жунус-ата в Икане в Южно-Казахстанской области. Первый из них – однокамерное сооружение, квадратное в плане (6,3×6,3 м), его объем перекрыт сферическим куполом на барабане. Переходы от четверика к кругу осуществлены сначала с помощью угловых парусов, затем с восьмерика – напуском кладки кирпича. Своеобразно решение 2-х фасадов – юго-восточного и юго-западного – одинаковыми порталами с высокими стрельчатыми нишами, а плоскости угловых пилонов украшены неглубокими стрельчатыми и прямоугольными нишами. В отличие от этого памятника мавзолеем Жунус-ата – новый для Казахстана тип мемориальных зданий, состоящий из 2-х помещений – зиаратханы и усыпальницы, расположенных по продольной оси. Такая композиция мавзолеев возникла еще в XIV в. в Средней Азии (мавзолеем Тюрабек-Ханым в Ургенче). Таким образом, мавзолеем Жунус-ата 2-купольный, главный фасад которого обозначен развитым порталом. Зиаратхана и усыпальница одинаковы по размерам, квадратные в плане, перекрытые сферическим куполом на 8-гранном барабане. Переход к барабану осуществлен арочными парусами, как в мавзолеем Карашаш-Ана. По поводу мавзолеем Коркыт-ата, построенного в Кзыл-Ординской области, И.А. Кастанье пишет: «Находится недалеко от Курмакчи, глинобитный с 6–8 углами, оканчивающимися остроконечными фигурками с неизбежным куполом наверху».

С этого периода известны 2 памятника несколько отличающиеся по своей композиции от других

(Ак-Кесене, возведенное в 10 км западнее г. Тараза, и мавзолеем Уванас на севере Южно-Казахстанской области). По сообщениям В.А. Каллаура: «Ак-Кесене имеет вид четырехугольный, из сырцового кирпича, в окружности до 30 сажень, высотой 5,5 аршин, толщина стен 3,75 аршина... На северо-восточном углу виднеется башня высотой в 6 сажень, толщиной в окружности внизу 4 аршина, а сверху 2 аршина, сложена из сырцового кирпича в один ряд на ребро, а три – плашмя; связь кладки сделана из саксаула, внутри винтообразная лестница, уступами ведущая на верх башни». Из чего следует, что перед нами мемориальное сооружение, почти единичное с мавзолеем Уванас, который по данным Э.М. Байтенова, по композиции «не встречает аналогов в архитектуре Средней Азии, оказавшей большое влияние на памятники Южного Казахстана... Композиция памятника состоит из монументального башнеобразного объема и пристроенной к нему с северо-западной стороны ограды (12,8×16,6 м). Монолит башни сложен из крупноформатного сырцового кирпича (40×17×10 см) и в плане имеет близкую к овалу форму». Таким образом, следует констатировать факт о возникновении еще одного нового типа мемориальных сооружений Казахстана в конце XVIII в. на основе слияния 2-х ранее самостоятельных надгробных оград – типа торт-кулак и башенных мавзолеев.

Данный рубеж оказался важным в истории архитектуры Казахстана, как начало более интенсивного этапа развития и формирования самобытных, достаточно резко выделяющихся по своему художественно-архитектурному решению среди др. типов мемориальных сооружений мавзолеев Устюрта и Мангышлака, т.е. Западно-Казахстанской архитектурной школы, которая достигнет зенита в своем развитии в последней четверти следующего века. Как известно, наиболее ранними памятниками этого региона, для

возведения которых применены своеобразные конструкции стен из камня-ракушечника, оставшиеся почти неизменными по сей день, были мавзолеи Космола (начало XIV в.), Уштам, Белтуран и Акшора (XIV–XVI вв.). Этот момент позволяет поддержать суждение М.М. Мендикулова о том, что мавзолеем Долю-апа (первая половина XVIII в.) на Мангышлаке необходимо «отнести к туркменским памятникам». Итак, несмотря на то, что этот портално-купольный мавзоль отличается достаточно высокой художественной проработкой, его нельзя считать этапным в процессе становления региональной архитектурной школы, т.к. архитектура мавзолея Долю-апа сформирована на несколько нехарактерных для Мангышлака принципах среднеазиатского зодчества.

К концу XVIII в. относится строительство мавзолеев в Некрополе Камыспай на Мангышлаке, Уали на Устюрте. Приписываемый одному из первых фамильных мавзолеев Камыспаевых, он может считаться наиболее ранним примером сооружений, в архитектуре которого начинает проявляться чисто региональный, самобытный образ. Это портално-купольный тип мавзолея. Главный фасад в контрасте с остальной частью объема, подчеркнут возведением портала крупными каменными плитами ракушечника, шлифованными с лицевой стороны, а боковые фасады и конусовидный купол сложены из необработанных каменных плит, выложенных плашмя и оставленных без облицовки. Очевидна попытка зодчего по новому эстетически освоить фасадную плоскость портала, центр которой отмечен прямоугольным входным проемом с декоративной аркой. Эта часть, в свою очередь, охвачена декоративным элементом, очертание которого, полученное постепенным напуском рядов кладки камней, в результате напоминает казахский кииз-уй, т.е. четко выражается идея «дома для умершего».

В архитектуре мавзолея Уали проявились др. новые, характерные для этого региона черты – высокое расположение входа, проем которого напоминает высячие шторы, углы стен входной части квадратной в плане камеры слегка приподняты; форма купола конусообразная с резным шпилем и с пирамидальным навершием. Стены возведены традиционным приемом: кладкой из шлифованных каменных блоков и плит. Камера перекрыта «ложным сводом» из брусков известняка, затем купол снаружи облицован отесанными плитами. Композиция в целом центрично-шатровая. Все эти черты мангышлакской архитектуры в дальнейшем будут иметь свое развитие.

В заключение следует внести определенную ясность о типах мемориальных сооружений Казахстана. В научной литературе существуют разные определения типов мавзолеев по композиционным признакам, что безусловно создает путаницу. Поэтому желательно их уточнить и подвести к единому знаменателю. Например, М.Е. Массон и Г.А. Пугаченкова считают, что характерной особенностью архитектуры мавзолеев «шатрового типа является наличие конического или пирамидального купола». Явная недостаточность этого определения очевидна, т.к. тогда и башенных мавзолеев, в композициях которых доминируют вертикальные членения, завершающиеся конической формой куполом, как мавзолеев Бегим-ана, Сараман-Коса (X–XI вв.) и др. приходится отнести к шатровому типу. М.М. Мендикулов примерно так и поступает: под заголовок мавзолей шатрового типа он собрал определенные им же выше указанные башенные мавзолеи, центрично-шатровые мавзолеи (такие как Бабаджи-Хатун (XI в.), Айша-биби (XI–XII вв.), Байтак (XIV в.) и др.) и портално-шатровые (как мавзолеи Джочихана (XIII в.), Кок-Кесене (XV в.), Кесене (XVI в.) и др.). Г.Г. Герасимов совершенно по-иному определя-

ет типы мавзолеев: к центрическому типу он причисляет лишь те памятники, которые формировались в VIII–X вв. (типа Домбаул, Денгек и др.), к портално-купольным (или, как он уточняет, псевдопортальным) он относит мавзолеи такие, как Аяк-Хамыр, Алаша-Хан, Джочи-Хан и др. и беспортальными он считает те мавзолеи, которые возникли в конце XVII – начале XVIII вв. и являются подражанием портално-купольному типу, такие как Сузакские №1, №2, Шик-Нияз и др. Здесь налицо отход от общепринятых признаков и положений в научной среде как в Казахстане, так и за его пределами. Авторы главы «Архитектура Средней Азии» (том 8, 12-томного издания «Всеобщей истории архитектуры») ограничились назвав мавзолеи Исманла Самани, Узгенские и др. мавзолеи с купольными зданиями и такие, как мавзолеи Фахриддин Рази, Султан Текеша – с пирамидальным и коническим шатром Там же в главе «архитектура Азербайджана» тип мавзолея Санджара определен как «центрально-купольный» и указанные лишь башенные мавзолеи.

Б.А. Ибраев по композиционным признакам мавзолеи делит на башенные, портално-купольные и центрические, а по типу перекрытия – на мавзолеи со сферическим или шатровым (коническим) куполом с барабаном или без него. Анализ архитектурно-пространственного и композиционного построения мавзолеев Казахстана позволяет отметить, что наиболее близки к точности определения М.М. Мендикулов и Б.А. Ибраева. Но в целях более точного определения видов мавзолеев Казахстана по композиционным признакам необходимо их разделить на следующие шесть главных типа: первый – башенно-шатровый, к которому можно отнести, в первую очередь, мавзолеи Домбаул, Козы-Корпеш, Баян-Слу, Денген, т.е. те, которые не имеют никаких признаков портала, а имеют лишь входные проемы и в композиции вертикализм

несколько превалируют над все же имеющими, как правило, меньше половины общей высоты мавзолеи (их И.А. Кастанье назвал мавзолеем конусообразной формы). Ко второму типу нужно отнести, возникшие вслед за башенно-конусовидными мавзолеем, башенные мавзолеи, такие как возникшие в X–XI вв. вышеуказанные Бегим-ана, Сараман-Коса и др., в композициях которых доминируют вертикальные членения подчеркнутые вытянутостью пропорций. Исторически возникшие вслед за башенными мавзолеем в XI–XII вв. композицию таких памятников как Бабаджи-Хатун, Айша-биби нужно обозначить следующим, третьим – центрически-шатровым типом, где объем мавзолея раскрыт на все четыре стороны горизонта, а главный фасад лишь намечен, доминирует в композиции шатрово-конической, ребристой или пирамидальной формы купол. С XIII в. в мемориальном зодчестве Казахстана, точнее в Центральном Казахстане, появляется новый, четвертый – портално-шатровый тип мавзолеев. Примеры – памятники Джочи-Хана, Кок-Кесене, Кесене и др., у которых главный фасад уже подчеркивается и представляется в виде развитого портала-пештака, за которым возвышается шатровой, пирамидальной или конической формы купол. В XVI в. возникает пятый – портално-купольный тип мавзолеев, таких как Окшы-Ата, Жунис-Ата и др., у которых за порталом-пештаком, как правило, прячется купол сферического очертания. И, наконец, с XVII в. широкое распространение получили мавзолеи нового, шестого – центрично-купольного типа, такие как Айкожа, Ергалия и др., у которых главный фасад подчеркивается усилением декоративных элементов, входным проемом или незначительным повышением фасадной стены, а также высота купола лишь незначительно может превысить высоту самой камеры, т.е. 4-угольного, многоугольного, круглого основания.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Назарбаев Н.А. Пять лет независимости. Алматы, 1996. С. 292.
2. Джангужин Р. Новаторство как традиция. Алма-Ата, 1982. С. 32.
3. Баллер Э.А. Преемственность в развитии культуры. М., 1969. С. 7.
4. Гинзбург М.Я. Стиль и эпоха. М., 1925. С. 9.
5. Маргулан А.Х. и др. Древняя культура центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1968. С. 17.
6. История Каз ССР. в 5-ти томах, т. 1. Алматы, 1977.
7. Кшибеков Д. Кочевое общество. А.-Ата, 1984. С. 43.
8. Акишев К.А. Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р. Или. А.-Ата. 1963//Труды семиреченской археологической экспедиции. Т. 14. М.–Л., 1950. С.58.
9. Бернштам А.Н. Золотая диадема из шаманского погребения на р. Каргалинке. КСИИМК, 1940, вып. 5, с.23.
10. Руденко СМ. Искусство Алтая и Передней Азии. М., 1961. С. 62.
11. Кюннер Н.В. Китайские известия о народах южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. М., 1961. С. 78.
12. Маргулан А.Х. Отчет о работах Центрально-Казахстанской археологической экспедиции.
13. Аль Йакуба. Китоб аль-Булдан. С. 295.
14. Аль-Идриси. Нузхат аль-Муштах. Рукопись ГПВ. Л., с. 69.
15. Бартольд В.В. Очерки истории Семиречья. соч., т. 11. 4.1, М., 1963, с. 31-33.
16. Максимова А.Г. Средневековые погребения Семиречья // Новое в археологии Казахстана. А.-Ата, 1968. С. 146.
17. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967. С. 84-85.
18. Литвинский Б.А. Среднеазиатские народы и распространение буддизма // История, археология и этнография Средней Азии. М., 1968. С. 128-131.
19. Кызласов Л.Р. Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953-1954 г.г. ТКАЭЭ, т. 11, 1959. С. 196.
20. Маргулан А.Х. и др. «Архитектура древнего периода» // Архитектура Казахстана. – А.-Ата, 1959. С. 11. Синицин И.В. Археологическое исследование в западном Казахстане// Труды ИИАЭ Каз ССР, т.1, Археология. А.-Ата, 1956. С. 87-88.
21. Маргулан А.Х. и др. «Древняя культура центрального Казахстана» ИИАЭ АН Каз ССР. А.-Ата, 1966. С. 157.
22. Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарга. М. С. 139.
23. Маргулан А.Х. и др. Древняя культура центрального Казахстана. С. 288.
24. Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы. МИД, №88. С. 52.
25. Акишев К.А. Зимовки, поселения и жилища усуней // Изв. АН КазССР общ. наук, 1969, вып. I.
26. Сенигова Т.Н. Поселение Актобе // Арх. ол. иссл. на Сев. Каратау. ТИИАЭ АН Каз ССР. 1964, т. 14.
27. Агеева Е.И., Пацевич Г.Н. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. ТИ-ИАЭ АН Каз ССР. 1958, т. 5, с. 210.
28. Сенигова Г.Н. Средневековый Тараз. А.-Ата, 1972. С. 71.
29. Мусанов С. Халык, Мурасы. С. 99.
30. Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник. ТР ГИМ, 1948, вып. 17, с. 81.
31. Попов А. А. Жил ище//Истори ко-этнографический Атлас Сибири. М.–Л, 1961. С. 149.
32. Ванштейн СИ. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии // Сов. этнография. М., 1976, №4, С. 43.
33. Ванштейн СИ. Памятники скифского времени в западной Туве. Уч. записки Тувинского НИИ языка, литературы. Вып. III. К. 1955. С. 82.
34. Кармышева Б.Х. Жилище узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана. Изв. отд. общ. наук АН ТССР, вып. 10. 1956. С. 23.
35. Муканов М.С. Казахская юрта. А.-Ата, 1982, с. 19.
36. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Пер. и коммент. Ю.Н. Крачковского. М.–Л., 1939. С. 65.
37. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сб. 1. А.-Ата. 1935. С. 29.
38. Петрушевский И.П. Поход Монгольских войск в Среднюю Азию в 1219-1224 гг. и его последствия. С. 131.
39. Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. С. 126.
40. Бартольд В.В. К вопросу об археологических исследованиях в Туркестане. С. 106.
41. Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. С. 55.
42. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М.–Л., 1950. С. 99.
43. Чупелов В.А. Дневник путешествий по Средней Азии. М., 1924. С. 54.
44. Пюрвеев Д.Б. Архитектура Калмыки. М., 1975. С. 93.
45. Аргынбаев Х. Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и нач. XX вв. С. 24.
46. Там же. С. 23.
47. Булатов М. Мавзолей Саманидов – жемчужина архитектуры Средней Азии. Ташкент, 1976. С. 71.
48. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. А.-Ата, 1987. С. 41.
49. Пугаченкова Г.А. К проблеме возникновения «шатровых мавзолеев» Хорасана. Материалы ЮТАКЭ. Вып.1, Ашхабад, 1949, с. 15.
50. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. А.-Ата, 1986. С. 141.
51. Бернштам А.Н. Бая древнего Тараза и ее датировка. Труды отдела ИКиИВ гос. Эрмитажа. Т.П. Л., 1940, с.11.
52. Пугаченкова Г.А. К проблеме возникновения шатровых мавзолеев. С.19.
53. Большаков О.Г. Ислам и изобразительное искусство. ТГЭ. Т. X. 1969. С. 148.
54. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана. С. 139.
55. Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., 1948. С.97.
56. Массой М.Б., Пугаченкова Г.А. Гумбез Манаса. М., 1950. С.41.
57. Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточно-иранских народов в первой половине I тысячелетия до н.э.

// История и культура народов Средней Азии (древность и Средние века). М., 1976. С. 7-8, С. 13.

58. Бернштам А.Н. К происхождению Мавзолея Бабаджа-Хатун. Краткие сообщения ИИМК АН СССР. Вып.61, 1956, с.91.

59. Басенов Т.К. Архитектура Казахстана VII–XI вв. // Архитектура Казахстана. А.-Ата, 1959. С. 99.

60. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. Зап. АН СПГ. 1897, VIII сер. Т. 1, вып. 4, с.60.

61. Саламзаде А.В. Некоторые вопросы генезиса и изучения башенных мавзолеев // Искусство Азербайджана. Баку, 1949. С. 12.

62. Басенов Т.Н. Памятники архитектуры района САМ. А.-Ата, 1947. С.11-12.

63. Арсланова Ф.Х. Погребение золотоординского времени в Павлодарской области // По следам древних культур Казахстана. А.-Ата, 1970. С.55-57.

64. Бачинский Н.М. Антисейсмика в архитектурных памятниках Средней Азии. М.–Л., 1949. С.7-8.

65. Бартольд В.В. Туркестан в период Монгольского нашествия. Соч. Т.1, 1963, с.315.

66. Каллаур В.А. О мазарах Айша-Биби и Казахстана около г. Аулие-Ата. Протоколы крайлюб. археол. №2, с. 6.

67. Кастанье А.И. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. С.22.

68. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда Яссави. А.-Ата, 1989. С.127-128.

69. Мендикулов М.М. Некоторые данные об исторической архитектуре Казахстана. Изв. АН Каз ССР, сер. Архитектурная. Вып.2, 1959, с.11.

70. Басенов Т.К. Архитектура Казахстана VII–XII вв. С.100.

71. Басенов Т.К. Орнамент Казахстана в архитектуре. А.-Ата, 1957. С. 89.

72. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. С.230-231.

73. Засыпкин Б.Н. Архитектура Средней Азии. М., С.14-15.

74. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. А.-Ата, 1941. С.61.

75. Елеуов М. Раскопки средневековой мастерской на городище Актобе // История материальной культуры Казахстана. А.-Ата, 1980. С.59.

76. Маргулан А.Х. Архитектурные памятники в долине р.Кенгир. Вестник АН Каз ССР. №11. 1947. С.64.

77. Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры реки Кара-Кенгир. С. 12.

78. Басенов Т.К. Орнамент Казахстана в архитектуре. С.42.

79. Рагулин П. Архитектурные памятники Казахстана. «Архитектура СССР», №7, 1983, с.52.

80. Мендикулов М.М. Некоторые данные об исторической архитектуре Казахстана. С.11.

81. Маргулан А.Х. Архитектурные памятники долины реки Кара-Кенгир. С.66.

82. Каллаур В.А. О мазарах Айша-Биби и Каракхана. С.8.

83. Мендикулов М.М. Архитектура X–XIV вв. С.390.

84. Ерзакович Л.Б. О Южно-Казахстанском компоненте в материальной культуре городов Золотой Орды. С.25.

85. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. С.25.

86. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. С. 147.

87. Первые русские научные исследования Устюрта. М., 1963. С.282-283.

88. Медоев А.Г. Подземная архитектура кочевников полуострова Мангышлак // «Простор», 1969, №6, с.54-55.

89. Пугаченкова Г.А. О резных деревянных колоннах XIV–XV вв. в г. Туркестане. Изв. АН Каз ССР. Сер.Арх. Вып.1, 1948, с.37.

90. Там же. С.52.

91. Там же. С.53.

92. Там же. С.40.

93. Там же. С.48.

94. Там же. С.51-52.

95. Воронина В.Л. Колонны из Отрара. сб. «Древности Казахстана». А.-Ата, 1975. С.72-74.

96. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1912. С.117.

97. Там же. С. 137.

98. Нурмухамедов Нагим-Бек. Мавзолей Ходжа Ахмеда Яссауи. С.31.

99. Туякбаева Б.Т. Эпиграфический декор архитектурного комплекса Ахмеда-Яссауи. С.31.

100. Там же. С.9.

101. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области. С. 138.

102. Мендикулов М.М. Архитектура X–XIV вв. С.555.

103. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Гумбез Манаса. С. 16.

104. Массон М.Е. Мавзолей Ходжа Ахмеда-Яссауи. Ташкент, 1930.

105. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. Архитектурное наследие. №26, 1978.

106. Ибраев Б. Архитектура XV–XIII вв. КСЭ Каз ССР Энциклопедический справочник. А.-Ата, 1981.

107. Пугаченкова Г.А. Мавзолей Калдыргач-бия. Изв. АН Каз ССР сер. арх. Вып.2, 1950, с.91.

108. Там же. С.91-92.

109. Там же. С.93.

110. Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры долины реки Кенгир в Центральном Казахстане. С.30.

111. Рычков Н.П. Дневные записки путешествия в Киргиз-Кайсацкие степи, 1771. СПб, 1772. С.75.

112. Кастанье И.А. Надгробные сооружения Киргизских степей. Оренбург, 1911. С.29.

113. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. С.29.

114. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. С.46.

115. Аджигалиев С. Абат-Байтак – выдающийся комплекс памятников народного зодчества. Изв. АН КазССР, серия филологическая, 1983, №2, с.58.

116. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. С.46-47.

117. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Гумбез Манаса. С.88.

118. Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака. Л., 1929. С. 154.

119. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. С.31.

120. Пугаченкова Г.А. Мавзолей Калдыргач-бия. С.81.

121. Фазиллах ибн Рузбехан Исфahanн. Махманнамеи Бухара (записки бухарского гостя), перевод Р.П. Джалиловой. М., 1976.

122. Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака. С.155.

123. Там же. С. 174.

124. Массой М.Е., Пугаченкова Г.А. Гумбез Манаса. С. 15.

125. Добросмыслов А.К. Города Сыр-Дарьинской области. С. 139.

126. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. С.81.

127. Болдырев А.Н. Зайнаудин Васифи – таджикский писатель XVI в. Сталинабад, 1957. С. 161.

128. Иванов П.П. Очерки истории Каракалпаков. 1935. С. 30.

129. Мендикулов М.М. Памятники народного зодчества Западного Казахстана. С.52.

130. Там же. С.49.

131. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи, СПб. 1770 г.

132. Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. С.40.

133. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа (в связи с общим, историч. судьбами других тюрских племен). Ч.1. Оренбург, 1924.

134. Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры Каратау // Изв. АН КазССР сер. арх. Вып. II, 1950, с. 76-78.

135. Там же. С. 75.

136. Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. С.39.
137. Там же. С.33.
138. Ибраев Б.А. Архитектура XV-XVIII вв. КСЭ. С. 555.
139. Рагулин П. Архитектурные памятники Казахстана. С.51.
140. Кастанье И.А. Надгробные сооружения киргизских степей. С. 147-148.
141. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа. С.228.
142. Кастанье И.А. Надгробные сооружения Киргизских степей. С.51.
143. Рычков Н.П. Дневные записи путешествия в Киргиз-Кайсацкие степи. С.44.
144. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. С.191.
145. Каллаур В.А. Древние местности Аулие-Атинского уезда. ПТКЛА, год тринадцатый. Ташкент, 1909.
146. Свод памятников истории и культуры КазССР, т. 1, Чимкентск. обл., рукопись. А.-Ата, 1988.
147. Казахско-русские отношения в XVI- XVIII вв. С.346.
148. Георги И.Г. Описание всех в Российском Государстве обитающих народов, их жительства, обрядов, обыкновения, одежд. ч.I-IV. Спб, 1774-1799.
149. Георги И.Г. Описание всех в Российском Государстве обитающих народов. Ч.II. Спб, 1799. С. 120-121.
150. Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана 1867-1914 гг. А.-Ата, 1965. С.206.
151. Маргулан А.Х. Казахская юрта и ее убранство. А.-Ата, 1979. С.6.
152. Гейне А.К. Дневник 1865 г. «Литературные труды». Т.1, Спб. 1897. С.263.
153. Муканов М.С. Казахская юрта. А.-Ата, 1982. С.21.
154. Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Спб, 1773. С.568.
155. Валиханов Ч.Ч. Сочинения. Т.III. А.-Ата. С.29.
156. Куфтин Б.А. Киргиз-Казахи. Культура и быт. М., 1926. С. 21-22.
157. Пюрвеев Д.Б. Архитектура Калмыкии. М., 1975. С.8.
158. Вайнштейн СИ. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. С.57.
159. Муканов М.С. Казахская юрта. С.211.
160. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып.II, Спб. 1881. С.108.
161. Куфтин Б.А. Киргиз-Казахи. Культура и быт. С.20.
162. Муканов М.С. Казахская юрта. С.23.
163. Мендикулов М.М. К характеристике архитектуры Казахстана XIX и начала XX вв.// Архитектура Казахстана. А.-Ата, 1959.
164. Руденко С. Очерк быта казахов бассейна Уила и Сагыза // Казахи. Материалы особого комитета по исследованию Союзных и автономных республик. вып. 3, л. 1927. С. 11-13.
165. Баскаков Н.А. Жилища приилийских казахов. С.Э. 1971, №4. С.104-115.
166. Руденко С. Очерк быта казахов бассейна Уила и Сагыза. С. 15.
167. Жилина А.Н. Традиционные поселения и жилища узбеков Южного Казахстана // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. Наука М., 1982. С.14-15.
168. Там же. С.160-161.
169. Аничков И. Очерк народной жизни Северного Туркестана. Спб. 1899. С.65.
170. Мендикулов М.М. К характеристике архитектуры Казахстана XIX и XX вв. // Архитектура Казахстана. А.-Ата, 1959. С.129.
171. Там же. С. 130.

МАЗМУҢЫ

Алғы сөз	5
ҚАЗАҚСТАН СӘУЛЕТ ӨНЕРІНІҢ НЕГІЗІ	
Ежелгі Қазақстандағы архитектура дамуының тарихи жағдайлары	8
Ежелгі баспаналардың кейпі	16
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚСТАН СӘУЛЕТГІЛІГІ (X–XVIII ғғ.)	
Архитектура дамуының тарихи жағдайлары	28
Тұрғын үй архитектурасы	32
Монументалды сәулет өнері	41
Пайдаланылған әдебиеттер	77

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие.....	83
ИСТОКИ ЗОДЧЕСТВА КАЗАХСТАНА	
Исторические условия развития архитектуры в древнем Казахстане	86
Черты древнейшего жилища	94
ЗОДЧЕСТВО КАЗАХСТАНА ЭПОХИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (X–XVIII вв.)	
Исторические условия развития архитектуры	108
Архитектура жилища	111
Монументальное зодчество	120
Использованная литература	186

«ҚАЗАҚСТАН АРХИТЕКТУРАСЫНЫҢ ТАРИХЫ» сериясы

Б. Глаудинов

Қазақстан архитектурасы
(қазақ және орыс тілдерінде)

8 том

Серия «ИСТОРИЯ АРХИТЕКТУРЫ КАЗАХСТАНА»

Б. Глаудинов

Архитектура Казахстана
(на казахском и русском языках)

8 том

Қазақ тіліне аударған – Ақсұңқар Ақынбабақызы, Абай Даткин

«Өнер» баспасының қызметкерлері:

Баспаның бас директоры
Өндіріс бастығы
Арнайы редакторы
Редактор (орыс тілінде)
Суретшісі
Компьютерде қалыптаған
Техникалық редакторы

Әшірбек Көпіш
Қарлығаш Оспанова
Гүлжан Мұзафарова
Абай Даткин
Мәди Қамашбаев
Гүлмира Өтенова
Салтанат Тұтқабекова

ISBN 978-601-209-193-9

ИБ №1068

Басуға 25.10.2012 берілді. Пішімі 84x108 ¹/₁₆. Шартты баспа табағы 20.
Офсеттік басылым. Гарнитурасы «Times New Roman».
Таралымы 2000 дана.
Тапсырыс № 7389

«Өнер» баспасының мекенжайы:
050009, Алматы қ., Абай даңғылы, 143; Баспалар үйі, 2-қабат.
Тел: 8 (727) 395-52-06; 395-52-00; 395-52-08.
E-mail: oner2006@mail.ru, oner@mail.kz

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-нде басылды.
050002, Алматы қ., М.Мақатаев к., 41.